ე. ბურჯულაძე

საქართველოს დაყოფისა და დამონების ინგლისელ-თურქ დამპყრობთა გეგმების ჩაშლა

(ყირიმის ომის პერიოდი)

სახელგამი
პოლიტლიტერატურის სექტორი
1958

„ისტორიისათვის უცნობია ისეთი შემთხვევა, როდესაც რუსები თავს დასხმოდნენ ინგლისის ტერიტორიას, მაგრამ ისტორიაში ცნობილია მთელი რიგი შემთხვევები, როდესაც ინგლისელები თავს ესხმოდნენ რუსეთის ტერიტორიას და იპყრობდნენ მას“.

ციტ. „პრავდა“ (1951 წლის 1 აგვისტო).

1. შესავალი

1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ანუ ყირიმის ომი თავისი ხასიათით და მიზანსწრაფვით, ორივე მეომარი ბანაკის მხრივ, მტაცებლური, უსამართლო ომი იყო. ომის მომზადებასა და გაჩაღებაში მთავარი დამნაშავენი იყვნენ, ერთი მხრივ, სულთანის თურქეთი და მის ზურგს უკან ამოფარებული მისივე ევროპული მოკავშირეები — ბურჟუაზიული ინგლისი და საფრანგეთი, ხოლო მეორე მხრივ, ფეოდალურ-ბატონყმური მეფის რუსეთის მთავრობა. მაგრამ ამ ჭეშმარიტების აღიარება არ გამორიცხავს იმ ფაქტს, რომ რუსეთის იმპერიის ყოფილი განაპირა ქვეყნები, მათ შორის საქართველოს და ამიერკავკასიის ხალხები ომის მსვლელობაში უაღრესად თავისებურ პირობებში აღმოჩნდნენ. ცნობილია, რომ ქართველმა ხალხმა 1853—1856 წლების განმავლობაში საკუთარ მიწა-წყალზე განიცადა მოსისხლე მტრის მუხანათური აგრესია, მან თავის მხრეებზე გადაიტანა სისხლიანი ომის უმძიმესი ტვირთი, მსხვერპლი და საშინელებანი. თავს მოხვეულმა ომმა იგი იძულებული გახადა ხელთ აეღო იარაღი მოძალადე მტარვალთა წინააღმდეგ.

ქართველი ხალხი, უმთავრესად მისი ძირითადი მასა, გმირულად აღსდგა საკუთარი ქვეყნის, ოჯახის, ღირსების დასაცავად და რუსი ჯარისკაცების მხარდამხარ სამკვდრო-სასიცოცხლო ომში ჩაება მტრის ურდოების წინააღმდეგ. ამდენად, ქართველი ხალხის ბრძოლამ შემოსეული მტრის წინააღმდეგ ჰეშმარიტად სახალხო, განმათავისუფლებელი, სამართლიანი ომის ხასიათი მიიღო. მამაცი მილიციისა და სახალხო ლაშქრის სახით ქართველმა ხალხმა აღმოსავლეთის ომში კვლავ გამოავლინა თავისი რაინდული სულისკვეთება, იშვიათი სიმტკიცე და ამტანობა, ყველა ის კეთილშობილური თვისება, რითაც მარად ბრწყინავდა ისტორიაში ქართველი მამულიშვილის სახელი.

საომარი მოქმედება 1853—1856 წლებში, როგორც ცნობილია, ფართოდ გავრცელდა და მეტ-ნაკლები გააფთრებით მიმდინარეობდა იმპერიის მრავალ სანაპირო მიჯნასა და ზოლში. ბრძოლები და შეტაკებები გაიშალა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სამთავროთა ტერიტორიებზე და ფინეთის ყურეში, ყირიმში და თეთრი ზღვის სანაპიროზე, წყნარი ოკეანის მიდამოებში (კამჩატკის პეტროპავლოვსკთან) და კავკასია-თურქეთის საზღვრების გასწვრივ. მოკავშირეებმა მტკიცედ გადაწყვიტეს დაექსაქსათ რუსეთის ძალები, არევ-დარევა გამოეწვიათ იმპერიაში, მატერიალურად და მორალურად შეერყიათ რუსეთის წინააღმდეგობის გაწევის უნარი. თავის პროკლამაციაში თურქეთში განლაგებულ საფრანგეთის ჯარებისადმი ნაპოლეონ მესამე გოროზი ქედმაღლობით აცხადებდა: „ჩვენი მტრები, რომელნიც გაფანტულნი არიან ფინეთიდან კავკასიამდე, შიშითა და ძრწოლით ცდილობენ ამოხსნან, თუ რომელი პუნქტისაკენ მიმართავენ ინგლისი და საფრანგეთი თავიანთ დარტყმებს“ [1].

თავისთავად იგულისხმება, რომ იმპერიის თვალუწვდენელ სივრცეებზე ომის კერების გავრცელებამ არსებითად განსა-

---

[1] „მასალები ყირიმის ომის ისტორიისათვის“, კრებული, დუბროვინის რედაქციით. გვ. 242, პეტერბურგი, 1871. შდრ: „სევერნაია პჩელა“, 1854, № 190.

ზღვრა ომის ცალკეულ ასპარეზებზე საომარი კამპანიის ფორმისა და შინაარსის თავისებურება, ომის წარმოების საშუალებათა და მეთოდთა თვალსაჩინო სხვადასხვაობა. ამავე გარემოებამ ღრმა ბეჭედი დაასვა ომის საერთო განვითარებას, განაპირობა თვითეული საომარი ასპარეზის ინდივიდუალური ხასიათი, განსაზღვრა მეომარი ხალხების როლი და მნიშვნელობა აღმოსავლეთის ომის საერთო მსვლელობასა და დამთავრებაში.

რუსულ და უცხო ენებზე არსებულ საკმაოდ ვრცელ ლიტერატურაში, რაც 1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ომის ისტორიას ეხება, არ მოიძებნება შრომა, რომელიც რამდენადმე მაინც ობიექტურად, მიუდგომლად აშუქებდეს ომის პერიოდში ამიერკავკასიასა და საქართველოში შექმნილ ვითარებას. ოფიციალური თავადაზნაურულ-ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები (მ. ი. ბოგდანოვიჩი, ა. მ. ზაიონჩკოვსკი, ვ. პოტო, ივანენკო, ესაძე და სხვ.), რომლებიც თავიანთ სქელტანიან წიგნებში ყირიმის ომის შესახებ, რამდენადმე მაინც უთმობენ ადგილს სამხედრო კამპანიას კავკასია-თურქეთის საზღვარზე, კმაყოფილდებიან ამა თუ იმ უბანზე სამხედრო შეტაკებათა ცალკეული ეპიზოდების მხოლოდ მშრალი აღწერილობით. ისინი სრულიად გვერდს უვლიან საომარი კამპანიის მწვავე და რთული მომენტების გადმოცემას, მათ ახსნას, ამას კი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება ომისდროინდელი მოვლენების გაგებისათვის. სარდლობის სტრატეგიული გეგმებისა და რეგულარული ჯარის შენაერთების მოძრაობის განხილვა, არმიის შემადგენლობისა და მისი განლაგების ჩამოთვლა, შეიარაღებისა და საფორტიფიკაციო სამუშაოთა აღწერილობა, საბრძოლო დისპოზიციების დახასიათება და ვიწრო სამხედრო ხასიათის სხვა სპეციფიკური მომენტები — ასეთია საკითხების ის არე, რომელსაც მეტ-ნაკლები მოცულობით ასახავს ძველი „კაზიონური“ ისტორიოგრაფია.

რევოლუციამდელ ისტორიკოსთა თაობას, რომელიც კლასობრივი შეზღუდულობისა და დიდმპყრობელურ-კოლონი-

ზატორული იდეოლოგიის ტყვეობაში იმყოფებოდა, უნარი არ შესწევდა დაენახა მოვლენების შინაგანი ფარული ძალები, თუნდაც რამდენადმე აეხსნა და აესახა თავისებურება და სპეციფიკური პირობები, რომლებმაც მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინეს სამხედრო კამპანიის მსვლელობაზე. კიდევ მეტი, თვით ის ფაქტიური მასალაც კი, რომელიც ძველი სკოლის ისტორიკოსებს აშკარა ტენდენციურობით შეუგროვებიათ და გამოუყენებიათ, ამ მხრივ სრულ უნდობლობას ბადებს. ამ მასალისა და დოკუმენტების ანალიზით ცხადი ხდება, რომ თვითმპყრობელური შოვინიზმით გაჟღენთილი „მკვლევარნი" არათუ სწორად გადმოსცემენ ისტორიულ ფაქტებს, არამედ თვით უხეში სიყალბის ჩადენას და შეთხზვა-მოპორვასაც კი არ ერიდებიან. კერძოდ, ისინი ყოველმხრივ აფუჩეჩებენ, ჩქმალავენ ამიერკავკასიის მოსახლეობის, მათ შორის ქართველი ხალხის დამსახურებას თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, ამცირებენ ამიერკავკასია-თურქეთის საომარი ასპარეზის როლსა და მნიშვნელობას საერთოდ.

აღმოსავლეთის ომის პერიოდი, საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ხალხთა ცხოვრებაში, უაღრესად მღელვარე და მოვლენებით მეტად მდიდარ პერიოდს წარმოადგენს. როგორც ცნობილია, ეს მხარე, როგორც უშუალო მიჯნა და უღელტეხილი დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის, თურქეთთან და ირანთან ომში მუდამ წარმოადგენდა სამხედრო მოქმედების გაშლილ ბრძოლის ველს. ეს განსაკუთრებით ითქმის ყირიმის ომისდროინდელ საქართველოსა და ამიერკავკასიაზე, რომლებიც თოფის პირველი გასროლიდან საომარი მდგომარეობის შეწყვეტამდე და პარიზის ზავის დადებამდე სისხლიან შეიარაღებულ შეტაკებათა მოწინავე ასპარეზად გადაიქცა.

საომარი მოქმედება თურქეთთან 1853 წელს არსებითად დაიწყო ამიერკავკასიის საზღვრებზე; აქვე, 1856 წლის თებერვალ-მარტში, უკანასკნელად გაისმა ყირიმის ომის საარიერგარდო ბრძოლების ქუხილი. ომი ნამდვილად დაიწყო 1853

წლის 16 ოქტომბერს[1], როდესაც ქართველთა მცირერიცხოვანი, მაგრამ მამაცი ლაშქარი რუს მეომრებთან ერთად შეკვეთილში გმირულად დაუხვდა მუხანათურად შემოჭრილ თურქთა მრავალრიცხოვან ბრბოებს. ომი დამთავრდა სახელოვანი რუსი ჯარების მიერ ყარსის აღებით და ომერ-ფაშას საექსპედიციო არმიის დამარცხებით, არმიისა, რომელიც, საკმაოდ შებერტყილი და დემორალიზებული, იძულებული გახდა სამარცხვინოდ გაქცეულიყო სამეგრელოდან.

უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველო და ამიერკავკასია დიდი კონფლიქტის დაწყებისთანავე მსოფლიო საზოგადოებრიობის ყურადღების ცენტრში მოექცა. ჩვენს მხარეს ომში დუნაის სამთავროების თანაბარ ღირებულებას ანიჭებდნენ. თავის კონფიდენციურ მოხსენებაში „უმაღლესი მეფის“ სახელზე საიმპერატორო კანცელარიის მესამე განყოფილების მოხელე 1853 წლის ოქტომბრის დასაწყისს წერდა: „ხმა გავარდა, რომ რუსების მიერ დუნაის სამთავროების დაკავების საპასუხოდ, თურქები ჩვენს ამიერკავკასიის სამფლობელოებს დაიკავებენ“[2].

აღმოსავლეთის ომის დიდმა თანამედროვეებმა, მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლებმა კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა, თავიანთ მრავალრიცხოვან სტატიებში აღმოსავლეთის საკითხის გარშემო, მრავალჯერ აღნიშნეს საქართველოს პლაცდარმის განსაკუთრებული მნიშვნელობა დიდ სახელმწიფოთა ბრძოლაში აზიისათვის. ჯერ კიდევ აღმოსავლეთის ომის ოფიციალურად დაწყებამდე, 1853 წლის ოქტომბერში, „ნიუ-იორკ ტრიბუნში“ მოთავსებულ სტატიაში კ. მარქსი წერდა: „ამჟამად ჩვენს ყურადღებას ერთნაირად იპყრობს დუნაის სანაპიროები, სადაც რუსეთმა ხელთ იგდო ევროპის ორი ბეღელი, და კავკასია, სადაც რუსეთის წინაშე დგას საქართველოს დაკარგვის საფრთხე“[3]. მარქსის მითითება

---

[1] თარიღებად ყველგან მითითებულია ძველი სტილით.

[2] ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. ხელნაწერთა განყოფილება, განლაგება II, აღწერილობა III, ფ. 13.

[3] კ. მ ა რ ქ ს ი და ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, თხზ., ტ. IX, გვ. 534.

მკაფიოდ ასახავს მსოფლიოში აღძრული ინტერესის სიმ-ძაფრეს ჩვენი ქვეყნისადმი, რომელიც მუდამ ითვლებოდა ფრიად მნიშვნელოვან სამხედრო-სტრატეგიულ საკვანძო პუნქტად დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის. მარქსის სიტყვები, რომლებიც ადასტურებენ ამიერკავკასიის ამბების ფართო საერთაშორისო რეზონანსს, ამავე დროს თვალსა-ჩინოდ ააშკარავებენ მტაცებლურ გეგმებს, რაც იმ დროს ინტენსიურად მუშავდებოდა მსოფლიო ბატონობის მაშინდელ ევროპელ პრეტენდენტთა სამინისტროების კულუარებში.

მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების მკაფიო მითითებათა

და უტყუარი ისტორიული დოკუმენტების მოწმობის შემდეგ სამართლიან ეჭვსა და თან გაოცებას იწვევს ისტორიკოსთა, მათ შორის საბჭოთა მკვლევარების ერთი ნაწილის, მტკიცე-ბა, რომ საქართველო-თურქეთის საზღვარზე (მცირე აზია) მიმდინარე სამხედრო კამპანია თითქოს სერიოზულ ხასიათს არ ატარებდა და ამდენად ყურადღების ღირსიც არ არისო. აღმოსავლეთის ომის პერიოდში ამიერკავკასია-თურქეთის სამხედრო ასპარეზის როლისა და მნიშვნელობის შეუფასებ-ლობაში, აქ აზვირთებული ბრძოლების როლის დამცირება-მიფუჩეჩებაში, როგორც აღინიშნა, მთელი თავისი ძალით აისახა ძველი ცარისტული ისტორიოგრაფიის სოციალურ-კლასობრივი და პოლიტიკური ავლადიდება, რომლის ნაშ-თებიც, ასე თუ ისე, სამწუხაროდ, ჯერ კიდევ, ზოგჯერ თავს იჩენს ხოლმე ჩვენს ისტორიულ ლიტერატურაში.

ვერავინ გაბედავს სადავოდ გახადოს ის საყოველთაოდ

აღიარებული ჭეშმარიტება, რომ 1853—1856 წლების აღმო-სავლეთის ომის ბედ-იღბალი, საბოლოო ანგარიშით, უნდა გადა-წყვეტილიყო და კიდევაც გადაწყდა ყირიმში. სწორედ აქ, რუ-სეთის დიდების ქალაქის—ლეგენდარული სევასტოპოლის ზღუ-დეებთან, რუსეთის სახელოვანი არმია 1854—1855 წლებში, 349 დღის განმავლობაში გოლიათურად უმკლავდებოდა ოთხი სახელმწიფოს გიგანტურ დაწოლას. მთელი კაცობრიობა

სევასტოპოლის ეპოპეის დროს აღტაცებითა და გაოცებით ადევნებდა თვალყურს რუსი ხალხის საუკეთესო შვილების — პ. ნახიმოვისა და ვ. კორნილოვის, ვ. ისტომინისა და ე. ტოტლებენის, კოშკისა, დარია სევასტოპოლსკაიას და მრავალ სხვათა საკვირველ ვაჟკაცობას, სახელოვან რუს მეზღვაურთა და არმიის ჯარისკაცთა მასობრივი თავდადებისა და სასწაულებრივი გმირობის აქტებს. ამ ისტორიული ჰეშმარიტების აღიარება ოდნავაც არ უშლის ხელს იმის აღნიშვნას, რომ შემოსეული მტრის წინააღმდეგ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში გაშლილი ბოძოლები მნიშვნელოვანი ხელშემწყობი ფაქტორის როლს ასრულებდა როგორც სევასტოპოლის გმირებისათვის, ისე ბალტიკა-ფინეთის მეზღვაურთათვის. ამიერკავკასია-თურქეთის საზღვრებზე გაჩაღებულმა განუწყვეტელმა ბრძოლებმა, რომლებიც თავისი მასშტაბითა და მნიშვნელობით საგრძნობლად ჩამოუვარდებოდა ყირიმის კამპანიას, მაინც არსებითი გავლენა მოახდინეს აღმოსავლეთის ომის საერთო მსვლელობასა და შედეგებზე. ქართველთა ლაშქარს, როგორც რუსეთის რეგულარული არმიის დამხმარე ძალას, წილად ხვდა რუს ჯარისკაცებთან ერთად გაეზიარებინა ომის მძიმე ტვირთი და მსხვერპლი, წარუმატებლობისა და დამარცხებათა სიმწვავე და ბრძოლაში მოპოვებულ გამარჯვებათა სიხარული. საქართველომ, მთელ ამიერკავკასიის ხალხთან ერთად, თვალსაჩინო როლი შეასრულა აგრესორის (თურქეთის) უკუქცევასა და განადგურებაში.

მრავალრიცხოვანი ისტორიული ფაქტი და დოკუმენტი მკაფიოდ ასახავს რუს და ქართველ ხალხთა საუკეთესო შვილების საბრძოლო მეგობრობის ამაღელვებელ სურათებს ბრძოლის ველზე. ჩვენს წინაშე მთელი სიდიადით არის განსახიერებული ხალხთა ისტორიული მეგობრობის ღრმა ფესვები, მეგობრობისა, რომელიც მტრებთან სასტიკი ბრძოლების ქურაში გამოიცადა და გამოიწრთო, რომელიც მტკიცედ შეიკრა და შედუღაბდა ერთად დაღვრილი სისხლით სამშობლოს ღირსებისა და დიდებისათვის.

ჩოლოქზე გამარჯვების გამო კავკასიის არმიის მთავარსარდლის სახელზე გაგზავნილ თავის რელაციაში გენერალ-ლეიტენანტი თავ. ანდრონიკაშვილი სხვათა შორის წერდა: „საქართველოს, სამეგრელოს, იმერეთისა და გურიის მხედრები—ფეხოსნები და ცხენოსნები—რუს ჯარისკაცთა ჩამოყალიბებული მწყობრის ღირსეული თანამოლაშქრენი იყვნენ. ისინი მოწინააღმდეგისათვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდნენ არა მარტო მტრის უკან დახევის დროს, არამედ ჯერ კიდევ თვით გამარჯვების მოპოვებამდე. მილიციელთა (ქართველ მოლაშქრეთა.—ე. ბ.) ხმლები წარმატებით მოქმედებდა ჯარისკაცთა ხიშტებთან ერთად“ [1].

ჯერ კიდევ 1853 წლის შემოდგომაზე, საომარი მოქმედების დასაწყისშივე, თვალსაჩინოდ დადასტურდა ქართველთა ლაშქრის მტკიცე გადაწყვეტილება და უდრეკი სულისკვეთება; მან რუსეთის რეგულარულ ჯარებთან ერთად გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცა თურქთა ურდოებს აწყურთან და ახალციხესთან. საქართველოს შეიარაღებულმა რაზმებმა უკუაქციეს მტრის მოთარეშე ავაზაკური ბრბოები საქართველოს სხვა მრავალ სასაზღვრო ზღუდეზე. 1853 წელს ჩვენს საზღვრებზე განცდილმა რამდენიმე მარცხმა დიდად შეარყია მოწინააღმდეგის ნებისყოფა, ხოლო რუსეთის საზოგადოებრიობას მხნეობა და იმედი შემატა. ცნობილი ისტორიკოსის აკადემიკოს ტარლეს მოწმობით, „კავკასიის ბრწყინვალე კამპანიამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მოვლენების შემდგომ განვითარებაში. სინოპის გამარჯვებასთან ერთად, კავკასიის ამ კამპანიამ გამოიწვია ოპტიმიზმისა და მხნეობის ახალი მოზღვავება“ [2].

ეს თავდაპირველი სამხედრო წარმატებანი საქართველოსა და ამიერკავკასიის საზღვრებზე საომარი მოქმედების შემდგომ მსვლელობაში ახალი და უფრო ბრწყინვალე გამარჯვებებით დაგვირგვინდა (ბაშკადიკლარის, კურიუკ-დარას, ჩოლოქის, ბაიაზეთისა და სხვა გამარჯვებანი). ამიერკავკასიის სამ-

[1] კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტები, ტ. X, გვ. 32. შემდეგში შემოკლებით: აქტები.

[2] ე. ბ. ტ ა რ ლ ე, „ყირიმის ომი“, ტ. I, გვ. 247, 1944 წ.

ხედრო კამპანიის დასკვნით აქტს წარმოადგენდა რუსეთის ჯარების მიერ ყარსის ციხე-სიმაგრის აღება და გამანადგურებელი დარტყმები ომერ-ფაშას საექსპედიციო კორპუსზე, რის შედეგადაც თურქეთის ვაი-მხედართმთავარი იძულებული გახდა პანიკურად დაეხია უკან და გაეთავისუფლებინა საქართველოს მიწა-წყალი.

წინამდებარე მცირე ნაშრომი მიზნად ისახავს საარქივო და სხვა პირველწყაროთა მიხედვით გააშუქოს მხოლოდ ერთი ეპიზოდი ქართველი ხალხის თავდადებული ბრძოლისა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ. ავტორი შეეცადა გაეაზრებინა ომერ-ფაშას სარდლობით 1855 წლის შემოდგომაზე საქართველოს ტერიტორიაზე შემოჭრილი თურქეთის საექსპედიციო არმიის ჭეშმარიტი მიზნები და განზრახულებანი; გამოეაშკარავებინა ინგლის-თურქეთის მოკავშირეთა დაპყრობითი ეარაუდები; გამოეკვლია საექსპედიციო კორპუსის აფხაზეთიდან სამეგრელოსაკენ ლაშქრობის მიზანი და ეჩვენებინა ჩვენი ქვეყნის მოსისხლე მტრების მტარვალური ოინების ჩაფუშვის მიზეზები და გარემოებანი.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორმა საჭიროდ არ სცნო წინამდებარე გამოკვლევაში განეხილა ომერ-ფაშასა და აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შერვაშიძის ურთიერთდამოკიდებულეთის საკითხი. ეს პრობლემა, რომელიც დიდხანს რჩებოდა მწვავე დავისა და მსჯელობის საგნად, ჩვენი აზრით, დამოუკიდებელი შესწავლისა და განხილვის ღირსია[1].

---

[1] განსვენებული აკადემიკოსი ს. ჯანაშია ერთ-ერთ თავის გამოკვლევაში საბჭოთა ისტორიკოსთაგან პირველი შეეხო ომერ-ფაშასთან აფხაზეთის ყოფილი მთავრის მიხეილ შერვაშიძის დამოკიდებულების საკითხს. იხ. კრებული: გ. შერვაშიძე, „ლირიკა, ეპოსი, დრამა“, ს. ჯანაშიას რედაქციითა და წინასიტყვაობით. სახელგამი, სუხუმი, 1946 წ.

2. საქართველოს ადგილი დიდ სახელმწიფოთა ბრძოლაში „აღმოსავლეთის საკითხის“ გადაჭრისათვის

1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ანუ ყირიმის ომი წარმოადგენდა ურთ-ერთ რგოლს „აღმოსავლეთის საკითხის“ გადაჭრისათვის დიდ სახელმწიფოთა შორის ამტყდარი ხანგრძლივი და დაუნდობელი ბრძოლების ჯაჭვში. „აღმოსავლეთის საკითხი“ — ეს იყო აღმოსავლეთში ევროპის დიდ სახელმწიფოთა სტრატეგიული და სამეურნეო-პოლიტიკური გავლენის უზრუნველყოფის საკითხი. საკითხი ოტომანთა იმპერიის დაყოფისა და დამონების, იმ იმპერიისა, რომელიც, კ. მარქსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ლეგიტიმისტური ევროპის სნეულ ადგილს“ წარმოადგენდა. ოტომანთა იმპერიის შენარჩუნების იდეა, რომელსაც იმ დროს ბურჟუაზიული ინგლისი ებღაუჭებოდა, კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში უდავოდ რეაქციულ ხასიათს ატარებდა. თავისთავად იგულისხმება, რომ ინგლისელ აგრესორთა ასეთი მისწრაფება მხოლოდ შირმას, მხოლოდ ნიღაბს წარმოადგენდა, რომლის იქით კოლონიზატორ-დამპყრობთა მსუნაგი დინგი მოჩანდა. სლავურ და კავკასიის ხალხთა მოსისხლე მტრის თურქეთის ფეოდალურ-ასიმილატორული მონარქიის შენარჩუნებით, ინგლისელი რეაქციონერები ცდილობდნენ დაეფარათ, მიეჩქმალათ თავიანთი დაპყრობითი და მტაცებლური გეგმები. ამ მიზნით ინგლისელები მზად იყვნენ კიდევ უფრო განემტკიცებინათ და უკვდავეყოთ თურქი დამპყრობლების—ამ „ყველაზე სასტიკი ასიმილატორების“ (ი. ბ. სტალინი) – ბარბაროსული ულელი ხალხებზე. ისინი აქტიურად უწყობდნენ ხელს შუასაუ-

კუნეების მაჰმადიანურ ტირანებს არა მარტო ეტანჯათ და ეწამებინათ სლავური და კავკასიის ხალხები, არამედ შეებოჭათ და სრულიად შეეჩერებინათ ამ ქვეყნების ეკონომიური და კულტურული პროგრესი [1].

„აღმოსავლეთის საკითხი“, რომელიც ოთხი საუკუნის განმავლობაში არ მოშორებია ევროპის პოლიტიკის სცენას, თავის განსაკუთრებულ სიმძაფრეს აღწევს 1848 წლის რევოლუციების დამარცხების შემდეგ. მრავალი დიდი ქვეყანა ცდილობდა თავის სასარგებლოდ გადაეჭრა ის საკითხი, თუ „როგორ მოპყრობოდნენ თურქეთს“ (მარქსი), მაგრამ აქ მაინც ყველაზე ძლიერად და მწვავედ ერთმანეთს ორი დიდი სახელმწიფოს — ინგლისის ბურჟუაზიისა და მეფის რუსეთის — „სასიცოცხლო ინტერესები“ ეჯახებოდა. „აღმოსავლეთის საკითხის“ ძირითად ღერძს, წინააღმდეგობათა მთავარ საკვანძო პუნქტს თავდაპირველად ევროპის თურქეთი, ანუ ბალკანეთის ნახევარკუნძული წარმოადგენდა[2]. ისტორიული განვითარების პროცესში, სამეურნეო-პოლიტიკურ ცვლილებათა კვალობაზე საერთაშორისო ასპარეზზე, თვალსაჩინოდ შეიცვალა ამ წინააღმდეგობათა როგორც სამხედრო-პოლიტიკური ასპექტები, ისე მათი გეოგრაფიული ჩარჩოებიც; ამის შესაბამისად გაინასკვა ახალი სამხედრო-სტრატეგიული კვანძები, მსოფლიო

---

[1] 1853 წლის მარტში დაწერილ სტატიაში „ეროვნებანი თურქეთში“ კ. მარქსი წერდა: „თურქეთი ლეგიტიმისტური ევროპის სნეულ ადგილს წარმოადგენს. ლეგიტიმისტური, მონარქისტული სისტემის უსუსურობა საფრანგეთის პირველი რევოლუციის დროიდან პოულობს თავის გამოხატულებას ერთ დებულებაში: შენარჩუნებულ იქნას Status Quo! ეს... ადასტურებს სიღატაკეს, ხელმძღვანელ სახელმწიფოთა უუნარობას — წინ წასწიონ პროგრესის საქმე ანუ ცივილიზაცია.

შენარჩუნებულ იქნას თურქეთში Status Quo! ასეთივე უფლებით შეიძლება შეეცადო, რომ ერთსა და იმავე დონეზე შეაჩერო ცხენის ლეშის ლპობა, რათა არ დაუშვა მისი სრული გახრწნა. თურქეთი იხრწნება და იგი სულ უფრო მეტად გაიხრწნება, ვიდრე იარსებებს ახლანდელი სისტემა „ევროპული წონასწორობისა“ და Status Quo!“ (კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 372—373).

[2] კ. მ ა რ ქ ს ი დ ა ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, თხზ., ტ. IX, გვ. 373.

პოლიტიკურ ასპარეზზე ამოტივტივდა ახალი პრობლემები, ახალი ამოცანები.

ინგლის-რუსეთის ანტაგონიზმი, რომელმაც ჯერ კიდევ მე-18 საუკუნის დასასრულს იჩინა თავი, განსაკუთრებით გამწვავდა მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში. წინააღმდეგობანი სულ უფრო და უფრო ღრმავდებოდნენ, ფართოვდებოდნენ, საერთაშორისო ხასიათს ღებულობდნენ. ურთიერთობათა გაუარესება რუსეთსა და ინგლისს შორის, რომლებიც ახლო წარსულში „შეერთებული“ ძალებით უტევდნენ ნაპოლეონ ბონაპარტეს, ხოლო 1827 წელს „ხელჩაკიდებულნი“ ანადგურებდნენ თურქეთის ფლოტს ნავარინთან, თითქოს მოულოდნელი და შეუსაბამო იყო. მაგრამ მოვლენებისა და საგნების ლოგიკა ყოველგვარ სხვა ლოგიკაზე ძლიერი აღმოჩნდა.

ინგლისის აგრესიული ბურჟუაზიის სავაჭრო და სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესები, მისი დამპყრობლურ-ანექსიური მისწრაფება ახლო და შუა აღმოსავლეთისაკენ დიამეტრულად უპირისპირდებოდა თვითმპყრობელური რუსეთის ტერიტორიულ ინტერესებს. „დიდი ბრიტანეთის ლომს“ განსაკუთრებით მოსვენებას უკარგავდა ცარიზმის მიერ დარდანელისა და ბოსფორის სრუტეების ხელში ჩაგდების საფრთხე.

დაუცხრომელმა მეტოქეობამ და სავაჭრო გზებისა და საგარეო ბაზრებისათვის ბრძოლამ უკიდურესად გაამძაფრეს მეფის რუსეთისა და ბურჟუაზიული ევროპის საერთო ურთიერთობანი. შავი ზღვის აუზის პრობლემა და სრუტეები, რომელნიც იმ დროს არა მარტო აღმოსავლეთის ბაზრების სავაჭრო გზებად ითვლებოდნენ, არამედ, მარქსის დახასიათებით „პირველი რანგის სამხედრო პოზიციებიც“ იყვნენ[1], ევროპის ყველა დიდ სახელმწიფოს აღელვებდა.

ინგლისელებთან ერთად შავ ზღვაში თავისუფლად გასვლის საკითხით დიდად იყვნენ დაინტერესებულნი საფრანგეთისა და ავსტრიის გაბატონებული წრეებიც. კერძოდ, მეფის რუსეთის სერიოზულ და აქტიურ მეტოქედ ამ მიმართულე-

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი. თხზ., ტ. IX., გვ. 384.

ბით XIX საუკუნის შუა წლებში გამოდიოდა საფრანგეთის ბურჟუაზია, რომელსაც ანექსიური ინტერესები სირიისა და ეგვიპტის მიმართ ამოძრავებდა. ამ გარემოებამ გამოიწვია ინგლის-საფრანგეთის დროებითი ბლოკის შექმნა რუსეთის წინააღმდეგ. გარდა ამისა, ლუი ნაპოლეონი, რომელმაც 1851 წლის 2 დეკემბერს მოახდინა სახელმწიფო გადატრიალება და თავისი პერსონა მემკვიდრეობით იმპერატორად გამოაცხადა, მეფური ძალაუფლებისა და პირადი ავტორიტეტის განსამტკიცებლად „დამაჯერებელ და ძლიერ არგუმენტს" საჭიროებდა. მისთვის აუცილებელი იყო მისივე „დიდი ბიძის" მქუხარე ომები და თავბრუდამხვევი წარმატებანი[1]. საფრანგეთის მეორე იმპერიის პირველ მოციქულს სერიოზულად სწამდა, რომ იგი მოწოდებულია ქვეყანას პირველი იმპერიის დიდება დაუბრუნოს, უზრუნველჰყოს საფრანგეთის განუხრელი ბატონობა ევროპის კონტინენტზე და თავისი სახელი ბრწყინვალე შარავანდედით შემოსოს. საერთოდ რომ ითქვას ამ „ჯუჯა ნაპოლეონს" თავისი „დიდი ბიძის" დაფნის გვირგვინი მუდამ მოსვენებას უკარგავდა და ახალ-ახალი ავანტიურებისაკენ უბიძგებდა. საფრანგეთსა და რუსეთს შორის ჩამოვარდნილ შუღლსა და მტრობას კიდევ უფრო აღვიეებდა და ამწვავებდა ამ ორი ქვეყნის მონარქთა ურთიერთშუღლი და ანტიპათია. როგორც ცნობილია ნიკოლოზ I ქედმაღლურ დამოკიდებულებასა და ციინიზმს წონასწორობიდან გამოჰყავდა განდიდების მანიით შეპყრობილი „მონარქი უზურპატორი" —ლუი ნაპოლეონი.

ნიკოლოზ I თავდაპირველად დარწმუნებული იყო, რომ მისი ერთგულნი იქნებოდნენ და არ უღალატებდნენ მას პრუსიის მეფე ფრიდრიხ-ვილჰელმ პირველი და ავსტრიის იმპერატორი, რომელთაც მან 1848—1849 წლებში აბობოქრებული რევოლუციების ჩაქრობით ესოდენ დიდი ამაგი დასდო. რუსეთის იმპერატორის იმედები და მოლოდინი არ გამართლდა. ავსტრიამ და პრუსიამ არა თუ უარი თქვეს ომში

[1] კ. მარქსის, „ლუი ბონაპარტეს მე-18 ბრიუმერი".

რუსეთის მეფის დახმარებაზე, მათ თავიანთი „უფროსი ძმისთვის“ ხელსაყრელი ნეიტრალიტეტიც კი უარჰყვეს. ინგლისისა და საფრანგეთის მიერ რუსეთისათვის ომის გამოცხადების შემდეგ ავსტრიამ და პრუსიამ 1854 წლის 20 აპრილს ბერლინში ხელი მოაწერეს „სამოკავშირო“ ხელშეკრულებას, რომლის მახვილიც, არსებითად, მიმართული იყო რუსეთის წინააღმდეგ. მალე, 1854 წლის 2 დეკემბერს, ავსტრიამ ოფიციალურად დასდო ხელშეკრულება ინგლისთან და საფრანგეთთან კავშირის შესახებ. განრისხებულ ნიკოლოზ I სრული საფუძველი ჰქონდა თავისი ადრინდელი სატელიტები, ამ მისთვის მეტად კრიტიკულ მომენტში, „უმადურებასა და მუხანათობაში“ ემხილებინა.

ამრიგად, მეფის რუსეთის გარშემო რკალი შეიკრა. ვითარება ისე მოეწყო, რომ ევროპის უძლიერეს კოალიციასთან სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში რუსეთს სრულიად განმარტოებულს მოუხდა შებმა.

ინგლისს, საფრანგეთსა და თურქეთს 1855 წლის იანვარში შეუერთდა სარდინიის[1] სამეფოც, რომელმაც მოკავშირეების დასახმარებლად სევასტოპოლის ზღუდეებთან ლამარმორის 15 ათასიანი კორპუსი გაგზავნა. სარდინიის პრემიერ-მინისტრი კავური ცდილობდა კოალიციაში თავისი მონაწილეობის მიღებით მოეპოვებინა დიდ სახელმწიფოთა თანაგრძნობა იტალიის გაერთიანებისათვის ბრძოლაში, რომელიც მიმდინარეობდა საოის დინასტიის ხელმძღვანელობით.

საქართველო და ამიერკავკასია, რომლებიც დასავლეთისა და აღმოსავლეთის შემაერთებელ გზად ითვლებოდნენ, დიდ

---

[1] სარდინიის სამეფო შეიქმნა 1720 წელს კუნძ. სარდინიის (ხმელთაშუა ზღვის დას. ნაწ.) შეერთებით საოის საჰერცოგოსთან. სამეფოს პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენდა პიემონტი, რომლის დიდაქალაქი ტურინი იყო. სარდინიის სამეფოს 1720—1861 წ. წ. ხსენებულად პიემონტსაც უწოდებენ. XIX საუკ. 50 წ. ბოლოს სარდინიის სამეფო ნაციონალურ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის ცენტრად იქცა მთელს იტალიაში. რევოლუციური ბრძოლის პროცესში მას, როგორც შემკრებ ცენტრს, ინდა-

სახელმწიფოთა შორის გაჩაღებულ ეკონომიკურ და სამხედრო-პოლიტიკურ ბრძოლაში თვალსაჩინო როლს ასრულებდნენ. კერძოდ, საქართველო, გეოგრაფიული და სამხედრო-სტრატეგიული მდებარეობის გამო, არასოდეს არ ყოფილა გამოთიშული დიდი მსოფლიო სოციალურ პროცესებისაგან და აზიასა თუ ევროპაში მიმდინარე ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ამბები გარდუვალად ავლებდა კვალს მისი ცხოვრების ვითარებაზე.

ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში საერთოდ კავკასია და კერძოდ საქართველოს შავი ზღვის სანაპირო ადგილები ინგლის-რუსეთის წინააღმდეგობათა კვანძად იქცა. შეცდომა იქნებოდა ამ წინააღმდეგობების ძირითად მიზეზად ჩაგვეთვალა მხოლოდ რუსეთის ცარიზმის მისწრაფება ხელთ ჩაეგდო სტრატეგიული პოზიციები და საზღვაო კომუნიკაციები. ამასთან ერთად, აუცილებელია, მხედველობაში იქნას მიღებული ინგლისის ანექსიური მისწრაფებანიც იმავე რაიონებში. ინგლისის აგრესიული ბურჟუაზიის გეგმებსა და ეარაუდებს, რომლებიც გულისხმობდნენ ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების დაპყრობას, კავკასიისა და საქართველოს სტრატეგიული პოზიციების შემომტკიცებას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ იყო, რომ ინგლისის ბურჟუაზია და მისი მთავრობა დიდი ხანია შიშითა და მძვინვარებით ხვდებოდნენ რუსეთის პოლიტიკის წარმატებებს ამიერკავკასიასა და საქართველოში. ისინი დაუფარავი შურით და სიხარბით ადევნებდნენ თვალყურს რუსეთის სავაჭრო—ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენის ზრდა-გაფართოებას სპარსეთში, შუა აზიასა და იმ ქვეყნებში, რომლებიც ინგლისის ოსტ-ინდოეთის სამფლობელოებს ესაზღვრებოდნენ.

თან შეუერთდნენ იტალიის სხვა სახელმწიფოები და მიწები, როგორც მაგ. ტოსკანა, ნეაპოლი, სიცილია და სხვა. 1861 წლის თებერვალში ქალაქ ტურინში შეკრებილმა სრულიად იტალიის პარლამენტმა იტალია ერთიან და განუყოფელ სახელმწიფოდ გამოაცხადა. იმ დროიდან სარდინია იტალიის შეერთებული სამეფოს შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს.

საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ სრულიად უსაფუძვლოა ინგლის-ამერიკის იმპერიალიზმის კალმოსნებისა და ისტორიის ფალსიფიკატორების ვერსია იმის შესახებ, თითქოს გასულ საუკუნეში ინგლის-რუსეთის კონფლიქტების მთავარ წყაროს „რუსეთის ინდოეთში შეჭრის“ საფრთხე წარმოადგენდა. ნამდვილად კი ასეთი „საფრთხე“ რეალურად არ არსებობდა. საქმე სწორედ ის არის, რომ ინგლისისბურჟუაზია, მარქსის მოწმობით, თვით აწარმოებდა შეტევას „შიგა აზიაზე ერთდროულად ორი მხრიდან: ინდიდან და შავი ზღვიდან“[1].

სხვისი ხელით ნარის გლეჯას დაჩვეული ინგლისის ბურჟუაზია ადრე შეუდგა თავისი პოზიციებისა და გავლენის განმტკიცებას კონსტანტინოპოლში. თავისი „შორს დამიზნების“ პოლიტიკის განხორციელება ინგლისმა იმით დაიწყო, რომ 1809 წელს თურქეთთან დასდო მეტად ხელსაყრელი ხელშეკრულება. ეს უდავოდ ინგლისელი აგრესორებისათვის ერთგვარი წარმატება იყო. ინგლისელებმა იწყეს თურქეთის პროვოკაციული წასისიანება რუსეთის წინააღმდეგ, აგულიანებდნენ თურქეთს, რათა დასავლეთ საქართველო და შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროები ხელში ჩაეგდო, 1811—12 წლის მოლაპარაკების დროს ურჩევდნენ სულთან მაჰმუდ მეორეს არ წასულიყო ოდნავ დათმობაზედაც კი კავკასიის საზღვრების საკითხში. ადმირალი ჩიჩაგოვი ამის გამო აღნიშნავს, რომ ინგლისი იმდენად იყო შეშფოთებული „რუსეთის დამკვიდრებით კავკასიაში“, რომ აშკარად ივიწყებდა იმ უდიდეს საფრთხეს, რომელიც მას ნაპოლეონ ბონაპარტეს მხრივ ემუქრებოდაო[2].

1813 წლიდან თურქეთმა, ინგლისელი აგრესორების შთაგონებით, არა ერთხელ მოითხოვა რუსი ჯარების გაყვანა დასავლეთ საქართველოდან. იმავე ინგლისელ ემისართა შთაგონებით თურქები ზედიზედ აწყობდნენ დივერსიებს გურია-სამეგრელოს და აფხაზეთის სასაზღვრო რაიონებში,

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 383.

[2] „სამამულო ომი და რუსი საზოგადოება“, ტ. II, გვ. 120, მოსკოვი, 1911 წ.

აღვიეებდნენ ქიშპობასა და უთანხმოებას შიგნით ქართველ ფეოდალურ არისტოკრატებს შორის, რომ ამით მისცემოდა საბაბი საქართველოში შემოჭრილიყო. რუსეთის ელჩი თურქეთში სტროგანოვი ამის შესახებ გარკვევით მიუთითებდა, რომ თურქეთის მტრული გამოხდომები და მისი მმართველი წრეების ყველა რევანშისტული მოთხოვნანი საქართველოს მიმართ განპირობებულნი არიანო „მოშურნე სახელმწიფოების, განსაკუთრებით, ინგლისის შთაგონებით"[1].

ინგლისელი მტაცებლების ინტერესები დასავლეთ საქართველოს და კავკასიის სანაპირო ზოლისადმი კიდევ უფრო გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც ცენტრალურ და წინა აზიის ქვეყნებისაკენ მათი ექსპანსიური მისწრაფებანი თანდათან ძლიერდებოდა. ამის პარალელურად, უაღრესად გაძლიერდა და გააქტიურდა მეფის რუსეთის ცენტრიდანული პოლიტიკა, როგორც გარეშე დამპყრობლის შემკაებელი და თანაბარმოქმედი ძალა. რუსეთის ცარიზმი, ერთი მხრივ, ენერგიულად განაგრძობდა წინსვლას შავი ზღვის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროებისაკენ, თანაც საიმედოდ ამაგრებდა, ამტკიცებდა თავის სტრატეგიულ პოზიციებს შავი ზღვის კავკასიის სანაპიროებზე, უზრუნველყოფდა დასავლეთ საქართველოს საზღვრების უშიშროებას და მის საზღვაო კომუნიკაციებს სამხრეთ რუსეთის ნავსადგურებთან. მეორე მხრივ, ცარიზმი თანამიმდევრულად ეუფლებოდა ამიერკავკასიის შიგა აუზს — კასპიის ზღვას, რომელიც სოლივით იჭრება კავკასიასა, აზიის თურქეთსა, სპარსეთსა და შუა აზიის ქვეყნებს შორის. ამრიგად, კავკასიის და ამიერკავკასიის ყელზე დამკვიდრებით მეფის რუსეთი მტკიცედ დაუკავშირდა მთელი მუსლიმანური აზიის სამყაროს. რუსეთის სამხედრო მოღვაწე და მწერალი, კავკასიისმცოდნე, რ. ფადეევი სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ „რუსეთისათვის კავკასიის უღელტეხილი წარმოადგენს ხიდს რუსეთის ნაპირებიდან აზიის კონტინენტის გულში, და კედელს,

---

[1] აქტები, ტ. V, გვ. 736.

რომლითაც გადატიხრულია შუა აზია მტრული ზეგავლენისაგან, აგრეთვე მოწინავე სიმაგრეს, რომელიც იცავს ორ ზღვას — შავსა და კასპიის ზღვებს. ამ ქვეყნის დაკავება წარმოადგენდა უპირველესი მნიშვნელობის სახელმწიფოებრივ მოთხოვნილებას"[1].

ინგლისის მთავრობა თავისი გამოცდილი აგენტების წყალობით (კაპიტანი ჯონ მალკოლმი, ჯონ მაკდონალდი და სხვ.), ათასგვარი მაქინაციებით ცდილობდა რუსეთის პოზიციების შესუსტებას, ცდილობდა სპარსეთის შაჰის დახმარებით შეჭრილიყო ამიერკავკასიაში, განედევნა იქიდან რუსი ჯარები, დაეპყრო ადგილობრივი ბაზრები და ხელთ ეგდო სავაჭრო-სატრანზიტო გზები სპარსეთის ყურედან დაწყებული შავი ზღვის სანაპირომდე. ამავე დროს ინგლისელი აგენტები აქეზებდნენ სპარსეთის რევანშისტულ წრეებს რუსეთის წინააღმდეგ, გამოდიოდნენ ომის გაჩაღების ინიციატორებად და სულისჩამდგმელებად.

რუსეთის კონსული სკაბირევსკი 1801 წლის 1 მაისს რუსეთის ხელისუფალთა მისამართით წარდგენილ პატაკში განგაშსა სტეხს ინგლისელების სპარსეთში წარმოებულ ხრიკების გამო. მისი მოხსენება შეიცავს მკაფიო ფაქტიურ მასალას ინგლის-რუსეთის სავაჭრო მეტოქეობის შესახებ. ბრიტანეთი ყოველნაირად ცდილობს,—წერს რუსი კონსული,— თავის მხარეზე გადაიბიროს ბაბახანი, რომელიც „ინგლისელებს პირდება აწარმოოს ვაჭრობა ბენდერაბასისა და სხვა ნავსადგურებში" [2].

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სავაჭრო კონკურენციაში და დიპლომატიურ ბრძოლაში, პირველ ხანებში, გამარჯვება რუსეთმა მოიპოვა. ამ მიმართულებით განსაკუთრებით გადამწყვეტი ნაბიჯები გადადგა ნიკოლოზ პირველმა რუსეთ-სპარსეთისა (1826 — 1828 წ.წ.) და რუსეთ-თურქეთის

---

[1] რ. ა. ფადეევი, „კავკასიის ომის სამოცი წელი", ტ. I, გვ. 16, სანკტ-პეტერბურგი, 1889 წ.

[2] აქტები, ტ. I, გვ. 683—684

(1828—1829 წ. წ.) ომების პერიოდში. თურქმანჩაის ხელშეკრულებით (1828 წ.) სპარსეთში არსებობდა მთელი რიგი რუსეთის საკონსულოები, ამავე დროს რუსეთმა სპარსეთში „უმეტესი მფარველობის“ მქონე სახელმწიფოს უპირატესობა მოიპოვა. ადრიანოპოლის ტრაქტატით (1829 წ.) რუსეთიდან თურქეთში შეზიდული საქონელი თავისუფლდებოდა ყოველგვარი საშინაო საბაჟო გადასახადისაგან, რაც მანამდე დიდად ბოჭავდა რუსეთის ვაჭრობას ოტომანთა იმპერიასთან. ორივე ზემოაღნიშნული ხელშეკრულება ფართო პერსპექტივას უქმნიდა რუსეთ-სპარსეთისა და რუსეთ-თურქეთის, როგორც სავაჭრო-ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური ურთიერთობის განვითარებას.

ამ პერიოდში სპარსეთის მესვეურებმა გადაჭრით იბრუნეს ზურგი ინგლისელებისაკენ და ისინი მხარდი სიმპათიით ეპყრობოდნენ რუსებს. სპარსეთის ვაჭრები ამიერიდან დასავლეთ ევროპის მრეწველობის ნაწარმსაც კი რუსეთის ბაზრების (ნიჟნი-ნოვგოროდის ბაზრობა) მეშვეობით იძენდნენ. ინგლისის ერთ-ერთი ფირმის აგენტი 1834 წელს თავის მოხსენებით ბარათში შეშფოთებით აღნიშნავს, რომ სპარსეთის მთელი ვაჭრობა რუსი ვაჭრების ხელშია მოქცეულიო. ამასთან, მისივე მოწმობით, არა მარტო რუსეთის პროდუქცია, არამედ უცხოეთის საქონელიც კი, კერძოდ, გერმანული ნაკეთობანი ლაიპციგის ბაზრობიდან, სპარსეთში რუსი ვაჭრების მეშვეობით აღწევდა. სპარსეთში ერთადერთ ოქროს ფულს (მონეტა) რუსული იმპერიალი [1] წარმოადგენდა, ხოლო „რუსული ვაჭრობისა და რუსი ვაჭრების ტრადიციები და ჩვეულებანი ის ნორმებია, რომლებსაც ყველა ქვეყნის კომერციული წარმომადგენლები ემორჩილებიან“[2]. გასაგებია, რომ რუსეთის სავაჭრო-ეკონომიკური წონისა და გავლენის ზრდასთან ერთად, თეირანში დიდად გაძლიერდა რუსეთის საერთო პოლიტიკის წონა და გავლენა. მეორე მხრივ, სპარსეთის

---

[1] იმპერიალი — თხუთმეტმანეთიანი ოქროს ფული.

[2] მოსკოვის ცენტრალური სამხედრო-ისტორიული არქივი, საქმე 33—493, ფ. 241. შემდეგში შემოკლებით: მ ც ს ი ა.

დარად, რადიკალურად იცვლება თურქეთის მმართველი წრეების ორიენტაციაც. ოტომანთა იმპერია თითქმის მთლიანად ექცევა რუსეთის არა მარტო კომერციული, არამედ სამხედრო-სტრატეგიული მოქმედების სფეროში. „შეიძლება ითქვას, რომ, — აღნიშნავდა აღმოსავლეთის საკითხების კარგი მცოდნე, გერმანელი ისტორიკოსი თეოდორ შიმანი,— რუსეთმა აღმოსავლეთ ევროპაში უდიდესი სარგებლობა მიიღო ადრიანოპოლის ზავიდან (1829 წ.). მან დაამყარა მეგობრული ურთიერთობა თურქეთთან, რომლის კომპასსაც ამჟამად პეტერბურგის მაგისტრატი წარმართავს" [1].

ამრიგად, რუსეთის საბაჟო და სამხედრო-სტრატეგიული ხაზი ფართოდ გაიშალა და გავრცელდა, რუსეთმა ფაქტიურად თავისი კონტროლის სფეროში მოაქცია შავი და კასპიის ზღვების თითქმის ყველა რაიონი. საგრძნობლად შეირყა და მოიშალა ინგლისის პოზიციები სპარსეთში და, მეტწილად, თურქეთში. რუს კომერსანტებს სერიოზულად ჰქონდათ გადაწყვეტილი განედევნათ ინგლისელი ვაჭრები თვით ტრაპიზონიდან.

უნკიარ-ისკელესის ხელშეკრულება (1833 წ.) ინგლის-რუსეთის ურთიერთდამოკიდებულებაში მძაფრი შეტრიალების ნიშანსვეტად იქცა [2]. ორ სახელმწიფოს შორის არსებული ეკონომიკური ანტაგონიზმი ამიერიდან მწვავე პოლიტიკურ კონფლიქტად გადაიზარდა. ატმოსფერო ისე დაიძაბა, რომ

---

[1] Theodor Schiemann, Geschichte Russlands unter Kaiser Nicolaus I. B. II. s. 395.

[2] უნკიარ-ისკელესის ხელშეკრულება თურქეთსა და რუსეთს შორის საბოლოოდ ხელმოწერილ იქნა კონსტანტინოპოლში 1833 წ. 8 ივლისს. იგი განსაზღვრავდა თავდაცვითი კავშირის პირობებს მეფის რუსეთსა და სულთანის თურქეთს შორის. ხელშეკრულებას ახლდა დამატება — ფარული სტატია, რომლის თანახმად სულთანი ვალდებულებას კისრულობდა მეფის მოთხოვნით ჩაეკეტა დარდანელის სრუტე რუსეთის გარდა ყველა ქვეყნის სამხედრო გემებისათვის. ამიერიდან შავი ზღვა „უნი თითქმის „რუსეთის ტბად" (mare clausum—შინაგანი ზღვა) გადაიქცა. უნკიარ-ისკელესის ხელშეკრულებამ წინასწაროობიდან გამოიყვანა ინგლისისა და საფრანგეთის მთავრობები და მათი ცხარე პროტესტები გამოიწვია.

უნკიარ-ისკელესის ხელშეკრულების დადებისთანავე ნიკოლოზ პირველი თავის ერთ-ერთ წერილში (გრაფ პასკევიჩის სახელზე) დაუფარავად წერდა ინგლისთან ომის გარდუვალობის შესახებ. მეფე, არსებითად, კიდევაც შეუდგა ომისათვის მზადებას. სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალისათვის (ლაიპციგი — ფრანკფურტი—ოდესა — რედუტ-კალე — თბილისი — ერევანი—ნახიჭევანი—თავრიზი) ბრძოლა ახალ, მწვავე ფაზაში შეევიდა. ამ ბრძოლასა და დაძაბულობაში მკაფიოდ ისახებოდა საქართველოს, ამიერკავკასიისა და მთელი კავკასიის როლი და მნიშვნელობა. კავკასიის ყელისათვის ბრძოლაში უნდა გადაწყვეტილიყო „დიდი აზიის“ მსოფლიო-ისტორიული საკითხი.

საქართველოს დედაქალაქი თბილისი მთელი ამიერკავკასიის შუაგულს, მის საკვანძო პუნქტს წარმოადგენდა. კ. მარქსის დახასიათებით, თბილისი — „ეს რუსეთის ძალაუფლების ცენტრალური პუნქტი იყო აზიაში“[1]. საქართველოს დედაქალაქი ითვლებოდა თვითმპყრობელობის არა მარტო მართვა-გამგეობის ცენტრად, არამედ იგი იყო ამიერკავკასიის ტოპოგეოგრაფიული და სტრატეგიული კვანძიც, მატერიალურ და კულტურულ საშუალებათა ძირითადი ბაზაც. თბილისში თავს იყრიდა უმნიშვნელოვანესი სამხედრო-სტრატეგიული გზები ჩრდილოეთიდან (რუსეთი), სამხრეთიდან და დასავლეთიდან (სპარსეთი და თურქეთი). რუსეთის სარდლობას და დიპლომატიას კარგად ესმოდათ, რომ მხოლოდ ამ ხელსაყრელი პლაცდარმიდან შეიძლებოდა განხორციელებულიყო თავრიზის, ბაიაზეთის, არზრუმისა და ტრაპიზონის მიმართულებებით შეღწევა, რომ ეს პუნქტები უმოკლეს და უაღრესად ხელსაყრელ შარაგზებზე მდებარეობდნენ აღმო-

---

1841 წელს ლონდონის კონფერენციაზე ინგლისმა და საფრანგეთმა მიაღწიეს კონვენციის მიღებას, რომელიც ყველა სახელმწიფოებს, მათ შორის რუსეთსაც, უკრძალავდა გაეტარებინა სამხედრო გემები სრუტეებში. ამრიგად უნკიარ-ისკელესის ტრაქტატისაგან გამომდინარე უპირატესობანი რუსეთისათვის გაბათილებულ იქნა.

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 555.

საველეთსა და დასავლეთს შორის. გრაფი პასკევიჩი თავის მოსაზრებებში მცირე აზიის მიმართულებით შეტევითი ოპერაციების მიზანშეწონილობის შესახებ, ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ბაიაზეთის დაკავება დიდ ზარალს მიაყენებდა ინგლისის ვაჭრობას, რადგან ამით „ჩაიშლებოდა სატრანზიტო გზა ტრაპიზონიდან არზრუმსა და თავრიზზე გაელით თეირანისაკენ"[1]. გასაგებია, რომ მეფის რუსეთი განსაკუთრებული მონდომებით ცდილობდა გაეფართოებინა თავისი სამფლობელოები და გავლენა სწორედ იმ მიმართულებით, სადაც კოლონიური ინგლისის „სასიცოცხლო ცენტრები" მდებარეობდნენ.

ბათუმიც ორივე მოწინააღმდეგე ბანაკის ყურადღების ცენტრში იყო. მხარეებს კარგად ესმოდათ ბათუმის როგორც სავაჭრო, ისე სამხედრო-სტრატეგიული და პოლიტიკური მნიშვნელობა. ფ. ენგელსი ამ საკითხის გამო ჯერ კიდევ 1853 წლის ნოემბერში, ომის დასაწყისშივე, წერდა: „საომარი მოქმედების ასპარეზის გასაღებს აზიაში ორივე მხარისათვის წარმოადგენს... ბათუმი, და თუ მხედველობაში მივიღებთ ამას, აგრეთვე მის (ბათუმის.—ე. ბ.) მნიშვნელობას ვაჭრობისათვის, არ უნდა გვიკვირდეს, თუ რატომ ყოველთვის ცდილობდა მეფე დაეპყრო იგი. ბათუმი წარმოადგენს საომარი მოქმედების ასპარეზის გასაღებს მთელი აზიური თურქეთისთვისაც კი, რადგან იგი ბატონობს სანაპიროდან ქვეყნის შიგნით მიმავალ ერთადერთ გზაზე, იმ გზაზე, რომლითაც შეიძლება შემოვლა თურქეთის ყველა პოზიციისა არზრუმის წინ. და ორი ფლოტიდან ის, რომელიც შავ ზღვაში თავის მოწინააღმდეგეს განდევნის უკან, საკუთარ ნავსადგურებში, ის გახდება ბათუმის ბატონ-პატრონიც"[2]. ენგელსთან ერთად კ. მარქსიც უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ბათუმის პრობლემას. აღმოსავლეთის ომის პერიოდში

---

[1] საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 1087. საქმე 472, ფურცელი 142. შემდეგში შემოკლებით: ს ა ქ ც ი ა.

[2] ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, რჩეული სამხედრო თხზულებანი, ტ. II, გვ. 31, 1936 წ.

1855 წელს, თავის სტატიაში, „თურქეთის საკითხი“, მარქსი წერდა: „რუსეთს ყარსის დაკავებასთან ერთად, რომ... ბათუმიც აეღო, მას შესაძლებლობა ექნებოდა შეეწყვიტა ტრაპიზონის მეშვეობით მიმდინარე ვაჭრობა ინგლისსა და სპარსეთს შორის, შეექმნა თავისთვის საოპერაციო ბაზა როგორც ინგლისის, ისე მცირე აზიის წინააღმდეგ“[1].

აქედან გამომდინარე, ადვილი ასახსნელია მეფის ხელისუფალთა მთელი დაინტერესება ამიერკავკასიისა და საქართველოს საკითხით; სავსებით გასაგები ხდება კავკასიის სარდლობის, მთავარმართებლებისა და მეფის ნაცვალთა მთელი ჭაპანწყვეტა, გამოენახათ ქვეყნის მართვის „რაციონალური“ ფორმები, დაეშოშმინებინათ მოსახლეობა და თავის გაოშემოშემოეკრიბათ საზოგადოების „წაძყვანი“ ფენები. „ვიდრე ქართველები ჩვენთან ერთად ძმურად დგანან, — წერდა რ. ა. ფადეევი, — რაც უნდა მოხდეს, შეუძლებელია კავკასიის არმიის განდევნა ქვეყნიდან, რომელიც ესოდენ მამაცი ხალხითაა დასახლებული; და ვიდრე ჩვენ მტკიცედ ვდგავართ საქართველოში, არავითარი დროებითი წარუმატებლობა მოსაზღვრე მუსლიმანებთან, საშიშროებას არ წარმოადგენს და ყოველთვის ადვილად გამოსწორდება.

ამ თვალსაზრისით ადვილად შეიძლება შეფასდეს საქართველოს გულწრფელი ერთგულების მნიშვნელობა სახელმწიფოსათვის“[2].

როგორც აღინიშნა, ინგლისელი კოლონიზატორები ლამობდნენ კავკასიისა და ამიერკავკასიის პრობლემა უშუალოდ დაეკავშირებინათ ინდოეთის სამფლობელოების საკითხთან. ეს ჩვეულებრივი ინგლისური ყაიდის ოინბაზობა იყო. რუსი ჯარების, ისე როგორც რუსი ნეგოციანტების ყოველგვარი საეჭვო აქტი, თვითეული მოძრაობა ახლო აღმოსავლეთსა და შუა აზიისაკენ, ინგლისელებს სურდათ ბრიტანეთის „თვალმარგალიტის“ — ინდოეთის წინააღმდეგ მიმართულ მუ-

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 400-401.

[2] რ. ა. ფადეევი, „კავკასიის ომის სამოცი წელი“, ტ. II, გვ. 157.

ქარად წარმოედგინათ, ინგლისის „სასიცოცხლო ინტერესების“ ხელყოფად გაესაღებინათ. რუსების წარმატებანი აზიაში იწვევდა „ბრიტანული ლომის“ მძვინვარებას, ახელებდა ინგლისური დიპლომატიის მესვეურთ. საქმე ისაა, რომ ინგლისელები ვერ შერიგებოდნენ რუსეთის დამკვიდრებას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. მათ ძილს უფრთხობდა, აშინებდა რუსეთის სახელოვანი არმია, რომელიც საქართველოში იყო დაბანაკებული და რომელიც ხელს უშლიდა ინგლისელ დამპყრობლებს განეხორციელებინათ თავიანთი კოლონიზატორული გეგმები. მეფის ისტორიკოსის სიტყვებით, ინგლისს დიდად აშინებდა რუსეთის პოზიციების გაძლიერება ამიერკავკასიის ქვეყნებში, რადგან ეს გარემოება დიდად ეწინააღმდეგებოდა ინგლისის ინტერესებს, ამიტომ „იგი მთელი ძალ-ღონით ცდილობდა წინააღმდეგობა გაეწია რუსეთის პოლიტიკის წარმატებისათვის. ინგლისი ფარულ მონაწილეობას ღებულობდა სპარსეთის ყველა დიპლომატიურ მოქმედებაში“[1].

ჩვენს მიზანს ამ შემთხვევაში არ შეადგენს სპეციალურად გამოვიკვლიოთ და გავაშუქოთ ინგლისელთა ექსპანსიური გეგმები და ვარაუდები საქართველოსა და კავკასიის მიმართ. საჭიროა მხოლოდ აღინიშნოს, რომ ჩვენი ქვეყნის წინააღმდეგ ინგლისელების ძირგამომთხრელ მოქმედებას, ინგლისის აგენტების მუხანათურ ხრიკებს საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ჯერ კიდევ ინგლისელი დიპლომატი კაპიტანი ჯონ მალკოლმი, რომელსაც სპეციალური მისია ჰქონდა დაკისრებული ინდოეთსა და სპარსეთში, 1800 წ. ენერგიულად მოქმედებდა საქართველოს წინააღმდეგაც. თეირანში ჩასვლის უმალ მალკოლმმა სპარსეთის შაჰთან დასდო სპეციალური ხელშეკრულება, რომელიც ითვალისწინებდა ფართო პოლიტიკურ და სამხედრო თანამშრომლობას სპარსეთსა და ინგლისს შორის. ეს ხელშეკრულება სპარსეთის შაჰს აქცევდა

---

[1] იხ. „რუსეთის ბატონობის დამკვიდრება კავკასიაში“, ტ. IV, ნაწ. I, გვ. 35.

უბრალო იარაღად ინგლისელი ავანტიურისტების ხელში რუსეთისა და ამიერკავკასიის წინააღმდეგ. მალკოლმის ეგრეთწოდებულ „ისტორიულ“ ნაწარმოებებში სპარსეთის შესახებ თვალსაჩინოდ აისახა ინგლისელ დამპყრობთა მისწრაფებანი და ინტერესები ჩვენი სამშობლოს მიმართ[1].

1807 წელს ნაპოლეონ ბონაპარტესა და ალექსანდრე პირველის დროებით დაახლოებასთან დაკავშირებით, ინგლისელი რეაქციონერები, თავიანთი სპეციალური დესპანის ლორდ ჰარფირტის მეშვეობით, ყოველნაირად ცდილობდნენ მოეწყოთ სპარსთა ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ[2]. თავიანთი მუხანათური გეგმის განსახორციელებლად ინგლისელმა ლორდებმა დიდძალი ენერგია და ოქრო დახარჯეს. ინგლისელები აქეზებდნენ სპარსელებს რუსეთის წინააღმდეგ, ცდილობდნენ შეღლი და მტრობა გაეღვივებინათ მათ შორის. სპარსეთში მყოფი ინგლისელი დესპანი მირ-მუსტაფა ხანისათვის გაგზავნილ წერილში ცდილობდა „ემხილებინა“ ცარიზმი, რომელმაც მისი სიტყვებით, მეფე ერეკლეს სამეფო, მოტყუების გზით, რუსი ჯარების მთავარ ბანაკად გახადა. აქედან მას გამოყავდა საჭირო გაკვეთილები და აფრთხილებდა სპარსელთ ხელი აეღოთ რუსეთის სახიფათო ორიენტაციაზე[3].

ალექსანდრე პირველს კარგად ესმოდა ინგლისის მუხანათობა და აგრეთვე სპარსეთის მესვეურთა ორპოფობა და გაუტანლობა. რუსეთის მეფე სპეციალური ინსტრუქციით აფრთხილებდა გენ. ერმოლოვს, თვალყური ედევნებინა ინგლისელთა მაქინაციებისათვის სპარსეთში ამიერკავკასიის

---

[1] იხ. History of Persia (London, 1815); Sketcher of Persia, 1827.

[2] აქტები, ტ. III, გვ. 446. იმისათვის, რომ თავიდან აეცილებინა სპარსეთის თავდასხმა ამიერკავკასიაში, გუდოვიჩმა 1808 წლის 25 მარტს, აბას-მირზას გაუგზავნა ერცელი ეპისტოლე, რომელშიაც მოაგონებდა მას, რომ პოლიტიკური ურთიერთობის 250 წლის განმავლობაში რუსეთს თავისი მოკავშირეობით არა ერთხელ მოუტანია სპარსეთისათვის სარგებლობა (იქვე, გვ. 457).

[3] აქტები, ტ. V, გვ. 577.

წინააღმდეგ და საჭირო ზომები მიეღო მათ აღსაკვეთად[1]. ინგლისის დიპლომატია მეთოდური სისტემატურობით ეწეოდა შეურიკებელ ბოძოლას რუსეთ-თურქეთის ბუქარესტის სამშვიდობო ტრაქტატისა და რუსეთ-სპარსეთის გიულისტანის სამშვიდობო ხელშეკრულების ჩასაშლელად[2].

მეჯის რუსეთის განუხრელი წარმატებანი ამიერკავკასიასა და შუა აზიისაკენ უფრო და უფრო აღრმავებდა უფსკრულს ორ სახელმწიფოს შორის, სულ უფრო ააფთრებდა ინგლისის მესვეურთ. ეს უკანასკნელნი მეტის გაწიწმატებითა და გაცხოველებით ადევნებდნენ თვალყურს მოვლენების განვითარებას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. ინგლისელი ჩარლზ დუნკანი თავის კორესპონდენკიებში, რომელიც ლონდონში გამოქვეყნდა ორ წიგნად 1855 წელს, აზიურ თურქეთში საომარი კამპანიის შესახებ წერდა ფრიად დამახასიათებელ სტრიქონებს: „რუსეთმა დააარსა თავისი დომინიონი ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე იმიტომ, რომ მიზნად

---

[1] აქტები, ტ. VI, ნაწ. II, გვ. 126.

[2] 1812 წლის მაისში კუტუზოვის მიერ ბუქარესტში თურქეთთან დადებული სამშვიდობო ტრაქტატი (რუსეთზე ნაპოლეონ ბონაპარტეს თავდასხმის მოლოდინში) შედგებოდა 16 ღია და 2 საიდუმლო მუხლისაგან. ტრაქტატი თვალსაჩინოდ განამტკიცებდა რუსეთის სტრატეგიულ მდგომარეობას: ერთი მხრივ, რუსეთს უბრუნდებოდა ბესარაბია და ცნობილი სიმაგრეები — ხოტინი, ბანდერი, აკერმანი, კილია, იზმაილი; ტრაქტატი რუსეთ-თურქეთის საზღვარს აწესებდა მდ. პრუტზე მის შესართავამდე დუნაისთან და შემდეგ — დუნაის კილიის კალაპოტზე შავ ზღვამდე.

1813 წლის ოქტომბერში სპარსეთთან დადებული გიულისტანის სამშვიდობო ხელშეკრულება რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფად აღიარებდა მთელ დაღესტანს, აღმოსავლეთ საქართველოს და დასავლეთ საქართველოს პროვინციებს: იმერეთს, გურიას, სამეგრელოს და აფხაზეთს. გიულისტანის ტრაქტატით რუსეთის იმპერიის შემადგენელ ნაწილებად ცნობილ იქნა აგრეთვე ამიერკავკასიის ყველა იმდროინდელი სახანო. რუსეთს ენიჭებოდა პრივილეგიური უფლება — ჰყოლოდა კასპიის ზღვაში სამხედრო ფლოტი; რუსეთის ვაჭრებს მთელი რიგი შეღავათები და უპირატესობანი ენიჭებოდათ სპარსეთში.

1828 წელს თურქმენჩაის სამშვიდობო ხელშეკრულებით გიულისტანის ტრაქტატი ძალადაკარგულად იქნა გამოცხადებული. ცხადია, ეს ამბავი ინგლისის დიპლომატიის ჩაურეველად არ მომხდარა.

ჰქონდა განეხორციელებინა თავისი პატივმოყვარე სურვილები — იქიდან წინ წაეწია ინდოეთისაკენ. ამიტომაც იგი ინარჩუნებდა თავის ძალაუფლებას ამ პროვინციებში უმაგალითო სისხლისა და მატერიალური ხარჯების ფასად. დაუსრულებელმა ომებმა მის სუსტსა და სასოწარკვეთილებამდე მისულ მეზობლებთან — თურქეთთან და სპარსეთთან — რუსეთს შესაძლებლობა მისცა არა მარტო დაესაკუთრებინა მნიშვნელოვანი სივრცის სტრატეგიულად ძვირფასი ტერიტორია, არამედ, ამასთან ერთად, აღმოსავლეთის მოსახლეობის შთაბეჭდილებიან გონებაში დაენერგა რუსეთის უძლეველობის მტკიცე რწმენაც. რუსეთის გავლენა იმარჯვებს სპარსეთში და იგი გვემუქრება უფრო შორს, ინდოეთში გავრცელებით... უდავოა, რომ მორალური გამარჯვება, რომელიც რუსეთმა მოიპოვა აღმოსავლეთში, ისევე დამღუპველია დიდი ბრიტანეთის ინტერესებისათვის, როგორც მისი მოკავშირის — თურქეთის მთავრობისათვის. ბრიტანეთის იმპერია მართავს ინდოეთს არა მარტო ფიზიკური ხელისუფლებით, არამედ მორალური ძალითაც, და თუ ეს ძალა დაკნინებულ იქნება რუსეთის ინტრიგებით და ჩვენი არმიების ძლიერებისადმი ეჭვის აღძვრით, შედეგები დამღუპველი აღმოჩნდება"[1]. ინგლისის იმპერიალიზმის ერთ-ერთი ყველაზე აგრესიული მოღვაწე, ბნელეთის მოციქული, ჯორჯ ნატან კერზონი, მტაცებლური უტიფრობით აღიარებდა, რომ „მისი იმპერია" მთელი საუკუნის განმავლობაში ებრძოდა რუსეთს აღმოსავლეთში ბატონობისათვის. „ინგლისის მიზანი იყო და ამჟამადაც რჩება ამოცანა: შორ მანძილზე შევაჩეროთ რუსეთი ინდოეთის საზღვრებიდან"[2].

ადვილი გასაგებია, რომ რუსეთთან ბრძოლის დროს კაპიტალისტური ინგლისის გეგმებსა და ვარაუდებში მუდამ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა კავკასიის მხარეს საერთოდ, საქართველოსა და ამიერკავკასიას — კერძოდ, საქართველოს,

---

[1]. A campaign with the Turks in Asia. By Charles Duncan. In two volumes. London, 1855.

[2] Curson Q. N. Britisch government in India, vol, I, 1925.

რომელსაც ევროპის დიპლომატები, მარქსის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, „კავკასიაში რუსეთის პოლონეთად“ თვლიდნენ, რუსეთის მტრების აზრით ფრიად თვალსაჩინო როლი უნდა ეთამაშა აზიაში ინგლისის პოზიციების განმტკიცების საქმეში[1]. ისინი, რუსეთის ეს მტრები, შემდეგნაირად მსჯელობდნენ: რუსეთი მიჯაჭვულია კავკასიაზე და მას არ შეუძლია თავისუფლად გამოიყენოს საკუთარი ჯარებიო; მათ სწამდათ, რომ ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი საქართველოში, თუნდაც სუსტად, მაგრამ მაინც დაგროვებული იყო საკმაო ასაფეთქებელი მასალა რუსების წინააღმდეგ. აქედან, მათი აზრით, საჭირო იყო ხელსაყრელი პირობების გამოყენება, ჩვენს მხარეში ვითომდა რუსეთისათვის შექმნილი სიძნელეებით სარგებლობა და გადამწყვეტი დარტყმის მოწყობა რუსეთის „ყველაზე სუსტ პუნქტში[2]“.

ინგლისელ დამპყრობთა მუხანათური მიზნები საქართველოსა და მთელი კავკასიის მიმართ მკაფიოდ იყო გამოხატული იმ პროგრამაში, რომელიც თვით პალმერსტონმა ჩამოაყალიბა აღმოსავლეთის ომის დასაწყისში და წარუდგინა ლორდ ჯონ როსსელს. პალმერსტონის პროექტით საქართველო, ისე როგორც მთელი ყირიმი, უნდა ჩამოეშორებინათ რუსეთისაგან და დაეყენებინათ თურქეთისა და ინგლისის პროტექტორატის ქვეშ; თავიანთი სისხლიანი აგენტის — შამილისათვის უნდა შეექმნათ „ჩერქეზთა“ სახელმწიფო, რომელსაც „ორგანულად“ უნდა შერწყმოდა საქართველოს მთელი რიგი რაიონები; აღედგინათ სპარსეთისა და თურქეთის ბატონობა ამიერკავკასიაში; ჩაეხშოთ ამიერკავკასიის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლა აგრესორების წინააღმდეგ[3].

ინგლისი ყოველგვარი საშუალებით ცდილობდა ხელთ ეგდო და თავის კოლონიად გაეხადა კავკასიის მხარე —

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 555.

[2] მცისია, ფ. 69, ს. 5038.

[3] დიპლომატიის ისტორია, ტ. I, გვ. 447, 455, 1941 წ. იხ. აგრეთვე: ჯიდალია. „პალმერსტონი“, გვ. 360—361 გამოც. 1926 წ.

ეს „საიმედო ბარიერი“ აღმოსავლეთისაკენ რუსეთის მისწრაფების შესაკავებლად. რუსეთის გავლენის შესარყევად ინგლისი დასტობით გზავნიდა ამიერკავკასიაში თავის ჯაშუშებსა და დივერსანტებს, პროვოკაციულად აწყობდა სპარსეთ-რუსეთისა და თურქეთ-რუსეთის ომებს, თურქეთთან ერთად კავკასიის მთებში აღვიძებდა და აფართოებდა მიურიდების — ამ რელიგიურ ფანატიკოსთა — რეაქციულ მოძრაობას, რომელიც რუსეთისა და თვით კავკასიის ხალხების სასიცოცხლო ინტერესების წინააღმდეგ იყო მიმართული.

ინგლისელი მონათმფლობელნი უტიფრად აცხადებდნენ, რომ მათ მტკიცედ გადაწყვიტეს საქართველოსა და მთელ კავკასიაში დამკვიდრება, აქედან მათ ესახებოდათ „მომხიბლავი“ პერსპექტივები: დიდ ბრიტანეთს, როგორც წამყვან საზღვაო სახელმწიფოს, ადვილად შეეძლო ხელთ ეგდო აღმოსავლეთის გასაღები, ჩაეკეტა გზები თავის მეტოქეთათვის, გადაჭრით აღეკვეთა „ჩრდილოეთიდან მომდინარე საშიში გავლენა“[1]. ინგლისელთა ვარაუდები უფრო შორს მიდიოდა: მათ სრული იმედი ჰქონდათ, რომ შავი ზღვის აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროებზე გაბატონებით განხორციელდებოდა იხგლისის განუსაზღვრელი ჰეგემონია აზიურ თურქეთზე, რომ ინგლისი შესძლებდა გზა შეეკრა რუსეთის ფლოტისათვის შავი ზღვის აუზში და შემდეგ თამამად გასწევდა წინ იმიერ კასპიის მხარისაკენ, არალის ზღვისა და ამუ-დარიის იქითაც კი... თავრიზის ინგლისელმა კონსულმა აღმოსავლეთის ომის პერიოდში (1854 წ) თავის მეგობარ სპარსელ მოღვაწეს პირად საუბარში გაანდო საკუთარი მთავრობის გულისნადები და განზრახვები ამ საგანზე: „ინგლისს რომ მოეხერხებინა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე დამკვიდრება, — განაცხადა კონსულმა, — და თან მცირეოდენი ფლოტიც გაეჩინა კასპიის ზღვაზე, მაშინ რუსეთის ყოველგვარ ცდას — შეეღწია მცირე აზიაში, ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღებოდა“[2].

---

[1] A campaign with the Turks in Asia. By Charles Duncan. In two volumes. London, 1855.

[2] საქცია, ფონდი 29, ს. 2502, ფურცელი 302.

თითქმის 1840 წლამდე გრძელდებოდა რუსეთის ვაჭარ-კომერსანტების მონოპოლიური ბატონობა შუა აზიისა და ახლო აღმოსავლეთის მიმართულებებით. რუსეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ ძალასთან ერთად იზრდებოდა მისი პოლიტიკური წონა და გავლენა აზიის ქვეყნებში. „1840 წლამდე, — აღნიშნავდა კ. მარქსი, — რუსები თითქმის განსაკუთრებულ მონოპოლიას ფლობდნენ უცხოეთის პროდუქტების ვაჭრობაზე ამ ოლქებში. რუსეთის საქონელი აღწევდა ინდამდე და ზოგ ადგილას სარგებლობდა უპირატესობით ინგლისის საქონელთან შედარებითაც კი. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ავღანელთა ომამდე და სინდისა და პენჯაბის დაპყრობამდე ინგლისელთა ვაჭრობა შიგა აზიაში არარაობას წარმოადგენდა“[1].

დამახასიათებელია, რომ აგრესიულად განწყობილი ინგლისელი პუბლიცისტები და სტრატეგები, ღრმად შეშფოთებულნი რუსეთის წარმატებებით აზიაში, მისნურად წინასწარმეტყველებდნენ ომის გარდუვალობას რუსეთსა და ინგლისს შორის. ისინი კიცხავდნენ თავიანთ ხელისუფალთ და ბრალს დებდნენ მათ გაუბედაობასა და სიმხდალეში. აგრესორები მეთოდურად და სისტემატურად ამუშავებდნენ საზოგადოებრივ აზრს მილიტარისტულ ყაიდაზე. ცნობილი ინგლისელი მზვერავი და „ჟურნალისტი“, რუსეთის მოსისხლე მტერი დავით ურკვარტი ცინიკური გულახდილობით წერდა: „საკითხი მოიცავს მთელი ჩვენი კომერციული ურთიერთობის სფეროს თურქეთსა, სპარსეთსა და ლევანტთან. ყამნახევარი მილიონი გირვანქა სტერლინგი ყოველწლიურად ხმარდება ამ ვაჭრობას; საქმე ეხება აგრეთვე 25 ათასი ტონა წყალწყვის ჩვენს სავაჭრო ფლოტს“. სხვა სტატიაში იგივე ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს საქართველოს როლსა და მნიშვნელობას და უფრო შავი საღებავებით ხატავს ინგლისის მომავალ პერსპექტივებს: „საქართველო ჩვენი პროდუქტებისათვის, რომლებიც გერმანიის ბაზრებიდან გაჰქონდათ, — წერს ურკვარტი, — წარმოადგენდა დიდ შარაგზას სპარსე-

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 383.

თისა და ცენტრალური აზიისაკენ. რუსეთმა ჩვენ გადაგვიჭრა ეს გზა, ოღონდ მან ვერ შესძლო ჩვენთვის წაერთმია ის შემოსავლელი გზა თურქეთის მხრით, რომელიც ამ ცოტა ხნის უკან გაიხსნა. კასპიის ზღვა, რომელიც შორეული წარსულიდან ეკუთვნოდა იმ სახელმწიფოს, სადაც თავისუფალი ვაჭრობა არსებობდა, მას შემდეგ, რაც იგი რუსეთს დაუქვემდებარდა, დაკარგულია ინგლისის საქონლისათვის. რუსეთმა ახლახან წაართვა თურქეთს ტერიტორია, რომელიც სულ რამდენიმე მილით არის დაცილებული სპარსეთს მიმავალ ჩვენი გზიდან, ხოლო მისი (რუსეთის. — ე. ბ.) გავლენა თურქეთში იქითკენ იყო და არის მიმართული, — და წარმატებითაც, — რომ ამ ქვეყნის რესურსები უსარგებლო გახადოს ჩვენთვის, ხელი შეგვიშალოს იმაში, რომ უფრო იაფად მივიღოთ ამ ქვეყნის სხვადასხვა სახის ნედლეული, ვიდრე რუსეთიდან ვიღებთ"[1]. აქედან ადვილი გასაგებია ის დაძაბულობა და განგაში, რომელიც ინგლისში ატყდა.

მაგრამ რუსეთის სავაჭრო-კომერციული საქმიანობის წარმატებანი და რუსეთის დიპლომატიის ზეიმი აღმოსავლეთის საკითხში ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. ინგლისის ბურჟუაზიამ მოუხმო მთელ თავის ძალებს, გამოიყენა მთელი თავისი პოლიტიკური მანქანა და გადამწყვეტ შეტევაზე გადავიდა რუსეთის წინააღმდეგ. უკვე 1841 წლის ლონდონის კონვენცია სრუტეების შესახებ იქცა უდიდესი პოლიტიკური შემობრუნების ნიშანსვეტად. ლონდონის კონფერენციაზე ინგლისმა და საფრანგეთმა მიაღწიეს სრუტეების რეჟიმის ისეთ საერთაშორისო რეგლამენტაციას, რომლითაც ყველა სახელმწიფოს სამხედრო გემებს, მათ შორის რუსეთის სამხედრო ფლოტსაც, ეკრძალებოდა ბოსფორსა და დარდანელში გასვლა. სრუტეების მიმართ რუსეთი კარგავდა იმ უპირატეს მდგომარეობას,

---

[1] ციტირებულია პოკროვსკის „რუსეთის ისტორიიდან", ტ. IV, გვ. 37, 38, 1924 წ. აღსანიშნავია, რომ ის „შემოსავლელი გზა" (შავი ზღვით და ტრაპიზონზე გავლით), რომელზედაც მიუთითებს ურკვარტი და რომელიც, 40-იან წლებში დიდად ხელსაყრელი აღმოჩნდა ინგლისელი ვაჭრებისათვის, ამ უკანასკნელთა სავალალოდ მალე რუსების კონტროლქვეშ მოექცა.

რომელსაც მას უნკიარ-ისკელესის ხელშეკრულება (1833 წ. ივლისი) ანიჭებდა. შავი ზღვა მისთვისაც კარდახშული აღმოჩნდა. ინგლისი გამარჯვებას ზეიმობდა, მაგრამ მოპოვებული პირველი წარმატება მას მხოლოდ დასაწყისად მიაჩნდა. ინგლისი ენერგიულად შეუდგა ძირგამომთხრელ მუშაობას რუსეთის სავაჭრო მონოპოლიის წინააღმდეგ მთელ აღმოსავლეთში, რუსი ვაჭრების გამოდევნას აზიის ბაზრებიდან. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი დიდი ინტერესით ადევნებდნენ თვალყურს და სათანადო შეფასებას აძლევდნენ ორი იმპერიის გიგანტურ ბრძოლას აზიაში. ისინი მკაფიოდ აღნიშნავდნენ ინგლისური ბურჟუაზიის დამპყრობლური პოლიტიკის წარმატებებს შიგა აზიის ქვეყნებში[1]. ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად და დიპლომატიური ინტრიგების წყალობით ინგლისის ბურჟუაზიამ XIX საუკუნის შუა პერიოდში შესძლო რუსეთის კომერციის საკმაოდ შევიწროება აზიაში და წარმატებით შეუღგა მის განდევნას თავის სამფლობელოთა ახლომახლო რაიონებიდან. ორი სახელმწიფოს „სავაჭრო ბრძოლის ველმა“ ინდიდან ტრაპიზონისაკენ გადაინაცვლა. „სავაჭრო ბრძოლის ასპარეზი რუსეთსა და ინგლისს შორის, — წერდა მარქსი, — გადატანილია ინდიდან ტრაპიზონთან და რუსეთის ვაჭრობა, რომელიც წინათ აღმოსავლეთში ინგლისის სამფლობელოების სახღვრებამდე აღწევდა, ამჟამად თავისი საკუთარი საბაჟო საზღვრების დაცვით არის შეზღუდული. ეს ფაქტი უდიდეს როლს ასრულებს როგორც აღმოსავლეთის საკითხის გადასაჭრელად, ისე იმ როლის შესაფასებლად, რომელსაც მასთან დაკავშირებით რუსეთი და ინგლისი ითამაშებენ. ეს ქვეყნები არიან და მუდამ იქნებიან მოწინააღმდეგენი აღმოსავლეთში“, — დასკვნიდა მეცნიერული სოციალიზმის გენიალური ფუძემდებელი[2].

ინგლის-რუსეთის წინააღმდეგობანი და მეტოქეობა აზიაში, რასაკვირველია, არ განისაზღვრებოდა მხოლოდ ადგილობრივი, ვიწრო გეოგრაფიული ჩარჩოებით. სახელმწიფოებს

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 383.
[2] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 383—384.

შორის ანტაგონიზმი და ბრძოლა საკმაოდ სცილდებოდა სპარსეთისა თუ შუა აზიის სხვა რაიონების ფარგლებს და იქცეოდა ბრძოლად მაგისტრალური გზებისათვის, ბაზრებისათვის, სამხედრო-სტრატეგიული პლაცდარმების თვის. მოპირდაპირე მხარეებმა მშკენივრად იცოდნენ, რომ „კასპიის ზღვასთან მისვლა მხოლოდ შავი ზღვით შეიძლებოდა"[1]. მართებულად წერდა მეფის სამხედრო მოხელე ფადეევი: „შავი ზღვა იმ სარკმელს წარმოადგენს, რომლითაც სამხრეთ რუსეთში ჰაერი და სინათლე შემოდის". აქედან უშუალოდ გამომდინარეობდა პირველხარისხოვანი ამოცანა: განმტკიცებულიყვნენ შავი ზღვის აუზში, უზრუნველეყოთ თავიანთი პოზიციები ახლო და შუა აღმოსავლეთის მისასვლელ პუნქტში. როგორც ცნობილია, შავი ზღვის გასაღების როლს მუდამ ასრულებდა სრუტეები და კონსტანტინოპოლი, რომელიც, მარქსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ოქროს ხიდია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის"[2]. კ. მარქსი დიდად აფასებდა ამ მაგისტრალური გზის მნიშვნელობას და მასთან ერთად კონსტანტინოპოლ-ტრაპიზონი მიაჩნდა მთავარ ბაზრებად შიგა აზიის, ტიგროსისა და ევფრატის მიდამოების, სპარსეთისა და თურქესტანის საქარავნო ვაჭრობისათვის[3]. ამრიგად, ინგლის-რუსეთის ანტაგონიზმი, რომელიც თავს იჩენდა მრავალ გეოგრაფიულ პუნქტში, საბოლოო ანგარიშით, მთელი თავისი კონცენტრიული ძალით, ერთ კვანძში — კონსტანტინოპოლსა და სრუტეებში იხლართებოდა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ინგლისმა XIX საუკუნის 40-იან წლებში მიაღწია რუსეთის პოზიციების თვალსაჩინოდ შესუსტებას შავი ზღვის აუზში. ლონდონის 1841 წლის კონფერენცია მთლიანად ინგლისის ინტერესების თარგზე იყო გამოჭრილი. ინგლისის მაკლერებმა და ბანკირებმა ოსტატურად გამოიყენეს მათთვის ხელსაყრელი მდგომარეობა. ინგლისი თანამიდევრობითა და გადაჭრით ახორციელებდა რუსი

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი თხზ., ტ. IX, გვ. 182.
[2] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი., ტ. IX, გვ. 441.
[3] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 383.

ვაჭრების განდევნას თურქეთიდან, სპარსეთიდან, შუა აზიის რაიონებიდან, თანდათან გაბედულად იჭრებოდა ბუხარისა და კოკანდის ბაზრებზე, სერიოზულად ცდილობდა გადაეჭრა და თავის ხელში მოექცია ნიჟეგოროდის ბაზრების სავაჭრო ქსელი და კავშირები და, საერთოდ, მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი ძირფესვიანად ჩაეშალა რუსეთის მთელი საგარეო სავაჭრო საქმიანობა, გაექარწყლებინა მისი ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენა აზიის ქვეყნებში. ინგლისელთა მოქმედება უფრო შორსაც მიდიოდა, — მათ იწყეს რუსთა სავაჭრო-ეკონომიკური პოზიციების მიტაცება თვით ამიერკავკასიაშიც. ცნობილი რუსი სტატისტიკოსი კ. არსენიევი გვიმოწმებს, რომ „ინგლისის ვაჭრები, რომლებიც დამკვიდრდნენ მცირე აზიაში და დაიკავეს ყველა სავაჭრო პოსტი ტრაპიზონიდან სპარსეთის დედაქალაქამდე, მთლიანად დაეუფლენ ვაჭრობას სპარსეთთან, თავისი ფაბრიკატებით გაავსეს და წალეკეს ჩვენი ამიერკავკასიის მხარე“[1].

ზემოაღნიშნული გეოგრაფიული პუნქტების მნიშვნელობა სულაც არ ამოიწურება ევროპა-აზიის მაგისტრალის მარტოოდენ სავაჭრო-სატრანზიტო როლით. კონსტანტინოპოლი და სრუტეები ამავე დროს პირველხარისხოვანი სტრატეგიული პუნქტებიც იყო. კ. მარქსი წერდა: „დარდანელისა და ბოსფორის სავაჭრო მნიშვნელობა მათ, იმავე დროს, ხდის აგრეთვე პირველი რანგის სამხედრო პოზიციებადაც, ე. ი. ისეთ პოზიციებად, რომელთაც ყოველ ომში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ექნება“[2]. აქედან გასაგებია კონსტანტინოპოლისა და სრუტეების საკითხის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა მეფის რუსეთისათვის[3]. აღნიშნული საკითხის მართებულად გადაწყვეტა ხელსაყრელი იქნებოდა ქვეყნისთვის, იმავე დროს კი ასეთი პერსპექტივა, კ. მარქსის სიტყვებით

---

[1] „შინაგან საქმეთა სამინისტროს ჟურნალი“ № 7, 1844 წ.

[2] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 384.

[3] აღნიშნულ საკითხზე იხ. ი. ბ. სტალინის გენიალური შენიშვნები ფ. ენგელსის სტატიის გამო: „რუსეთის ცარიზმის საგარეო პოლიტიკა“ (ჟურნ. „ბოლშევიკი“, 1941 წ. ივნისი).

რომ ვთქვათ, „თუ სასიკვდილო ლახვარს არ ჩასცემდა, უდიდეს დარტყმას მაინც მიაყენებდა ბრიტანეთის ძლევამოსილებას როგორც ვაჭრობის მხრივ, ისე პოლიტიკურად“[1].

დიდ სახელმწიფოთა სამეურნეო-პოლიტიკური ინტერესების ჭიდილი და შეურიგებელი წინააღმდეგობანი მძაფრი სამხედრო კონფლიქტების წინამორბედი იყო. ამბების განვითარება მთელი თავისი კანონზომიერებით გარდუვალს ხდიდა ახალ დიდ ომს.

აშკარა იყო, რომ სახელმწიფოთა კონფლიქტში საქართველო და ამიერკავკასია გარეშე მაყურებლის როლში, პასიური ვერ დარჩებოდა. მეტიც: სავაჭრო-ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და სამხედრო-სტრატეგიულ წინააღმდეგობათა კვანძი ამ პერიოდში არსებითად აღნიშნულ გზაჯვარედინზე გაინასკვა. ბუნებრივია, რომ ამავე გეოგრაფიულ არეზე უნდა მომხდარიყო „გორდიას ნასკვის“ გახსნა (დიპლომატიური საშუალებით) ან, უკიდურეს შემთხვევაში, მისი ხმლით გაკვეთა (ომის გზით). საქართველოს როლი მომწიფებულ კონფლიქტში სრულიად განსაკუთრებული იყო. შემთხვევითი არ იყო ის, რომ ინგლისის საგარეო პოლიტიკის გამოჩენილი ხელმძღვანელი, აღმოსავლეთის ომის ერთ-ერთი ინიციატორთაგანი ლორდი პალმერსტონი 1854 წელს წინადადებას იძლეოდა ჯარები გადაესხათ არა ყირიმის ნახევარკუნძულზე, არა სევასტოპოლში, არამედ საქართველოს სანაპიროებზე, და მხოლოდ ნაპოლეონ მესამის ენერგიულმა წინააღმდეგობამ შეაცვლევინა ინგლისს მისი პირვანდელი ტაქტიკური გეზი. აქ პირველად გამომჟღავნდა ის ბზარი, რომელიც მალე დაუსრულებელ მტრობად და ქიშპობად გადაიქცა ევროპელ „მოკავშირეებს“ შორის. საქმეც ისაა, რომ საფრანგეთს სრულიადაც არ სურდა გაეთავისუფლებინა ინგლისი ინდოეთის მიმართ რუსეთის მხრივ მოსალოდნელი საფრთხისაგან, რომელიც მას განუწყვეტლივ ემუქრებოდა ამიერკავკასიიდან და სპარსეთიდან. ამიტომაც ნაპოლეონ III

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 384.

გადაჭრით განაცხადა უარი ჯარებით დახმარებოდა ინგლისს ამიერკავკასიის პლაცდარმზე.

ინგლისელი კოლონიზატორების წინაშე იდგა სამმაგი ამოცანა, რომელიც ერთ გენერალურ სტრატეგიას ემსახურებოდა: ჯერ ერთი, გზა დაეხშოთ რუსეთისათვის შავი ზღვისა და სრუტეებისაკენ; მეორე, შეერთებოდნენ თავიანთ აგენტებს — მთის ყაჩაღებს შამილსა და მაჰმად-ემინს და მათთან ერთად გაერთიანებული ფრონტით ემოქმედნათ რუსეთის წინააღმდეგ, და ბოლოს, გადაექციათ საქართველო და ამიერკავკასია დასაყრდენ პუნქტად, საიდანაც ადვილად შეიძლებოდა სრული ჰეგემონიის მოპოვება ტრაპიზონზე და თურქეთის სხვა საკვანძო რაიონებზე. აქედან ინგლისელებს ესახებოდათ უსაზღვრო პერსპექტივა — ძლევამოსილად გაჭრილიყვნენ კასპიის ზღვის სანაპიროზე და თავიანთი გავლენის სფეროში მოექციათ მთელი სპარსეთი და შუა აზიის ქვეყნებიც.

თავისი გენერალური საბრძოლო ამოცანის განსახორციელებლად ინგლისი იჩენდა განსაკუთრებულ ენერგიას, თანამიმდევრობას და მოხერხებულობას; მიზნის მისაღწევად იგი არ ერიდებოდა არავითარ ბინძურ ხრიკებს, არ ზოგავდა არავითარ საშუალებას, განსაკუთრებით ოქროს. ინგლისური დიპლომატიის რთული მექანიზმი, ოსტატურად მოფიქრებული პოლიტიკის ჭადრაკული სვლა ყველა კონტინენტზე, ოკეანეებსა და ზღვებზე ერთ ძირითად მიზანს ექვემდებარებოდა: შეეიწროებიათ და განედევნათ რუსეთი ბალკანეთიდან, ახლო და შუა აღმოსავლეთიდან, საქართველოდან და მთელი კავკასიიდან. რუსეთის ჰეგემონობის, მისი ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენისათვის ძირის გამოსათხრელად ამოქმედდა დიდი ბრიტანეთის აგენტურის ფართოდ განშტოებული ქსელი, მისი ჯაშუშობის მთელი სისტემა აზიის ქვეყნებში, ამიერკავკასიისა და კავკასიის პლაცდარმზე. ინგლისელთა და თურქთა კარნახით კავკასიის მთებში გააქტიურდა და რუსების წინააღმდეგ ამოქმედდა მთელი რეაქციონერ და ნაციონალისტ ავაზაკთა ხროვა შამილის მეთაურობით.

გახშირდა საქართველოში ინგლისელთა „მოგზაურობანი“. მათ შორის ბევრი იყო არა მარტო კომერსანტი და ვაჭარი, არამედ ბრიტანეთის არმიის ოფიცერი-მზვერავი, ჯაშუშები და სტრატეგები. მთავარი შტაბის უფროსი ბარონი დიბიჩი სპეციალური ბარათით აცნობებდა თბილისში გენ. ერმოლოვს ერთ-ერთი მათგანის — მაიორ ფრანციისკ ბეკონის შესახებ, რომელიც „მიემართებოდა პეტერბურგიდან სპარსეთში საქართველოზე გავლით“. დიბიჩი ამასთანავე ავალებდა გენ. ერმოლოვს: „თვალყური ედევნებინა ყველა ინგლისელისათვის, რომლებიც მოგზაურობდნენ სპარსეთიდან ან სპარსეთში“[1].

ცნობილი ინგლისელი აგენტები — ფ. ლონგვორტი, ბეილი, სტიუარტი და ბანია, ფრანგი მზვერავები — სტეიერი (ბათუმელი კონსული), მოდიუი, შამპოასო და სხვები ჯერ კიდევ აღმოსავლეთის ომის დაწყებამდე დაწანწალებდნენ კავკასიის მთებში, სამურზაყანოს ხეობაში და სამეგრელოში, ქობულეთის სანჯაყის მიდამოებსა და გურიაში. მტრის აგენტები შენიღბულად თუ აშკარად დაძრწოდნენ ქალაქებსა და სოფლებში, საფუძვლიანად სწავლობდნენ საქართველოს, ამიერკავკასიის და კავკასიის გეოგრაფიულსა და ტოპოგრაფიულ პირობებს, ეცნობოდნენ სიმაგრეებისა და საზღვრების ხასიათს, მოსახლეობის შემადგენლობას, მის მორალურსა და პოლიტიკურ განწყობილებას. მტრებს სისტემატურად, კონტრაბანდის გზით, უხვად შემოჰქონდათ ხომალდებით იარაღი და ყოველგვარი საჭერველი, რეგულარულად ამარაგებდნენ იარაღით შამილს, რომელიც იმთავითვე ინგლისის ბურჟუაზიისა და თურქეთის სულთანის სამსახურში იმყოფებოდა, უკავშირდებოდნენ ადგილებზე საკუთარ თანამემამულეებს, რომლებიც ადგილობრივ ხელისუფალთა სიბეცის წყალობით[2], ვითომდა „კულტურული“ თუ „საწარმოო“ მო-

---

[1] საქცია, ფონდი 1025, საქმე 110. ფურცელი I.

[2] მეფის მოხელეთა უმეტესობა სრულ პოლიტიკურ სიბეცესა და უქნარობას იჩენდა უცხო ქვეყნების აგენტურის გამოვლინებისა და მათი ალაგმვის საქმეში.

ლვაწეობის საბაბით, ეწეოდნენ ძირგამომთხრელ მუშაობას[1]. აშკარა შპიონაჟისა და მთიელი ყაჩაღების იარაღით მომარაგების გარდა ინგლის-საფრანგეთის აგენტები აწყობდნენ აგრეთვე მსხვილი პოლიტიკური ხასიათის დივერსიებსაც: აღვივებდნენ სიძულვილის გრძნობას რუსების წინააღმდეგ მთიელ მოსახლეობაში, ფუშავდნენ მთიელების სამშვიდობო მოლაპარაკებას რუსი ჯარების სარდლობასთან, იწვევდნენ პროვოკაციულ სამხედრო შეტაკებებს საკორდონო ხაზებზე, აწყობდნენ მარიონეტული „ჩერქეზთა სახელმწიფოს“ შექმნის ინსცენირებას და სხვ. მათი საშუალებით ხდებოდა ახალი აგენტებისა და ჯაშუშების, ანტირუსული პოლიტიკის პროპაგანდისტთა კადრების შეგროვება, გაწკრთნა და ინსტრუქტირება. ევროპის აგენტურის გარდა, ამავე აგენტების ხელმძღვანელობით საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მოქმედებდნენ ოტომანთა თურქეთისა და შაჰის სპარსეთის ჯაშუშთა ჯგუფები.

1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ომის პერიოდში დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა ინტერესი და „კეთილგანწყობილება“ საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის მიმართ მკვეთრად გაიზარდა, გაფართოვდა უცხოეთის აგენტურის მოქმედების არე ქვეყნის შიგნით და მის მისადგომებზე, უფრო ინტენსიური გახდა ჯაშუშობა და დივერსიული აქტები. უტყუარი საისტორიო დოკუმენტები თვალსაჩინოდ ხდიან იმ ჭეშმარიტებას, რომ თურქეთის სახელმწიფოებრივ მანქანას, მთელ საგარეო პოლიტიკას და სტრატეგიას, მის არმიასა და ფინანსებს ომის დასაწყისში და ომის მსვლელობის დროს ინგლისი წარმართავდა. თავის წერილში ბარონ ბრიუნოვისადმი გრაფი ნესელროდე, ჯერ კიდევ ომის დაწყე-

[1] უცხოეთის პირწავარდნილი მხვერავის ტიპს წარმოადგენდა გრაფი როზმარდუკი სამეგრელოში. ბარონი შტეინი (ფერჰათ-ფაშა) გრაფ რომბარდუკს სწერდა: „le tzar doit être refoulé du Terek et du Kouban c'est irrévoblement arrete dans les conseisls des Puissances alliés“. („მეფე უკუგდებულ უნდა იქნას თერგსა და ყუბანს იქით. ასეთი გადაწყვეტილება იქნა მიღებული საბოლოოდ დიდ სახელმწიფოთა საბჭოში“). იხ. აქტები, ტ. XI, გვ. 241. შდრ: „სამხედრო კრებული“ № 7, გვ. 29, 1873 წ.

ბამდე კარგა ხნით ადრე, 1853 წლის 20 აპრილს, მართებულად წერდა: „არა სულთანი აბდულ-მეჯიდი, არამედ ლორდი რედკლიფი მეფობს თურქეთში“[1].

აკადემიკოსმა ე. ბ. ტარლემ თავის კაპიტალურ გამოკვლევაში ყირიმის ომის შესახებ, ამომწურავად გამოაელინა ლორდ რედკლიფის პოლიტიკისა და დიპლომატიის მუხანათური ინტრიგანობა, რაც მიმართული იყო ომის დაჩქარებისაკენ. პირუთვნელი ისტორიული ფაქტებისა და დოკუმენტების საფუძველზე ისტორიკოსმა ულმობლად ამხილა რედკლიფი, როგორც რუსეთის შეურიგებელი მტერი, როგორც აღმოსავლეთის ომის ერთ-ერთი მთავარი გამჩაღებელი[2]. აღმოსავლეთის ომის უშუალო მონაწილე თურქეთის მაიორი ოსმან-ბეი შემდეგში გარკვევით აღნიშნავდა: „ინგლისელები... არაფერს არ ზოგავდნენ, რათა შთაეგონებიათ ჩერქეზთათვის მტრობა რუსეთისადმი და ჩაებაო ისინი რუსებთან ომში. ინტრიგების მთავარი შტაბი კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა“[3].

1853 წლის მარტის დამლეს ბრიტანეთის დესპანის საბით კონსტანტინოპოლში ჩავიდა სტრეტფორდ კანინგი. მას იცნობდნენ როგორც რუსეთის დაუძინებელ მტერს, ანექსიონისტური ტენდენციების მატარებელს თურქეთის მიმართ. თურქეთში მისი გამგზავრების დროს ინგლისის საგარეო პოლიტიკის ხელმძღვანელობაში მოხდა ცვლილება: გარეშე საქმეთა სტატს-მდივნის (მინისტრის) პოსტი ებერდინის კაბინეტში მოხუცი ლორდის როსელის ნაცვლად ლორდმა კლარენდონმა დაიკავა. ეს უკანასკნელი პალმერსტონის დამქაში იყო, იმ პალმერსტონისა, რომლის ანექსიონისტურ პროგრამაში საქართველოს ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი ეჭირა. სტრეტფორდი, რომელიც 1853 წლიდან სტრეტფორდ-რედკლიფად იწოდებოდა, ლორდმა კლარენდონმა თურქეთში მოქმედების განუსაზღვრელი რწმუნებით აღჭურვა

[1] „ევროპის მოამბე“, 1898 წ., აპრილი, გვ. 581.
[2] ე. ბ. ტარლე, ყირიმის ომი, ტ. I, 1944 წ.
[3] „კავკასიის კრებული“. ტ. II გვ. 206.

და მანაც წარმატებით შეასრულა დაკისრებული მისია: ოსტატურად გამოიყენა ქედმაღალი და თავნება რუსი თავადის მენშიკოვის დიპლომატიური უსუსურობა და დააჩქარა თურქეთსა და რუსეთს შორის ომის ხანძრის გაჩაღება[1]. ამასთან დაკავშირებით, უადგილო არ იქნება, დავიმოწმოთ რამდენიმე უტყუარი საბუთი. თავის გამოსვლაში 1854 წლის 31 მარტს, ინგლისის პარლამენტის ქვედა პალატის წევრმა ბრაიტმა განაცხადა: „ფაქტები მოწმობენ, რომ თურქეთი შეგულიანებული იყო ინგლისის მიერ წინააღმდეგობა გაეწია რუსეთის მოთხოვნების თვის“[2]. თავისი მტკიცების დასადასტურებლად ბრაიტმა მოუწოდა თავის კოლეგებს—პალატის წევრებს, „გაცნობოდნენ ლორდ სტრეტფორდის დეპეშებს, რათა დარწმუნებულიყვნენ, რომ ინგლისის დესპანი თავიდან ბოლომდე ყველაზე ძლიერი საშუალებებით აქეზებდა თურქეთს უკუეგდო თვით მცირედი დათმოებიც კი რუსეთის მიმართ“. ბრაიტი მკაფიო არგუმენტებით განაგრძობდა ინგლისის დესპანის პროვოკაციული და ავანტიურისტული მოქმედების მხილებას: „ლორდი სტრეტფორდი, — ამბობდა ბრაიტი,— დაჟინებით მოითხოვდა თურქეთისაგან შეურიგებლობას, პირდებოდა სულთანს, რომ ინგლისი არათუ მოიწონებს მის გადაწყვეტილებებს, არამედ რუსეთთან ომის შემთხვევაში აღმოუჩენს მას შეიარაღებულ დახმარებას. იმავე წუთიდან, როცა მიცემულ იქნა ეს დაპირება, ომი გარდუვალი გახდა“[3]. ყოველივე ამის შემდეგ, ცხადია, აღმოსავლეთის ომის მთავარი გამჩაღებლების საკითხის გადაწყვეტა დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

სტრეტფორდ-რედკლიფს, რომელიც თურქეთში მოქმედებდა მისი შეფების, ლორდ კლარენდონისა და პალმერს-

---

[1] როგორც ცნობილია, ლორდმა რედკლიფმა აშკარა სიყალბესაც მიმართა: მან პროვოკაციულად გადააკეთა და დაამახინჯა მეხშიკოვის მიერ თურქეთისთვის გადაცემული ნოტის ტექსტი.

[2] ბრაიტის სიტყვა ინგლისურ გაზეთ „ტაიმსიდან“ გადაბეჭდილ იქნა „სევერნაია პჩელაში“, იხ. №№ 78, 79, 1854 წ. შდრ. მასალები: „ყირიმის ომის ისტორიისათვის“, დუბროვინის რედაქციით, გვ. 17—18, 1871 წ.

[3] ი ქ ვ ე.

ტონის დირექტივებით, კარგად ესმოდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. იმისათვის, რომ მოემზადებინა და განეხორციელებინა გენერალური დარტყმა ამ პლაცდარმზე, მისი მოთხოვნით, ინგლისის მთავრობა შეუდგა ბრიტანეთის სამსახურის ოფიცრობისა და ინჟინერთა ჯგუფების გადასროლას მცირე აზიის საბრძოლო ზონაში. აქვე წარმოებდა ემიგრაციაში მყოფ პოლონელ ოფიცერთა კონტინგენტის კონცენტრაცია. ინგლისელი მონათმფლობელნი არ დაგიდევდნენ იმას, რომ ე. წ. „თავისუფალი პოლონელების“ ჩაყენება თურქეთის დესპოტიზმის სამსახურში მათ სასიქადულო საქმედ ვერ ჩაეთვლებოდათ. მაგრამ ასეთი ღონისძიებანი ინგლისელების ტრადიციულად განმტკიცებულ მუხანათური პოლიტიკის შედეგს წარმოადგენდა.

ინგლისის გენერალური შტაბის ემისრები ხელმძღვანელობდნენ მობილიზაციის საქმეს თურქეთის არმიაში, ამზადებდნენ, წვრთნიდნენ ჯარისკაცებსა და ოფიცერთა კადრებს, ამუშავებდნენ სტრატეგიისა და ტაქტიკის საკითხებს, სათავეში ედგნენ საველე სიმაგრეების აგებას და ხელმძღვანელობდნენ ყველა საფორტიფიკაციო სამუშაოს სასაზღვრო-სანაპირო ზოლებში. ბრიტანეთის გოროზი ოფიცრობა და ინგლისის სამსახურის სხვა მოხელეები თურქეთის სრულ ბატონ-პატრონებად გრძნობდნენ თავს. ისინი ოტომანთა იმპერიის ერთი კუთხიდან აწყდებოდნენ მეორეს, შედიოდნენ თურქეთის სამსახურში, ღებულობდნენ ფაშის ტიტულს, ადგენდნენ რეგულარულ და ირეგულარულ სამხედრო შენაერთებს და განუწყვეტლივ, დღედაღამ ეწეოდნენ მათ სამწყობრო და საომარ მომზადებას. ერთ-ერთი თურქი ოფიცერი თავის მოგონებაში, რომელიც რუსულ ჟურნალში დაიბეჭდა, აღნიშნავს, რომ საომარი კამპანიის დროს მცირე აზიაში თურქეთის არმიის დასახმარებლად და გასამხნევებლად გადმოისროლეს უცხოური ლეგიონის რამდენიმე შენაერთი, რომლებიც „ინგლისური ოქროს საშუალებით იქნა დაკომპლექტებული“[1]. ფაქტიურად

[1] კავკასიის კრებული, 1877 წ. ტ. II, იხ. თურქეთის მაიორის მოგონება-

მთელი საომარი მოქმედების ხელმძღვანელობა კავკასია-თურქეთის ასპარეზზე დაკისრებული ჰქონდა გენ. გიუონს. ოგი ითვლებოდა ანატოლიის არმიის შტაბის უფროსად. თურქების თვალის ახვევის მიზნით მან მიიღო ისლამი და ქურშიდ-ფაშის მაღალი ტიტული. გენ. გიუონს მხარს უმშვენებდნენ გენერალი კმეტი და კოლმანი, ბრიტანეთის სამსახურის პოლკოვნიკი მეფრეი და ინგლისის გენერალური შტაბის ბევრი სხვა წარმომადგენელი[1]. ჯარების ორგანიზაციისა და ომის წარმოების ბრიტანული „სტილი" მკაფიოდ იგრძნობოდა არა მარტო ანატოლიის საომარი ასპარეზის მიჯნებზე, არამედ მთლიანად — კავკასიის საზღვაო-სახმელეთო საზღვრების გასწვრივ.

ისტორიული ფაქტები და დოკუმენტები ნათლად ადასტურებენ ინგლისელი აგენტების უდიდეს აქტივობას შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე ჯერ კიდევ აღმოსავლეთის ომამდე. თავიანთ მრავალრიცხოვან მოხსენება-რელაციებში ცენტრალური მთავრობის საჩელზე ყირიმის ომის დასაწყისში და მის მსვლელობაში კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლები მ. ს. ვორონცოვი, გენერალი რეადი და გენერალ-ადიუტანტი ნ. ნ. მურავიოვი არა ერთხელ აღნიშნავდნენ ევროპელი ოფიცრობის საეჭვო გააქტივებას თურქეთ-საქართველოს საზღვრებზე.

„ჩვენმა მზვერავმა, — წერდა ომის დასაწყისში თავადი ვორონცოვი სამხედრო მინისტრს, — ქაქუთში (გურია. — ე. ბ.) ნახა ერთი ემიგრანტი, რომელიც დურბინდით ათვალიერებდა ჩვენს ზოგიერთ პოზიციას, განსაკუთრებით ჩვენს მთავარ — ოზურგეთის პოზიციას — ექადიის სიმაღლეებს, სადაც ჩვენ ავაგეთ დროებითი სიმაგრე. შემოწმების შემდეგ ემიგრანტმა განაცხადა, რომ დამხმარე ძალების მოსვლის შემდეგ მას განზრახვა აქვს რეგულარული ქვეითი ჯარის ათი ბატალიონით და 15 ქვემეხით დაიკავოს ეს პოზიცია"[2].

---

[1] იხ. ცალკე გამოცემა — „ამიერკავკასიის არმიის ოფიცრის მოგონება", 1863 წ. გვ. 32.

[2] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 472, ფურცელი 533.

იმავე პერიოდში გურიის რაზმის უფროსი თავის პატაკში წერდა: „გუშინ მზვერავებმა გვაცნობეს, რომ უნგრეთის ინჟინერი, რომელსაც თურქები მაჯარს უწოდებენ, ათვალიერებდა ჩვენს პოზიციებს. ამას გარდა მზვერავებმა სერასკირ სელიმ-ფაშას სახლში ნახეს ერთი წვერიანი ინგლისელი, გენერლის ეპოლეტებით, ყელზე მას დიდი ალმასის ჯვარი ეკიდა. ამ გენერალს ფაშა დიდი პატივისცემით ეპყრობა"[1].

თავადი ბებუთოვი თავის პატაკში, რომელიც მან 1854 წლის 8 იანვარს კავკასიის ჯარების მთავარსარდალს გაუგზავნა, მოახსენებდა, რომ დადასტურებული ცნობებით, ამიერკავკასიის საზღვრების მთელ ზოლში ევროპის მრავალრიცხოვანი აგენტები და უცხო გენერლები იმყოფებოდნენ, და რომ მათი აქტივობა დღითი დღე იზრდებოდა[2]. ერთ-ერთ სამხედრო ინფორმაციაში, რომელიც მოსკოვის ისტორიულ არქივში ინახება, ვკითხულობთ: „დაკავებულია დიდი საპალნიანი ქარავანი, დატვირთული ბრინჯით, მედიკამენტებით და იარაღით; ქარავანი ინგლისის აღმოსავლეთ სამფლობელოებიდან მოდიოდა. ტყვედ წამოყვანილი არიან ინგლისელები"[3].

როგორც ითქვა, ჯერ კიდევ ომის დაწყებამდე ინგლისელები უხვად ამარაგებდნენ იარაღითა და საჭურვლით თავიანთ მოკავშირეებს — თურქეთსა და შამილს. ომის დაწყების შემდეგ ასეთი ოპერაციები ერთიათად გადიდდა. ევროპიდან მოსულ გემებს თურქეთის ნავსადგურებში განუწყვეტელ ნაკადად შეჰქონდათ დიდძალი იარაღი და საჭურველი, სურსათ-სანოვაგე, შეჰყავდათ ადამიანთა კონტინგენტები. გურიის რაზმის უფროსი თავის პატაკში მთავარსარდლის სახელზე 1853 წლის 30 დეკემბერს შემდეგს იტყობინება: „დღეს, შუადღის 12 საათზე, თურქების ყველა მეწინავე საგუშაგოზე გაისმოდა თოფისა და ქვემეხთა სროლა ზღვაზე, ბათუმისა

---

[1] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 472, ფურცელი 56.

[2] მ ც ს ი ა, ს. 5496, ფურცელი 302.

[3] მოსკოვის ცენტრალური ისტორიული არქივი, I ექსპედიცია, ს. 89, ფურცელი 30. შემდეგში შემოკლებით: მცია.

და ჩურუქ-სუს პირდაპირ. სალუტი აუწყებდა ფლოტისა და ჯარების მოსვლას, სურსათ-სანოვაგის მოტანას. მზვერავებმა გვაცნობეს, რომ რვა გემძა მოიყვანა ჯარი და მოიტანა სურსათი. ეს გემები, როგორც გვაცნობეს. ინგლისელებს და ფრანგებს მიუციათ. მსურდა რა დამედგინა ფლოტის მოსვლის ფაქტი, მე გავგზავნე ჩემი ადიუტანტი ჩ. შჩერბაკოვი გურიანთის სიმაგრესთან, საიდანაც მან დურბინდის საშუალებით გარკვევით დაინახა 5 ორთქლის გემი და 4 იალქნიანი ხომალდი. ამასთან ერთად გიდგენთ მის მიერ დამზადებულ ბრულიონს ამ გემების განლაგების შესახებ შავი ზღვის ლაზისტანის სანაპიროზე[1]".

უცხოელი ოფიცრები რის ვაი-ვაგლახით ცდილობდნენ დაერაზმათ, განეძტკიცებინათ და გაემხნევებინათ ოსმალთა ჯარები რომელნიც ახალციხესთან, ბაშკადიკლართან, ჩოლოქთან და კურიუკ-დარასთან განცდილი მძიმე მარცხის შემდეგ სასოწარკვეთილი და დემორალიზებული იყვნენ „სარწმუნო ცნობებით. — მოახსენებდა გენერალი მურავიოვი სამხედრო მინისტრს 1855 წლის 11 მარტს, — ქობულეთში ჩამოვიდა ორი ინგლისელი კომისარი. ერთი მათგანი გაემგზავრა აჭარაში და წესრიგში მოჰყავს ცნობები რუსი ტყვეების შესახებ; მეორე დარჩა ჩურუქ-სუში (ქობულეთი), რათა ხელმძღვანელობა გაუწიოს ქობულეთის სანჯაყის საშინაო მმართველობას. თურქეთის მოხელეები, როგორც მზვერავები ამტკიცებენ, ყველაფერში ეპატიურებიან ინგლისელ კომისრებს და სიტყვა-შეუბრუნებლად ასრულებენ მათ დარიგებებს[2]". განთქმული ინგლისელი სამხედრო სპეციალისტები აშენებდნენ, განამტკიცებდნენ ოსმალთა ციხე-სიმაგრეებს, იგივე ინგლისელები ედგნენ სათავეში მათი დაცვის ოპერაციებს. „ყარსის კედლებთან, რეტიერამენტებს იქით, — წერდა გენ. მურავიოვი ერთ-ერთ მოხსენებაში, — რომლებიც ოსტატურად იყო აღმართული ინგლისელ ინჟინერ-პოლკოვ-

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 472, ფურცელი 51.

[2] აქვე, ტ. XI, გვ. 327. შდრ: საქცია, ფონდი 1087, ს. 427, ფურცელი 155.

ნიკის ლეკის მიერ, იდგნენ და გენერალ ვილიამსის ენერგიულ ნებისყოფას ემორჩილებოდნენ თურქთა ჯარები"[1].

ბრიტანეთის ხელისუფალთა ინსტრუქციებით ინგლისის აგენტები და დივერსანტები საქართველოში და მთელი კავკასიის ხაზზე დიდ ენერგიასა და სახსრებს ხარჯავდნენ, რათა წაერთმიათ რუსეთისათვის შავი ზღვის სანაპირო სიმაგრეები, რომლებიც ევროპელ ყაჩაღებს ხელს უშლიდა გაევრცელებინათ მოსახლეობაში კონტრაბანდული საქონელი, გადაეზიდათ იარაღი და თოფის წამალი თავიანთი აგენტურის — შამილის და მაჰმად-ემინის ბრბოების მოსამარაგებლად, გადაესხათ დესანტი მათ დასახმარებლად. თავიანთი მიზნის მისაღწევად უცხოეთის აგენტები მრავალგვარი გზითა და ხერხებით ცდილობდნენ ადგილობრივ მოსახლეობასთან დაახლოებას, მის ამხედრებას რუსული მმართველობის წინააღმდეგ. ისინი თხზავდნენ და სისტემატურად ავრცელებდნენ ქართველ მოსახლეობაში და მოსაზღვრე ოლქებში მანიფესტებსა და პროკლამაციებს. ფურცლების თვალსაჩინო ნაწილი შედგენილი იყო საკმაოდ მახვილგონიერად, იმ ვარაუდით, რომ გავლენა მოეხდინა ხალხის ფსიქიკაზე, შეერყია მისი სულიერი წონასწორობა, უნდობლობა გამოეწვია მოძმე რუსი ხალხისადმი. მტრები მრავალფეროვანი დაპირებებით ცდილობდნენ მოეხიბლათ და გადაებირებინათ

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 473.

ინგლისელი პოლკოვნიკი ვილიამსი, ლორდ სტრეტფორდის მოთხოვნით, 1854 წლის ზაფხულში გაგზავნილ იქნა მცირე აზიაში. მან შესძლო მოკლე ვადაში საკუთარ ხელში აეღო ანატოლიის აბიის მთელი ხელმძღვანელობა. ფორმალური დაპრკოლების გადალახვისა და თურქთა თვალის ახვევის მიზნით (მისი ქრისტიანული სახელის დასაფარავად) ვილიამსს ეპოძა ფერიკის ტიტული; ამიერიდან მას ფერიკ ვილიამ-ფაშა ეწოდებოდა. იგი მდგომარეობის სრული ბატონ-პატრონი გახდა. მას სიტყვაშეუბრუნებლივ მორჩილებდნენ თურქეთის ადგილობრივი სარდლები და სანჯაყის ხელისუფალნი. ვილიამსი ნიშნავდა და ითხოვდა ოფიცრებს, გადაყავდა ისინი, პასუხისგებაში აძლევდა მათ. „ლორდი სტრეტფორდი კონსტანტინოპოლში, გენერალი ვილიამი ყარსში,—ეს ვინ განაგებდა თურქეთის ბედიღბალს".— განაცხადა თბილისში ყოფნის დროს ტყვედყოფილმა ალი-ფაშამ.

ქართველი მთავრები — დადიანი, გურიელი, შერვაშიძე, დადეშქელიანი, სხვა გავლენიანი თავადაზნაურობა და მშრომელი გლეხობაც კი. ყანდარმთა კორპუსის ოლქის უფროსი თბილისიდან 1854 წლის 13 მარტს შემდეგს მოახსენებდა თავის პეტერბურგელ შეფს: „ჩვენში გაჩნდა სლავურ ენაზე დაბეჭდილი მოწოდებები, რომლებიც სლავურ ხალხებს მოაგონებს წინანდელ დამოუკიდებლობას, მათ წინამძღოლთა მებრძოლ სულისკვეთებას და მოუწოდებს აჯანყებისაკენ. იქვე ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ ამჟამად ყველაზე ხელსაყრელი დროა, რათა გადაგდებულ იქნას მეფის რუსეთის მთავრობის საძულველი უღელი“ [1]. გენერალ-მაიორი იურიევი გრაფ ორლოვისადმი 1855 წლის 31 ოქტომბერს გაგზავნილ პატაკში შემდეგს აცნობებდა მას: „შევიტყვე, რომ ომერ-ფაშა მრჩეველების (ინგლის-საფრანგეთის აგენტურის. — ე. ბ.) წაქეზებით ავრცელებს პროკლამაციებს, რომლებითაც მოუწოდებს იმერლებს, მეგრელებსა და გურულებს შეუერთდნენ ოსმალებს. საბატონო გლეხებს ისინი განთავისუფლებას პირდებიან“ [2].

იმ მიზნით, რომ თავის სასარგებლოდ განეწყოთ და თავისკენ მიეზიდათ ქართველი მოსახლეობა, ინგლის-საფრანგეთის აგენტ-რეზიდენტები არაფერს. არ ერიდებოდნენ და ათასგვარ ხრიკებს იგონებდნენ. გურიის რაზმის უფროსი სარწმუნო ცნობების საფუძველზე თავის მოხსენებაში მთავარსარდლისადმი წერდა: „ინგლის-საფრანგეთის რეზიდენტები ქობულეთში არ იშურებენ მთელ თავიანთ ძალღონეს იმისათვის, რომ გურულებსა და მეგრელებში გამოიწვიონ ნდობა და სიმპათიები თავიანთ მიმართ. თურქებს ებრძანათ, არათუ მიაყენონ რომელიმე ჩვენგანს შეურაცხყოფა, არამედ მოამარაგონ ისინი ყველაფრით. ამ მიზნით ბათუმში შემოზიდეს დიდძალი საქონელი და მარილი. გაცემულია ბრძანება,

---

[1] მ ც ი ა, III განყ., I ექსპ., ს. 89, ფ. 7—8.
[2] მ ც ი ა, III განყ., I ექსპ., ს. 23, ფ. 18.

რათა დაბრუნებულ იქნას სამშობლოში თურქების მიერ წაყვანილი ყველა ტყვე. ბევრი მათგანი უკვე დაბრუნდა"[1].

ინგლისელ კოლონიზატორთა სავაჭრო „ზრუნვა" ადგილობრივი მოსახლეობისათვის, რა თქმა უნდა, შორს იყო მაღალი ჰუმანური კეთილშობილებისაგან. დამპყრობთა ეს „რაინდული სულგრძელობა" საესებით უთავსდებოდა წვრილი მედუქნისა და ხარბი მევახშის ანგარებიან პრაქტიკას. უტყუარი საარქივო დოკუმენტები პირუთვნელად მოწმობენ, რომ ინგლისელები, რომელნიც თავიანთ პროკლამაციებსა და მოწოდებებში მაღალ ჰუმანურ იდეებზე გაჰკიოდნენ, იმავე დროს, ადლითა და სასწორით შეიარაღებულნი, გაცხოველებულ ვაჭრობას ეწეოდნენ. ინგლისელები ყიდდნენ ჩითეულს, ღილებს და ბევრ სხვა წვრილმან საგანს, მაგრამ ისინი თურქებთან ერთად არსეინად და დიდი ხალისით ვაჭრობდნენ „ცოცხალი და ლამაზი საქონლით" — გურული, იმერელი, მეგრელი გოგონებითა და ბიჭებით. აი, რას გვიამბობს გურიაში ინგლისელებისა და თურქების მოქმედების შესახებ 1854 წლის ომის თანამედროვე და მაშინდელი ამბების მნახველი: „თურქ ჯარისკაცებს ქვალდაქვალ მოჰყვენენ ინგლისელი ვაჭრები. მათ შემოიტანეს დიდძალი საქონელი, გამართეს ბაზრები და ცდილობდნენ მიეზიდათ მოსახლეობა მოჩვენებითი სიიაფით. თავის ხმრივ, თურქებიც არ ისხდნენ უსაქმოდ. ისინი იპერდნენ ლამაზ გოგონებსა და ბიჭებს, რომელთაც დიდ პარტიებად გზავნიდნენ კონსტანტინოპოლში"[2].

ფაქტები სავსებით ადასტურებენ ინგლისელ „ცივილიზატორთა" აქტიურ მონაწილეობას ამ სამარცხვინო ოპერაციებში. დადასტურებულია, რომ 1854 წლის დასაწყისს შავ ზღვაში მოკავშირეთა ესკადრების და, პირველ რიგში, ინგლისის გემების გამოჩენის პირველი შედეგი ის იყო, რომ ქართველი გოგო-ბიჭებით მძიმედ დატვირთულ თურქთა გე-

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 189.

[2] ს ა ქ ც ი ა, ფ. 1087, ს. 1060. იხ. მამაცაშვილის ხელნაწერი.

ძებს» და ნავებს თავისუფალი ცურვის უფლება მისცეს. აღსანიშნავია, რომ რუსეთის მთავრობა თავიდანვე სასტიკ ზომებს იღებდა ადამიანებით მოვაჭრეთა წინააღმდეგ. აღშფოთებულმა ვორონცოვმა, რომელმაც შეიტყო მოკავშირეთა საძრახი მოქმედება, სასწრაფოდ მიიღო სათანადო ზომები. მისი დავალებით პეტერბურგის გაზეთში დაიბეჭდა სტატია, რომელიც საქვეყნოდ ამხილებდა „ცოცხალი საქონლით“ მოვაჭრეთა ზნე-დაცემულობას[1]. ტყვეებით ვაჭრობაში ინგლისელების მონაწილეობას ადასტურებს ავრეთვე შემდეგი დოკუმენტი. 1855 წლის 26 ოქტომბერს აფხაზეთიდან იუწყებოდნენ: „სუხუმ-კალეს რეიდზე მოვიდა ინგლისის ორთქლმავალი გემი „კენგურუ“, რომელიც ვაჭრობს ადამიანებით (ტყვე მონა-კაცებით და მონა-ქალებით). ადამიანებით ამ სამარცხვინო და საძრახი ვაჭრობის მონაწილენი არიან ინგლისელი მკიპერები, რომლებსაც გადაჰყავთ ეს ცოცხალი საქონელი“[2]. ცხადია, ეს ფაქტები არ გააკეირვებს იმას, ვინც მოიგონებს, რომ ბრიტანეთის იმპერიის მთელი ისტორია, მისი წარმოშობა და განვითარება, მისი მატერიალური ძალა და დოვლათი კოლონიების ბარბაროსული ძარცვითა და მონების ყიდვა-გაყიდვით მიღებულ მოგებაზე იყო დამყარებული. ლონდონელმა ყაჩაღმა ვაჭრებმა ჯერ კიდევ ადრე დაიმსახურეს „ზღვის ქოფაკთა“ ტიტული.

ქართველ ხალხს, საქართველოს ძირითად მოსახლეობას არ ჩვევია ძალადობასთან და მოძალადეებთან შერიგება, მას არასოდეს მოუხრია ქედი დამპყრობთა და დამმონებელთა წინაშე. მას არც ამ შემთხვევაში ჰქონდა სხვა გამოსავალი, გარდა შეურიგებელი ბრძოლისა. ქართველი ხალხი ერთსულოვნად აღდგა მოსისხლე მტრის წინააღმდეგ, მან ხელი მოჰკიდა იარაღს და რუსეთის რეგულარული ჯარების მხარდამხარ სამკვდრო-სასიცოცხლო ომი გააჩაღა უცხოელი დამ-

---

[1] მთელი ამ საქმის გამო იხ. Journal de St.-Petersbourg, № 304. 1854 წ. 12 იანვარი. აგრეთვე: „კავკაზ“ № 7, 1856 წ. და „რუსეთის მოამბე“, წიგნი XI, გვ. 54, 1864 წ.

[2] მ ცს ი ა, ფონდი ВУА, ს. 6662, ფურცელი 12.

ბყრობლების, „ცოცხალი ხორცით“ მოვაჭრე ბარბაროსების წინააღმდეგ. „ტყვეებით ვაჭრობა, — სამართლიანად წერდა გაზ. „კავკაზის“ კორესპონდენტი,—წარმოადგენს თურქებისადმი იმ სიძულვილის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზს, რომლითაც გამსჭვალულია თვითეული გურული... სულით მებრძოლს და ამაყ გურულს არ შეუძლია აპატიოს თურქებს ასეთი დამცირება; მას სძულს ისინი და აღშფოთებით იგონებს იმ დროს, როცა ქედმაღალ, ზვიად თურქობას შეეძლო ისე ეთარეშნა გურიაში, როგორც თავის საკუთარ სამფლობელოში “[1].

ფრიად დამახასიათებელია, რომ სავაჭრო სპეკულაცია, კონტრაბანდისტობა, გამოძალვა, ყალბი ფულის მოჭრა და სხვა თაღლითობა სულაც არ შეადგენდა ინგლისის მარტოოდენ პროფესიულ მაკლერებისა და სავაჭრო „წოდების“ მონოპოლიას. ყოველგვარ ასეთ მაქინაციებთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი ინგლისის ოფიცერთა წრეებიც, მათ შორის ფრიად მაღალი თანამდებობის პირნიც. ნამდვილი სამოქალაქო მრჩეველი შჩერბინინი თბილისიდან ლორის-მელიქოვისადმი 1855 წლის 28 ნოემბერს გაგზავნილ მიმართვაში შემდეგს აცნობებდა მას: „ამ ცოტა ხნის წინათ ქალაქ ყარსში მნიშვნელოვანი რაოდენობით შეზიდეს შაქარი. ამის გამო მის მაღალამტებულებას (მთავარსარდალ გენ. მურავიოვს. — ე. ბ.) სურს იცოდეს: ვის ეკუთვნის ეს შაქარი — გენერალ ვილიამსს, თუ ინგლისის სხვა ოფიცრებს, რომლებიც ტყვეებად იმყოფებიან ჩვენთან? “[2]. ყარსის დაცემის შემდეგ გენერალი მურავიოვი სამხედრო მინისტრს პეტერბურგში შემდეგს მოახსენებდა: „ყარსში ძალიან ბევრია შაქარი, ეს საქონელი მოუმარაგებიათ კონტრაბანდისტებს. ამბობენ. ამ ნაწარმის უდიდესი ნაწილი გენ. ვილიამსმა შეისყიდაო “[3].

რუსეთის მთავარსარდლობა სავსებით დამსახურებულად სდებდა ბრალს გენ. ვილიამსს და მის თანამშრომლებს — ინგლისის ოფიცრობას—კონტრაბანდისტობაში, სპეკულაცია-

---

[1] გაზ. „კავკაზ“, 1853 წ. № 77.
[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 439.
[3] აქტები, ტ. XI, გვ. 594.

ში, გამომძალველობასა და სხვა ანგარებიან მოქმედებაში. „თავრიზსა და სხვა ქალაქებში,—წერდა გენერალ მურავიოვს რუსეთის კონსული სპარსეთიდან,—ძალიან დიდი რაოდენობით გაჩნდა ყალბი ნახევარიმპერიალი [1]. ამ ნახევარიმპერიალის გახერხვისას შიგნით აღმოჩნდა თავისებური ლითონის ფირფიტა, რომელსაც შემოკრული აქვს ოქროს სიფრიფანა შრე... დამახასიათებელია, რომ თბილისიდან მიღებულ ფულებში მსგავსი ყალბი მონეტა არ გვხვდება, არამედ იგი მოდის თეირანიდან. ეს გარემოება, სუფთა ნაკეთობა და აგრეთვე მისი გამოჩენა ომის დროს, საფუძველს გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ იგი შემოაქვთ ინდოეთიდან და ინგლისურ ნაწარმს წარმოადგენს“ [2].

თურქეთის მონათვალრებთან თანამეგობრობით ინგლისელი ვაჭარ-სპეკულანტებისა და ყალბი ფულის მჭრელთა სამარცხვინო ლაშქრობის ისტორიას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში პირუთვნელად მოგვითხრობს იმდროინდელი მრავალი დოკუმენტი. ამ დოკუმენტების მცირე ნაწილის გაცნობაც კი საკმაოდ ნათელს ჰფენს მტრის სიმდაბლეს, მის ვერაგობასა და მუხანათობას. „ომი მხოლოდ-ღა დაიწყო,—წერდა ერთი დაკვირვებული თანამედროვე,—და ინგლისელების „საგმირო საქმეები“ უკვე ააშკარავებენ მათ მედუქნურ მისწრაფებებს. ფლოტი მიცურავს და მას უკან კარავანებით თან მისდევს ინგლისელი ვაჭარი. ინგლისი ყველაფრით ვაჭრობს..., იმითაც კი, რაც მის მოწინააღმდეგეს ესაჭიროება. აქ უკვე აღარაა ლაპარაკი დიდების მოპოვებაზე, არც განთქმულ გენერალ დრეკის ღვაწლისა და გმირობის განმეორებაზე. მთელი ამოცანა იმაში მდგომარეობს, რომ დაცარიელებულ იქნას ლონდონის ნავსადგომი“ [3].

---

[1] ნახევარიმპერიალი — შვიდმანეთნახევრიანი, რუსული ოქროს ფული.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 594 — 595.

[3] „უწყებათა კრებული“, პუტილოვის გამომცემლობა, წიგნი 29, სანკტ-პეტერბურგი, 1875 წ.

ინგლისელი მტაცებლები თავიანთი ექსპანსიონისტური შისწრაფებების დროს საქართველოს ტერიტორიაზე, სტრატეგიულ ამოცანებთან ერთად მთავარ ადგილზე კომერციის „მაღალ“ მოსაზრებებსაც აყენებდნენ. ამ მიმართულებით მათ განუსაზღვრელი პერსპექტივები ესახებოდათ. ლაურენს ოლიფანტი, ბრიტანელ კომისიოიაჟორთა მესვეური, თავის დღიურებში სამეგრელოს შესახებ გულახდილად ოცნებობდა იმ „ახლო მომავალზე, როცა ინგლისელი ვაჭრები ძოახერხებდნენ, ბოლოსდაბოლოს, რუსთა სავაჭრო მონოპოლიის ლიკვიდაციას და სამეგრელოს სანაპიროებზე შექმნიდნენ მაღალმომგებიან ბაზარს ინგლისის მრეწველებისა და კომერსანტებისათვის“[1].

უნდა აღინიშნოს, რომ ინგლისელები თავიანთ მოსალოდნელ წარმატებაში საკმაოდ თვითდაჯერებული იყვნენ. ცალმხრივ ჯაშუშურ ცნობებზე დამყარებულთ, მათ სერიოზულად სწამდათ, რომ რუსებზე პირველი დარტყმისთანავე სამეგრელოს მოსახლეობა, როგორც ერთი კაცი, აღდგებოდა რუსეთის მმართველობის წინააღმდეგ და აღფრთოვანებით შეეგებებოდა თავის ევროპელ „კეთილისმყოფელთ“. ინგლისელი ოლიფანტი, რომელიც ომერ-ფაშას ამალაში იმყოფებოდა და თურქეთის მუშირის მთავარ მრჩევლადაც ითვლებოდა, თავის ნაწერებში აღნიშნავს რა ქართველი მოსახლეობის „არასასურველ“ დამოკიდებულებას თურქებთან, იმავე დროს ცდილობს თავისი თავი და სხვებიც დაარწმუნოს იმაში, რომ ადგილობრივი ხალხი თითქოს „მოუთმენლად მოელის ინგლისელთა და ფრანგთა ძალების მოსვლას“[2]. აქედან იგი ცდილობს სათანადო დასკვნა გააკეთოს: მისი აზრით, მიზნის განხორციელებისათვის ბრძოლის დროს ინგლისელებმა მაქსიმალურად უნდა გამოიყენონ თურქთა ადამიანური რესურსები, გამარჯვების ნაყოფი კი უდავოდ ინგლისელთა საკუთ-

---

[1] The Trans-Caucasian campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By Laurence Olifant. p. 216. 1856.

[2] იქვე, გვ. 146.

რებას უნდა შეადგენდეს. ჩვენი საერთო გეგმის შესრულების შემდეგ, ცინიკურად აცხადებს ოლიფანტი, ინგლისს უკვე „ვერაფერი შეუშლის ხელს დაიკმაყოფილოს თავისი სურვილები, რადგან შეუძლებელია იმის წარმოდგენა, რომ თითქოს თურქეთი გაბედავს ჩვენს წინააღმდეგ აგრესორის როლში გამოსვლას "[1]. სხვისი ხელით ნარის გლეჯის პოლიტიკა ინგლისისათვის მუდამ ძველი და მუდამ ახალი იყო.

ინგლისელები ხედავდნენ იმ სიძნელეებს, რომლებიც ამ პერიოდში რუსეთის წინაშე აღიმართა კავკასიაში. შამილის მოქმედების არეს გაფართოება, მისი გავლენის ზრდა დაღესტანში, ჩეჩნეთში და ყუბანს იქითაც კი, მაჰმად-ემინის გააქტივება ჩერქეზეთში — ევროპელ ყაჩაღებს უქმნიდა დასახული მიზნების წარმატებით დაგვირგვინების ყალბ რწმენას. შექმნილი სიტუაცია მათ თავისთვის ხელსაყრელად მიიჩნიეს და მტკიცედ გადაწყვიტეს გადმოესხათ დესანტი ჩვენს მიწა-წყალზე, „აემხედრებინათ რუსების წინააღმდეგ მთის მოსახლეობა, აერ-დაერიათ და დაექსაქსათ რუსთა რეგულარული ჯარების მოქმედება, მოესპოთ მათთვის მანევრირების უნარი, წაერთმიათ თავიანთი ძალების გადაჯგუფებისა და თურქეთის საზღვრებთან ჯარების გადასროლის საშუალება "[2].

თავიანთი დაპყრობითი გეგმების განხორციელებისათვის ბრძოლის დროს ინგლისელ-თურქი ოკუპანტები დიდ იმედს ამყარებდნენ იმამ შამილსა და მის ნაიბებზე, თავიანთ ერთგულ აგენტებსა და მოკავშირეზე კავკასიაში, ქართველებისა და ამიერკავკასიის ყველა ხალხის მოსისხლე მტრებზე.

---

[1] The Trans-Gaucasian eampaign of the Turkish army under Omer-pasha By Laurence Olifant P. 146. 1856.

[2] მ ცს ი ა, ფონდი ВУА, ს. 59—53, ფურცელი 30.

3. შამილი და მაჰმად-ემინი თურქთა და ინგლისელ აგრესორთა სამსახურში

მთელი ისტორია მიურიდისტულ მოძრაობისა, როგორც დაღესტანში, ისე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მკაფიოდ ადასტურებს იმ ჭეშმარიტებას, რომ ეს მოძრაობა იყო ყველაზე რეაქციული, ყველაზე ანტიხალხური, მუსულმანური ფანატიზმის ყველაზე უგვანო ქმნილება, რომელსაც მჩაგვრელები იყენებდნენ როგორც აგრესიისა და ხალხთა დამონების იარაღს. როგორც ამ ბოლო დროს გამოქვეყნებული ისტორიული დოკუმენტები და საგამოკვლევო მასალა ადასტურებს, შამილისა და მიურიდიზმის მოძრაობა „წარმოადგენდა რეაქციულ, ნაციონალისტურ მოძრაობას და იმყოფებოდა ინგლისის კაპიტალისა და თურქეთის სულთანის სამსახურში"[1]. მთის მეკობრეების—შამილისა და მისი მთავარი ნაიბის დასავლეთ კავკასიაში — მაჰმად-ემინის მტაცებლური ხროვის ბუნებას კარგად გამოხატავდა იმ დროს გავრცელებული აფორიზმი: „მთიელები ნალით ხნავენ, ტყვიით თესენ, ხმლით მკიანო". ინგლისელი კოლონიზატორები, რომელნიც მიზნის მისაღწევად არავითარ საშუალებას არ ერიდებოდნენ და საკუთარი ინტერესებისათვის ოსტატურად იყენებდნენ მათივე აგენტ-პროვოკატორების მიერ მთაში აზვირთებულ სტიქიას, კიდევ უფრო ადვივებდნენ მიურიდების რელიგიურ ფანატიკოსობას და მიმართავდნენ მას რუსეთის წინააღმდეგ. უტყუარი ისტორიული მასალა ადასტურებს, რომ შამილი და მისი წინამორბედი იმამები—ჰაზი-მუჰამედი, ჰამზად-ბეგი

---

[1] გაზ. „პრავდა", 1950 წ. 14 მაისი.

და მათი ნაიბები მუდამ მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ინგლისელ-თურქ დამპყრობლებთან, მონური მორჩილებით ასრულებდნენ მათს ყველა დირექტივას. მიურიდიზმმა, როგორც ყველაზე უფრო მებრძოლმა მიმართულებამ ისლამში, უკიდურეს საზღვრებამდე მიიყვანა სარწმუნოებრივი შეუწყნარებლობა. ამიტომ, არ არის გასაკვირველი, რომ ინგლისელმა და თურქმა დამპყრობლებმა თავისი მთავარი ვარაუდი მიურიდიზმის სწორედ ამ მხარეს დააფუძნეს. ისინი დარწმუნებული იყვნენ, რომ „საღვთო ომის“ ფანატიკური დროშით აამხედრებდნენ კავკასიის მუსულმანურ მოსახლეობას რუსეთის წინააღმდეგ. შამილი და მისი წინაპრები თავიანთი ბატონების საამებლად მთელი ძალღონით ცდილობდნენ რუსეთისა და ამიერკავკასიის ხალხების წინააღმდეგ მოქმედების პლაცდარმად, მიუვალ ციხე-სიმაგრედ ექციათ, ერთი მხრით, დაღესტანი, მეორე მხრით, ჩრდილო-დასავლეთი კავკასიის მთიანი ზოლი, რომლებიც თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით და სტრატეგიული მნიშვნელობით უდიდეს ღირებულებას წარმოადგენდენ აზიისა და ევროპის აგრესორთათვის; მტრები ცდილობდნენ მიუვალი კედელი აღემართათ და გადაულახავი დაბრკოლებანი შეექმნათ რუსეთისა და ამიერკავკასიის ხალხთა ნორმალური ურთიერთობისათვის.

ინგლისის მთავრობა თავისი ემისრების შემწეობით ყოველთვის უდიდეს დახმარებას უწევდა შამილს და მის წინამორბედ იმამებს; მათთან ერთად, იარაღითა და საჭურვლით ამარაგებდა შამილის მოადგილეს დასავლეთ კავკასიაში მაჰმად-ემინს. ინგლისის აგენტები განუწყვეტლივ მიმოდიოდნენ მთის აულებში, სისტემატურად ავრცელებდნენ მთის მოსახლეობაში სხვადასხვა მოწოდებებს და მანიფესტებს, რომლებშიც თავისი მთავრობის სახელით საზეიმოდ აღუთქვამდნენ მას „სრულ განთავისუფლებას, დამოუკიდებლობასა და კეთილდღეობას“. ერთ-ერთ ასეთ მოწოდებაში, რომელიც ლონდონის ინსპირირებით 1834 — 1835 წლებში ვრცელდებოდა ჩერქეზთა შორის, ჩამოყალიბებული იყო რუსების წინააღმდეგ ჩერქეზების მოქმედების გაშლილი პროგრამა.

„ჩერქეზეთის ხალხმა, — ვკითხულობთ აღნიშნულ მოწოდებაში, — უნდა შეადგინოს 40-ათასიანი ლაშქარი და ამხედრდეს მტრების წინააღმდეგ. ამის შედეგად რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ I, დაინახავს რა მისი იმპერიის წინააღმდეგ აღმართულ საფრთხეს, უბრძანებს თავის ჯარებს დასტოვონ კავკასია და დაიხიონ თავიანთ ევროპულ საზღვრებში". ინგლისური მოწოდება ითვალისწინებს აგრეთვე სპარსეთის მონაწილეობას რუსეთის წინააღმდეგ საერთო ლაშქრობაში და იმედს გამოთქვამს, რომ „რუსეთი ამის შემდეგ ველარ შესძლებს საქართველოს შენარჩუნებას". საჭიროა მხოლოდ, — ვკითხულობთ მოწოდებაში, — „მთის მოსახლეობამ ერთსულოვნად და ერთობლივ მოაწყოს აჯანყება რუსების წინააღმდეგ და, ეჭვს გარეშეა, მიზანი მიღწეული იქნება". ბოლოს, მოწოდება ერთხელ კიდევ აძლევს დაპირებას აჯანყების მონაწილეებს, რომ ინგლისი თვითონ იქნება მოქმედების სულისჩამდგმელი და ყოველგვარ დახმარებას აღმოუჩენს მთის ტომებს [1].

გაცილებით მეტი თავხედობით და მაღალი ჰონორით იყო შედგენილი მეორე მოწოდება-მანიფესტი ჩერქეზების მისამართით. მას ხელს აწერდა ვინმე „ინგლისელი თავადი" ჯეიმს ჰაუბუნი. „თუ თქვენს შორის აღდგენილ იქნება სათანადო წესრიგი და ჯეროვნად მოეწყობით, — ამას ინგლისი მოახერხებს, — მაშინ კავკასიის მკვიდრნი, ე. ი. ჩერქეზები, დაღესტნელებთან ერთად, შესძლებენ შეიჭრან არა მარტო ასტრახანსა და თბილისში, არამედ, თუ მხედველობაში მივიღებთ მათ მამაცობას და გულადობას, უნდა გვწამდეს, რომ ისინი მიაღწევენ... თვით მოსკოვის კარიბჭემდე" [2].

თუ კარგად დავუკვირდებით რუსეთის წინააღმდეგ ინგლისელი კოლონიზატორების იმდროინდელი აგრესიული გეგმების „გრანდიოზულობას", ჩვენ აღარ გაგვაოცებს საქსთა ფანტაზიის ესოდენ „შესაზარი" და ფანტასტიკური ქმნილება. აი, რას წერდა ინგლისელი აღვირახსნილი დამპყრობელი ჯერ

---

[1] „სამხედრო კრებული", 1893, № 6, გვ. 361 — 362.

[2] იქვე. გვ. 363 — 364.

კიდევ ოცი წლით ადრე ყირიმის ომის დაწყებამდე: „ინგლისის სახელმწიფო არასოდეს არ უშალავს თავის განზრახვებს კაცობრიობას... მალე დადგება დრო, როცა ინგლისის მთავრობა ომს გამოუცხადებს რუსეთს და... იგი (რუსეთი.—ე. ბ.), ღვთის წყალობით, კუთვნილს მიიღებს, ე. ი. ჩვენ გამოვუცხადებთ ომს რუსეთს და სავსებით შევმუსრავთ ამ იმპერიას". აი, როდის დადგება, თურმე, „ამხედრებული მთიელების", კერძოდ, ჩერქეზების ამინდი. მთის მოსახლეობამ, რიხით წერს ინგლისელი დონ-კიხოტი, „კარგად უნდა ასწონ-დასწონოს მდგომარეობა და არ გაუშვას ხელიდან ასეთი ხელსაყრელი შემთხვევა, გამოიყენოს იგი და კეთილგონიერებასთან შეხამებული უბადლო მამაცობით სისრულეში მოიყვანოს თავისი ძველისძველი განზრახვები"[1].

ასეთი სისტემატურობით, დაჟინებით და დაუღალავად ამუშავებდნენ ინგლისელი აგრესორები მთის ტომებს, ნერგავდნენ და ავითარებდნენ მათში გაუტანლობისა და მეკობრეობის ბარბაროსულ ინსტინქტებს, უსისინებდნენ და ამხედრებდნენ მათ რუსებისა და ამიერკავკასიის ხალხების წინააღმდეგ.

დაღესტნის იმამები მუდამ დაუძინებელ მტრებს წარმოადგენდნენ საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ხალხებისათვის. კაცთმოძულეობითა და სისხლისმოყვარულობით განსაკუთრებით გამოირჩეოდა შამილი. თავისი ულმობელი თავდასხმებით იგი მოსვენებას არ აძლევდა დაღესტნის მეზობლად მდებარე რაიონებს. დაპყრობილ ტერიტორიებზე შამილი ბარბაროსულ ორგიებს მართავდა, მტარვალურად აწიოკებდა საქართველოსა და აზერბაიჯანის სოფლებს, ძარცვავდა და სწვავდა სახლებს, მასობრივად ჟლეტდა მშვიდობიან მოსახლეობას. ქართველ, სომეხ და აზერბაიჯანელ ხალხებს სასტიკად სძულდათ მთის ყაჩაღთა ბრბოები და მათი მთავარი ატამანი შამილი. ამ უკანასკნელს ჩვენი ხალხები სამართლიანად უთანაბრებდნენ სპარსელ და თურქ დამპყრობლებს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ შამილის ბანდი-

[1] „სამხედრო კრებული", 1893, № 6, გვ. 365.

ტური თავდასხმა მოსალოდნელი იყო ყოველდღე და ყოველ საათში, დღისითაც და ღამითაც, ზაფხულშიც და ზამთარშიც. აი რატომ იყო, რომ მთის ავაზაკთა ურდოების სისტემატური თავდასხმების მოლოდინში ჩვენს მოსახლეობას მუდამ უნდა ეფხიზლა. მეტიც, მას უნდა შეექმნა და მუდამ მზა საომარ მდგომარეობაში ჰყოლოდა თვითდაცვის სპეციალური რაზმები.

აღმოსავლეთის ომის დაწყებამდე ჯერ კიდევ კარგა ხნით ადრე, 1831 წლის აპრილში, კავკასიის მთავარმართებელმა პასკევიჩმა საჭიროდ მიიჩნია დაღესტნის მოთარეშე ავაზაკური ბანდების ასალაგმავად საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვრებზე ჰყოლოდა სპეციალური სამხედრო შენაერთი ადგილობრივ მოსახლეობისაგან. მან წინადადება მისცა გენერალ რეუტს კახეთის (თელავისა და სიღნაღის) მაზრების მცხოვრებთაგან შეედგინა მყარი და მუდმივი სალაშქრო შენაერთი. დადგინდა მისი შტატისა და მებრძოლთა შემადგენლობის რეგლამენტაციაც[1]. ამრიგად, საფუძველი ჩაეყარა პირველ ქართულ ნახევრადრეგულარულ რაზმს („დრუჟინას"), ეგრეთწოდებულ „ჯარს". მას ზოგჯერ „პოლკსაც" უწოდებდნენ. მის მუდმივ ადგილსამყოფელად არჩეულ იქნა ჭარბელაქნის პროვინცია[2]. ნიკოლოზ პირველმა, რომელსაც სურდა რაც შეიძლება მეტი რეგულარული ნაწილები გაეთავისუფლებინა დაღესტნის ხაზიდან, მოიწონა პირველი ქართული „ჯარის" შექმნის იდეა და დაამტკიცა მისი ორგანიზაციის რეგლამენტი. ქართული რაზმი-პოლკი თავდაპირველად შედგებოდა 500 რიგითი მებრძოლისაგან, დაყოფილი

---

[1] ნ. ა. ვოლკონსკი, „ისტორია ქართული ქვეითი რაზმისა (1831—1881 წწ.)".

[2] ამასთან დაკავშირებით საჭიროა ითქვას ერთი კურიოზის შესახებ: ძველი ისტორიკოსები, რომელთაც სურდათ განემარტათ პირველი ქართული სამხედრო ნაწილის ქართული სახელწოდება „ჯარი", ამ უკანასკნელს უკავშირებდნენ სამხედრო შენაერთის ადგილსამყოფელ პროვინციას („Джар" — „Джаро - Белокан"). თავისთავად ცხადია, რომ ეს არ შეეფერებოდა სინამდვილეს.

იყო რამდენიმე ასეულად, თვითეულ ასეულს მეთაურად მიჩნეული ჰყავდა რამდენიმე თავადი და „ურიადნიკი“ (სულ 30-მდე)[1]. „ჯარის“ უფროსის თანამდებობაზე პირველად დანიშნულ იქნა თვით პასკევიჩის ადიუტანტი, გვარდიის შტაბს-როტმისტრი თავ. იასე ანდრონიკაშვილი; მალე ანდრონიკაშვილი შეცვალა მაიორმა თავ. ვაჩნაძემ, ხოლო 1845 წლიდან ქართული პოლკის სარდლად მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა დანიშნა თავ. ჭავჭავაძე[2].

თავ. ვორონცოვის განკარგულებით 1846 წელს ქართული რაზმი მნიშვნელოვნად იქნა გაძლიერებული. 1849 წელს დამტკიცებულ იქნა „ჯარის“ ახალი დებულება და დაწესდა ახალი საშტატო განაწესი. რიგითი მებრძოლებისა და ოფიცრების რიცხვი გაორკეცდა. ამიერიდან რაზმის შემადგენლობის დაკომპლექტება წარმოებდა თბილისის გუბერნიის ყველა მაზრის მცხოვრებთაგან, გაწვევა ხდებოდა მორიგეობის წესით, განსაკუთრებული განრიგის მიხედვით. მელაშქრეთა სამსახურის ვადა ექვს თვემდე იქნა აყვანილი. პირველი ქართული რაზმი-პოლკი თანდათანობით გაუთანასწორეს რეგულარული არმიის ნაწილებს, თუმცა მას ისევ შეუნარჩუნეს „ქართული რაზმის“ სახელწოდება.

დებულებისა და სამსახურებრივი დანიშნულების მიხედვით, ქართული რაზმის ძირითად მოვალეობას შეადგენდა „ლეკეთის საკორდონო ხაზის მემარცხენე ფლანგის დაცვა“. მისი შექმნის აუცილებლობა ოფიციალური კანონმდებლობით ასეა დასაბუთებული: „მიზანშეწონილია თვით ქართველებს მიეცეთ შესაძლებლობა დაიცვან თავი ლეკებისაგან“[3].

წყაროები ადასტურებენ, რომ პირველი ქართული ნახევრადრეგულარული რაზმი თავისი ახალი შტატით წესდების საფუძველზე განაგრძობდა არსებობას 1887 წლამდე, ე. ი. იმ

---

[1] საქცია, ფონდი 12, ს. 797, ფურცელი 1; იქვე: ფონდი 416, ს. 31, ფურცელი 15.

გაზ. „კავკაზ“, 1853 წ. № 16, „ქართული რაზმის ქრონიკა“.

[3] საქცია, ფ. 12, ს. 805, გიზეტის ხელნაწერი.

დრომდე, ვიდრე იგი არ გარდაიქმნა კავკასიის პირველ-მსროლელ რაზმად („დრუჟინად“).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ მეფის ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოები პირველი ქართული რაზმის შექმნით როდი კმაყოფილდებოდნენ. 30—40-იან წლებში მთიელთა ავაზაკური ურდოების მოგერიების მიზნით რეგულარულად ყალიბდებოდნენ ქართული მილიციის (მოლაშქრეთა) დროებითი შენაერთები. ასე, მაგალითად, ბარონმა როზენმა 1832 წელს საჭიროდ ჩათვალა შეექმნა სპეციალური რაზმები ქართველ, სომეხ და აზერბაიჯანელ ბოხალისეთა შემადგენლობით. 1832 წლის ზაფხულში ქართველ ცხენოსანთა ერთ-ერთი რაზმი, გვარდიის როტმისტრ თავ. ანდრონიკაშვილის მეთაურობით, გმირული ბრძოლებით გადავიდა თბილისიდან ვლადიკავკაზში (ძაუჯიკაუ).

1837 — 1838 წლებში მთიელთა თავდასხმების გახშირების გამო მოკლე ხნის განმავლობაში საქართველოში შეიქმნა მთელი რიგი ქვეითი მოლაშქრე რაზმები, მათ შორის: სამეგრელოს რაზმი 650 მებრძოლით, საკმაოდ ძლიერი იმერეთის რაზმი თავ. გ. წერეთლის მეთაურობით, გურიის რაზმი თავ. დ. გურიელის ხელმძღვანელობით და აფხაზეთის რაზმი კაცო მარღანიას სარდლობით. ქართველი ხალხი, ამიერკავკასიის სხვა მოძმე ხალხებთან ერთად, ერთი დღითაც არ ისვენებდა მთის ყაჩაღებთან ბრძოლის დროს და მძიმე მსხვერპლს სწირავდა სამშობლო ქვეყნის საქმეს. 1844 წელს შამილის წინააღმდეგ საბრძოლო ოპერაციებში ჩრდილოეთ დაღესტანში რუსეთის ჯარების მხარდამხარ მონაწილეობდა ე. წ. ქართულ-იმერული გულადი მილიცია, ხოლო 1845 წელს იმავე კავკასიის ხაზზე სამოქმედოდ შეიქმნა სპეციალური დამკვრელი ქართული რაზმი. 1846 წელს სამეგრელოს თავადაზნაურთაგან შემდგარი ცხენოსანთა რაზმი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა საჩეჩნეთის ექსპედიციაში.

გარდა აქ ჩამოთვლილი შეიარაღებული რაზმებისა და სხვა შენაერთებისა, მთიელთა ბრბოების მოგერიებასა და უკუქცევაში დროდადრო აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ

ქუთაისის (იმერეთის) „არარეგულარულ ცხენოსანთა“ ქართული პოლკი, ამიერკავკასიის ნაკრები „მუსლიმან ცხენოსანთა“ პოლკი, კავკასიის „მთიელ ცხენოსანთა“ დივიზიონი და დაღესტნის პოლკი. ამრიგად, ამიერკავკასიის მოქმე ხალხები შეერთებული ძალებით გამოდიოდნენ მთიელ ყაჩაღთა წინააღმდეგ და ულმობლად ანადგურებდნენ უცხოელ დამპყრობთა პირსისხლიან აგენტურას ჩვენი ქვეყნის შიგნით.

აღმოსავლეთის ომის დაწყებასთან დაკავშირებით სრული სიცხადით წარმოსდგა შამილისა და მისი მიურიდების მთელი მუხანათობა და გამცემლობა. ომის წლებში შამილის როლი ჭეშმარიტად საბედისწერო აღმოჩნდა საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ხალხებისათვის. ომის მსვლელობაში შამილი და მთელი მისი სისხლიანი ხროვა მოქმედებდნენ როგორც თურქეთის სულთანის — აბდულ მეჯიდისა და ინგლისელი კოლონიზატორების დაქირავებული აგენტურა. ისინი ცდილობდნენ წარმატებით განეხორციელებინათ ინგლისელ-თურქთა სარდლობის ინსტრუქციები, შეეთანხმებინათ თავიანთი მოქმედება მოკავშირეთა ჯარების ოპერაციებთან, დამპყრობთა სტრატეგიისათვის შეერწყოთ და დაემორჩილებინათ თავიანთი ძირგამომთხრელი, დივერსიული აქტები რუსეთის ჯარების ზურგში, დაესუსტებინათ მოწინააღმდეგე, ხელი შეეწყოთ მოკავშირეთა წარმატებისათვის.

ჯერ კიდევ ომის დაწყებისას თურქეთის სულთანი სპეციალურ ეპისტოლეში მოუწოდებდა შამილს დაეწყო აქტიური მოქმედება რუსეთის წინააღმდეგ. სასყიდლად კი აღუთქვამდა მას კავკასიისა და ამიერკავკასიის თავადებისა და ხანების იმამისადმი დაქვემდებარებას. — „მე შევეცდები, — წერდა სულთანი შამილს, —შეგიქმნა შენ მაღალი დიდება შენი მამაცობისა და მოხერხებულობისათვის, ალაჰის სადიდებლად სიცოცხლისა და ქონების განწირვისათვის... სამსახურის საზღაურად შენ ჩემგან მიიღებ ძვირფას ჯილდოებს, თუ არ ჩავთვლით იმას, რომ შენ იმ ქვეყანად კვლავ ღმერთი და-

გაჯილდოვებს"[1]. შამილი აღმოჩნდა სულთანის ნდობისა და იმედის სრული ღირსი.

შამილმა სასწრაფოდ მოუხმო თავის ნაიბებს, შეკრიბა მთაში მრავალრიცხოვანი ბრბოები და ომის დაწყებისთანავე შეუდგა საქართველოს წინააღმდეგ დიდი ლაშქრობის ორგანიზაციას. ეს იყო თურქეთის ჯარებისათვის მეტად კრიზისული პერიოდი.

კავკასიის კორპუსის საომარი კამპანია კავკასიის მთელ ასპარეზზე ტრიუმფალური მარშით ვითარდებოდა. გენერალმა ანდრონიკაშვილმა თავხედ მტერს პირველი, მაგრამ სასტიკი დამარცხება აგემა აწყურთან და ახალციხესთან (1853 წლის ნოემბერი); გენერალმა ბებუთოვმა გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცა თურქთა მრავალრიცხოვან კორპუსს ბაშკადიკლართან. მოწინააღმდეგის სარდლობა სრული დამარცხების მოლოდინში სასოწარკვეთილებას მიეცა, ევროპელმა მოკავშირეებმა განგაში ასტეხეს... და თურქებისათვის ამ საბედისწერო ჟამს მათი მხსნელის როლში სცენაზე გამოვიდა შამილი. მან ლონდონიდან და პარიზიდან მიიღო კატეგორიული დირექტივა — დახმარებოდა და გადაერჩინა თურქეთის არმია სრული განადგურებისაგან. შამილს ეკისრებოდა ამოცანა მოეწყო რუსთა ჯარების დეზორგანიზაცია, ხელი შეეშალა ჯარების გადაჯგუფებაში, ახალი დამხმარე ნაწილების გადასროლაში თურქეთის საზღვრებისაკენ. შამილი პრაქტიკულად შეუდგა სადივერსიო ოპერაციების ორგანიზაციას რუსეთის ჯარების ზურგში.

1853 წლის ნოემბრის ბოლოს შამილმა თურქი ჯარებისათვის მძიმე მომენტში, მოკავშირეების კარნახით, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯარით მოაწყო პირველი სერიოზული გამოსვლა რუსეთის მოქმედი კორპუსის ზურგში. მისი მიზანი იყო გაერღვია და ჩაეშალა რუსთა კომუნიკაციები და შეერთებოდა თურქეთის არმიას. თავისი პირველი ლაშქრობის გახორციელებას აღმოსავლეთის ომის დაწყების შემდეგ

---

[1] ციტირ. ჟურნალიდან „ევროპოსი ისტორიი", № 9, 1950 წ., გვ. 5.

შამილი შეუდგა ლეკეთის საკორდონო ხაზის მარჯვენა ფლანგიდან, მაგრამ მისმა ენერგიულმა ცდამ წარმატება ვერ ჰპოვა. შამილის ურდოების რამდენიმე იერიში მესელდიგერის, შედარებით სუსტი სიმაგრის წინააღმდეგ, ადვილად მოიგერიეს მინგრელსკის პოლკის მამაცმა ასეულებმა. მალე ბრძოლის ადგილას გაჩნდა დაღესტნიდან ჩამოსული თავ. არლუთინსკის რაზმი. ხანმოკლე გააფთრებულ ბრძოლაში შამილის ბრბოებმა სასტიკი მარცხი განიცადეს და იძულებული გახდნენ უკანვე, მთებში, გაბრუნებულიყვნენ. შამილმა ამ შეტაკების დროს დიდი ზარალი განიცადა მოკლულთა და დაჭრილთა სახით, ამ მარცხმა კი თვალსაჩინოდ შეარყია მისი პრესტიჟი თვით მის მომხრეთა შორის: მთის ყაჩაღთა ისედაც დაბალი მორალური დონე კიდევ უფრო დაეცა. იმამის წინააღმდეგ მთაში უკმაყოფილო ბუზღუნი გაისმოდა.

მარქსს გერმანული გაზეთიდან მოყავს შემდეგი ცნობა: „ნოემბრის (1853 წ. — ე. ბ.) ბოლოს შამილმა თავგანწირვით სცადა გაჭრილიყო სამხრეთისაკენ, რათა უშუალოდ შეერთებოდა თურქებს. მისი ჯარების რიცხვი განისაზღვრებოდა 10 — 16 ათასი კაცით. ამტკიცებენ, რომ მიურიდები, რომლებიც შეადგენდნენ მის საუკეთესო ჯარებს, სავსებით განადგურებული არიან"[1]. რა თქმა უნდა, თავისი მოქმედებით შამილმა მაინც დიდი სამსახური გაუწია თურქებს. ყოველ შემთხვევაში, ლონდონის იმდროინდელი პრესა ერთხმად აღიარებს, რომ შამილის გამოხდომამ, არსებითად, იხსნა თურქეთის ანატოლიის კორპუსი სრული განადგურებისაგან.

„შამილი მიისწრაფოდა ესარგებლა ჩვენი სიძნელეებით,— აღნიშნავს აღმოსავლეთის ომის მემატიანე. — მან შეაგროვა ლაშქარი, ავრცელებდა საჩეჩნეთში და დაღესტანში ხმებს იმის შესახებ, რომ თურქეთის არმია მალე თვით თბილისში გაჩნდებაო და მოუწოდებდა მათ აღმოეჩინათ სულთანისა-

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზულებანი, ტ. IX, გვ. 611.

თვის დახმარება ყველა თავისი ძალებით...“ [1]. შამილის მუხანათური მოქმედება დიდად აბრკოლებდა რუსი ჯარების აქტიურ ოპერაციებს.

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, რომლებიც სათანადოდ აფასებდნენ შამილის დივერსიულ მოქმედებას რუსეთის კავკასიის არმიის ზურგში, სტატიაში „საღვთო ომი“ წერდნენ, რომ თურქეთი თავისი წინსვლით კავკასიაში, სულ ერთია ბათუმიდან თუ არზრუმიდან, წარმატების შემთხვევაში, დაამყარებს პირდაპირ კავშირს თავის მოკავშირეებთან, მთიელებთან და შესძლებს ერთი დარტყმით მოწყვიტოს, ყოველ შემთხვევაში ხმელეთით მაინც, სამხრეთ კავკასიის არმია რუსეთს. ამას კი შეუძლია სრულ განადგურებამდე მიიყვანოს რუსეთის არმიაო [2].

გენ.-ლეიტ. ივ. ანდრონიკაშვილი

1854 წლის განმავლობაში შამილმა ორჯერ სცადა გზა გაეკაფა სამხრეთისაკენ და შეერთებოდა თურქთა ჯარებს.

განსაკუთრებით მძიმე და გამანადგურებელი იყო ქართველი ხალხისათვის შამილის თავდასხმა კახეთის სოფლებზე 1854 წლის ზაფხულში. შამილის ეს გამოხდომა შეფარდებული იყო გენერალ ანდრონიკაშვილის ბრწყინვალე გამარჯვებასთან ნიგოითში (27 მაისს) და ჩოლოქზე (4 ივნისს).

---

[1] საქცია, ფონდი. 1087, ს. 443, ფურც. 45.

[2] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზულებანი, ტ. IX, გვ. 556.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუსთა ჯარებისა და ქართველთა ლაშქრის სწორუპოვარი თავდადებისა და გმირობის ძაგალითი მდინარე ჩოლოქთან, რაც დამსახურებულად ამშვენებს მტრის წინააღმდეგ ჩვენი ხალხის ბრძოლების ისტორიის ფურცლებს. აქ უთანასწორო ბრძოლაში ათიათასიანმა გურიის შეერთებულმა რაზმმა სრულიად მოსპო და გააცამტვერა მუშირის სელიმ-ფაშას 36 ათასიანი კორპუსი [1]. ჩოლოქთან ბრძოლის დროს თავისი თავგანწირული და გმირული მოქმედებით სახელოვანმა ქართველთა ლაშქარმა რუსთა მამაც მხედრობასთან ერთად ერთხელ კიდევ ასახელა ქართული ხმალი და თავისი ხალხი.

ამავე პერიოდში (1854 წლის ივლისი) შესანიშნავი წარმატება მოიპოვა ამიერკავკასიის მარცხენა ფლანგზე (ჩინგილის სიმაღლეებზე) მეოფმა ერევნის რაზმმა, რომელმაც დაიკავა ქალ. ბაიაზეთი [2]. ამიერკავკასიის ასპარეზზე ამ დროს დამთავრდა თავდაცვითი მოქმედების პერიოდი. ყარსის მთავარი ასპარეზის მიმართულებით უკვე მიმდინარეობდა გაცხოველებული მზადება გაშლილი შეტევისათვის მთელი ფრონტით. კავკასიის ასპარეზზე ჩვენი ჯარების

---

[1] ეს ის სელიმ-ფაშა იყო, რომლის მიერ მოყენებული სისხლიანი ღრმა ჭრილობა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში აჩნდა საქართველოს მოსახლეობას. აი რას წერდა თავის მოგონებებში მუსტაფა-ფაშას ერთ-ერთი ადიუტანტი სელიმ-ფაშას მტარვალური ორგიების შესახებ: „ქართველები და იმერლები უნდა ინახავდნენ მისი მაღალაღმატებულების პოლიტიკის „კეთილ“ ხსოვნას და მეც მის შესახებ ცოტაოდენი რამ ვიცი: როდესაც სელიმ-ფაშის სახლში ბინა დავიკავეთ, (ქ. ბათუმში. — ე. ბ.) ჩვენ ვნახეთ დიდი ორმო, რომელიც მოჭრილი თავებით იყო ავსებული. თუმცა ისინი არავის დაუთვლია და არავის შეუმოწმებია, მაგრამ მოწმეებით დადასტურდა, რომ ისინი იმ ქართველებს ეკუთვნოდნენ, რომლებიც მოსალაპარაკებლად მოდიოდნენ სელიმ-ფაშასთან და რომლებსაც ის ღამ-ღამობით სრულიად დამშვიდებით თავებს აყრევინებდა („კავკასიის კრებული“, 1877, ტ. II, გვ. 153 — 154). აი, რანაირ სისხლისმსმელობასა და ტირანიის თარეშს მოუღო ბოლო გენ. ანდრონიკაშვილმა ჩოლოქთან ბრძოლაში. სრულიად უბრალო შემთხვევამ თვით ჯალათი სელიმ-ფაშა გადაარჩინა ქართველთა ტყვეობას.

[2] მ ც ი ა, ფონდი 68, ს. 22, ფურცელი 4423.

ბრწყინვალე გამარჯვებათა სერია ამ პერიოდში დააგვირგვინა გენერალ ბებუთოვის მიერ კურიუკ-დარასთან მოპოვებულმა ისტორიულმა გამარჯვებამ, რომელმაც მთელი მსოფლიოს გაოცება გამოიწვია და თურქეთის ანატოლიის არმია გასწირა საბოლოო კრახისათვის.

ამ კრიზისულ პერიოდში, როცა მცირე აზიაში უმოწყალოდ იმსხვრეოდა თურქეთისა და მისი მოკავშირეების ყველა გეგმა და ვარაუდი, განწირულ აგრესორთა დაძახილზე შამილი და მისი მიურიდების ხროვა თავისი მოწოდების „სიმაღლეზე“ აღმოჩნდნენ. მრავალრიცხოვანი შეიარაღებული ბრბოებით შამილმა 1854 წლის ივლისში კვლავ ცეცხლითა და მახვილით გადათელა კახეთის აყვავებული სოფლები, მასობრივად გაწყვიტა მშვიდობიანი მოსახლეობა, ბევრი მათგანი კი ტყვედ წაასხა დაღესტნის მთებში. თავისი მტარვალური ძალითა და შეუბრალებლობით ქართველ ხალხს აღა-მაჰმად-ხანის დროიდან მსგავსი განადგურება არ განეცადა. შამილის მიერ გაჩენილ ხანძარში, რომელმაც კახეთის სოფლები შთანთქა, დაიღუპა სახელოვანი ქართველი მწერლის ალექსანდრე ჭავჭავაძის სახლ-კარი წინანდალში და მასთან ერთად მოისპო მწერლის მთელი არქივი, რომელშიც უძველესი უნიკალური დოკუმენტები ინახებოდა [1].

შამილის ვერაგულმა ცდამ — მოეხდინა ჩვენი ზურგის დეზორგანიზაცია, ვერ გაამართლა დივერსიის ორგანიზატორთა იმედები. თურქთა ჯარებისა და მოკავშირეებისათვის მტრის დივერსიულ გამოხდომას არ შეუცვლია თურ-

---

[1] დიდად საყურადღებოა ირაკლი ანდრონიკოვის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ალ. ჭავჭავაძის წინანდლის განადგურებულ არქივში ა. ს. გრიბოედოვის მასალებთან ერთად ამ კატასტროფის დროს დაღუპული უნდა იყოს დოკუმენტები გენიალური რუსი პოეტის მ. ი. ლერმონტოვის შესახებ (იხ. ჟურნ. „ოგონიოკი“ № 42, 1949 წ. ოქტომბერი).

შამილის კახეთზე ავაზაკური თავდასხმისა და მის მიერ ტყვეების გატაცების შესახებ იხ. ვერდერევსკი „Отечественные записки“, 1856 წ. №№ 1, 2, 3. აგრეთვე დრანსეს მოგონებანი: „Пленница Шамиля“, 1858 წ.

ქების წინააღმდეგ რუსთა ჯარების საერთო მოქმედების მიმართულება. ეს დადასტურდა ბრწყინვალე გამარჯვებით, რომელიც იმავე თვეში მოიპოვა რუსეთის მოქმედმა კორპუსმა გენერალ ბებუთოვის სარდლობით კურიუკ-დარასთან.

ერთადერთი საგულისხმო შედეგი, რაც კახეთში შამილის შემოჭრას მოჰყვა, ის იყო, რომ აბ გარემოებამ ხელი შეუშალა ჩოლოქის გამარჯვების სულისჩამდგმელს გენ. ანდრონიკაშვილს გენ. ბებუთოვთან ერთად უშუალო მონაწილეობა მიეღო კურიუკ-დარასთან ბრძოლაში. მოხდა ასე: ჩოლოქის გამარჯვების შემდეგ თბილისისაკენ დაბრუნების დროს გზაში გენ. ანდრონიკაშვილმა მიიღო გადაწყვეტილება მოეწყო ახალი ლაშქრობა ალექსანდროპოლის მთავარი კორპუსის დასახმარებლად. მისი სარდლობით მოქმედი გურიის რაზმის ერთი ნაწილი უკვე დაწინაურდა და ბორჯომის ხეობით ახალციხის მიმართულებით მიეშურებოდა გენ. ბებუთოვის კორპუსთან შესაერთებლად. ბებუთოვის ჯარების საშველად გამგზავრებულ მოლაშქრეთა შორის, სხვა ადგილობრივ რაზმებთან ერთად, იმყოფებოდა სახელოვანი, ქართული რაზმი გიორგი ჯანდიერის — „დროშა გიორგის" — მეთაურობით. სურამის უღელტეხილზე გადასვლის დროს გენ. ანდრონიკაშვილს აცნობეს კახეთზე შამილის მუხანათური თავდასხმის ამბავი. ამან გენერალი აიძულა ძირეულად შეეცვალა თავისი ლაშქრობის გეზი. გენერალმა უკან შეგზავნა წინ წასული შენაერთები, მაგარ მუშტად შეკრა მთელი თავისი საექსპედიციო რაზმი და სწრაფი მარშით გაეშურა თბილისის შარაგზით კახეთისაკენ [1].

შამილის ყაჩაღური ბუნებისა და გამცემლური როლის ნათელსაყოფად ფრიად დამახასიათებელია მისი წერილი, მიწერილი თურქეთის არმიის მთავარსარდლის ომერ-ფაშასადმი, რომელშიაც იგი მლიქვნელური კილოთი და თანაც

---

[1] საქცია, ფონდი 1987, ს. 442, ფურცელი 15. კახეთზე შამილის თავდასხმის შესახებ იხ. მასალა „აქტებში", ტ. X, გვ. 560 — 567. შდრ. მცია, I ექსპ., ს. 89, ფ. 11,37. იგივე: „კავკაზ", 1854 წ. № 53, „საგანგებო დამატება".

ბტარვალის კაციჭამიური მკვეხარობით მოახსენებდა თავის „საგმირო საქმეებზე“. „მე გამოვეშურე თქვენკენ დიდი ჯარით, მაგრამ ჩვენი შეერთება შეუძლებელი გახდა იმ ბრძოლის გამო, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენსა და ქართველ თავადებს შორის. ჩვენ წაართვით მათ პირუტყვის ჯოგები, ქონება, ცოლები და ბავშვები, დავიპყარით მათი ციხე-სიმაგრეები და დიდი დავლით და ზეიმით დავბრუნდით შინ. გაიხარეთ თქვენც“ [1].

შამილთან ერთად 1853 — 1856 წლებში დიდად გააქტიურა თავისი დივერსიული მოქმედება ჩვენი ჯარების ზურგში იმამის მოადგილემ დასავლეთ კავკასიაში მაჰმად-ემინმა. ჯერ კიდევ ყირიმის ომის დაწყებამდე კარგა ხნით ადრე მაჰმად-ემინმა შამილთან ერთად მთლიანად მიიღო და გაიზიარა გარეშე დამპყრობლების ძირგამომთხრელი პროგრამა მიმართული რუსეთისა და ადგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგ. თავის წერილებში თურქეთის ფაშებისადმი და „ერთგულქვეშევრდომულ“ პეტიციებში სულთანის სახელზე მაჰმად-ემინი აცხადებდა, რომ იგი „მზად არის დაემორჩილოს ფადიშაჰს და შეასრულოს ყველა მისი ბრძანებანი“; იგი ამასთან აღუთქვამდა, რომ იმოქმედებდა რუსეთის წინააღმდეგ „ევროპულ სახელმწიფოებთან შეთანხმებით და მათი დახმარებით“ [2].

მაჰმად-ემინმა მთლიანად გაამართლა თავისი დაპირება და მალე თავისი მბრძანებელთა ნდობაც დაიმსახურა. მსგავსად შამილისა, მაჰმად-ემინიც ომის დაწყებამდე და ომის სამზადისში თავის მოქმედებას მთლიანად უფარდებდა ინგლისელ-თურქ აგრესორების მტაცებლურ გეგმებს.[3] ყურადღების ცენტრი მან თავდაპირველად გადაიტანა იმაზე, რათა მოემზადებინა საომედო ბაზა ინგლის-საფრანგეთისა და თურქეთის სადესანტო ოპერაციებისათვის. ამ მიზნის მისაღ-

---

[1] საქცია, ფონდი 1937, ს. 442, ფურც. 15.

[2] „ცნობების კრებული კავკასიის მთიელების შესახებ“, ნაკვეთი VII, გვ. 47. 1873, თბილისი.

[3] აქტები, ტ XII, № 679.

წევად კი, უწინარეს ყოვლისა, აუცილებელი იყო შავი ზღვის სანაპიროზე დასაყრდენი გამაგრებული პუნქტების ხელში ჩაგდება.

გასული საუკუნის 30-იანი წლების დასასრულს ინგლისისა და თურქეთის აგენტურის ძირგამომთხრელი საქმიანობა უმთავრესად მიმართული იყო შავი ზღვის სანაპირო ზოლში რუსთა სიმაგრეების მოსპობისაკენ. ინგლისელი აგენტი დიევერსანტები — ლონგვორტი, ბეილი, სტიუარტი და სხვები, არ ზოგავდნენ ძალ-ღონეს, რათა მთიელთა ტომები წაექეზებიათ სიმაგრეებში ჩაყენებული რუსთა გარნიზონების წინააღმდეგ, გაერღვიათ გამაგრებული ხაზი, გაეტეხათ მოწინააღმდეგის თავდაცვის უნარი. ეს ღონისძიება ომის მომზადებას ემსახურებოდა.

მაჰმად-ემინმა, მოკავშირეების კარნახით, რამდენჯერმე ზედიზედ მოაწყო შავი ზღვის სანაპირო სიმაგრეებზე თავდასხმა. მამაცი რუსი ჯარისკაცები ღირსეულად უმკლავდებოდნენ მოჰარბებული ძალების განუწყვეტელ თავდასხმებს, უდიდეს ზარალს აყენებდნენ მუხანათ მტრებს.

ამავე დროს, ინგლისისა და თურქეთის სტრატეგთა დირექტივების შესაბამისად, მაჰმად-ემინი ცდილობდა უზრუნველეყო თავისი კომუნიკაციები დაღესტანთან, შეექმნა ერთიანი და განუყოფელი ფრონტი რუსი ჯარების წინააღმდეგ ჩერქეზეთიდან დაღესტნამდე. მას დავალებული ჰქონდა რაგინდ რა მსხვერპლის ფასად განეხორციელებინა შამილის შეიარაღებულ ძალებთან შეერთება და უზრუნველეყო მათთან უშუალო თანამოქმედების შესაძლებლობა. ჯერ კიდევ 1852 წლის გაზაფხულზე „შავი ზღვის სანაპირო ხაზის“ უფროსი ადმირალი სერებრიაკოვი იტყობინებოდა, რომ მაჰმად-ემინს განუზრახავს ყარაჩაის ხელში ჩაგდება, რის გამოც იგი არწმუნებს მთიელებს, რომ „ეს ღონისძიება აუცილებელია იმისათვის, რათა შამილს თავისუფალი გზა გაეხსნას აფხაზეთშიო“ [1].

---

[1] მ ცსია, ფონდი BVA 35695, ფურცელი 129.

იმავე წლის ბოლოს მაჰმად-ემინმა მთიელთა ორიათასიანი რაზმით რამდენჯერმე სცადა გადაელახა მდინარე მზიმთა, რათა გაგრის კლდეკარით აფხაზეთში გაეჭრილიყო. მაგრამ რუსთა სახელოვანმა ჯარებმა სასტიკად გაანადგურეს და უკუაქციეს მთის ყაჩაღთა ბრბოები. იარაღის ძალასთან ერთად მაჰმად-ემინი ცდილობდა მიემართა მშვიდობიანი „დიპლომატიური“ ხერხისათვისაც. მისი მიზანი იყო, აფხაზთა გავლენიანი გვარის წარმომადგენლების თაეის მხარეზე გადაბირებით, გაეადვილებია მის მიერ ნაკისრი ვალდებულების — აფხაზეთში შეჭრის ამოცანის შესრულება.

მაჰმად-ემინის ძირგამომთხრელი გეგმები და ვარაუდები უფრო შორსაც მიდიოდა. ინგლის-საფრანგეთისა და თურქეთის აგენტების პირდაპირი დირექტივების საფუძველზე იგი ელოლიავებოდა იმ. „სანატრელი იდეის“ განხორციელებას, როცა „აფხაზთა და მთის ტომებთან ერთად შეერთებული ძალებით იგი ბრძოლებით გადალახავდა კავკასიონის კლდეკარებს და ტამანით ყირიმის ნახევარკუნძულზე შეიჭრებოდა“ [1]. მთის ყაჩაღთა ატამანს მხოლოდ ოცნების თვალით შეეძლო წარმოედგინა თუ რა „კოლოსალურ ეფექტს“ გამოიღებდა ასეთი დივერსია მოკავშირეთა არმიების წინააღმდეგ ყირიმში მოქმედ რუსეთის ჯარების ზურგში.

თავისთავად ცხადია, რომ მაჰმად-ემინს უაღრესად მჭიდრო და შეუწყვეტელი კავშირურთიერთობა ჰქონდა, ერთი მხრივ, თურქეთის მთავრობასთან, ხოლო მეორე მხრივ — ინგლისის დაზვერვის აგენტებთან კონსტანტინოპოლში.

1852 წელს მას მთაში ესტუმრა ინგლისის რამდენიმე აგენტი ფრიად საიდუმლო დავალებით [2]. მაჰმად-ემინი ამავე დროს წარმოადგენდა შემაკავშირებელ რგოლს კონსტანტინოპოლსა და შამილს შორის. ასე, მაგალითად, იგი შამილს დაუბრკოლებლად გადასცემდა კონსტანტინოპოლში მოკალათებულ ინგლისელი აგენტების დირექტივებს; ამავე დროს

---

[1] მ ცსია, ფონდი ВУА 35695, ფურცელი 129.

[2] «კავკასიის კრებული». ტ. XI, გვ. 467.

იგი შამილისაგან ღებულობდა კორესპონდენციებს კონსტანტინოპოლის მისამართით და აგზავნიდა მათ დანიშნულებისამებრ. დამახასიათებელია, რომ თურქეთის სულთანის მიერ ბოძებული დროშა და მედლები შამილმა სწორედ მაჰმად-ემინის მეშვეობით მიიღო [1].

ამრიგად, მაჰმად-ემინი, შამილთან ერთად, მთელი მონდომებით და ყველა თავისი შესაძლებლობით ემზადებოდა აღმოსავლეთის ახალი „გადამწყვეტი" ომის შესახვედრად. ამასთან, მას ჰქონდა ერთგვარი საფუძველი ეამაყნა თავის ბატონების წინაშე მის მიერ ანტირუსული ძირგამომთხრელი „სასიქადულო საქმეებით" ომის წინა წლებში. შემდეგში დაწერილ თავის ავტობიოგრაფიაში მაჰმად-ემინმა არ დამალა, რომ ყველა მისი ადრინდელი ოპერაცია და ანტირუსული დივერსიები თავიდან ბოლომდე შეთანხმებული იყო ინგლისისა და თურქეთის აგრესიულ წრეებთან. მან ისიც კი აღიარა, რომ შამილთან ერთად, კარგად იცოდა ომის გარდუვალობა რუსეთსა და მის მტრულ კოალიციას შორის. მან აღიარა, რომ იგი კარგად იყო გაცნობილი ინგლისელ-თურქ აგრესორთა ინტრიგებს, რომლებიც დაჟინებით და თანმიმდევრულად აშზადებდნენ ომს რუსეთის წინააღმდეგ. „ჩვენ ველოდით ომს რუსეთსა და თურქეთს შორის, — წერს მაჰმად-ემინი. — მე ვიცოდი ომის შესახებ კონსტანტინოპოლში მყოფ ჩვენი კამისრების მეშვეობით" [2].

აღმოსავლეთის ომის დაწყების შემდეგ, მისი უშუალო „შეფის" იმამ შამილის კვალდაკვალ, მაჰმად-ემინმა თავისი ძირგამომთხრელი მუშაობა უშუალოდ დაუქვემდებარა რუსეთის მტრების სტრატეგიას. ინგლის-საფრანგეთის სარდლობა ჩვენს ტერიტორიაზე შემოჭრის ვარაუდებსა და გეგმებში დიდად მნიშვნელოვან ადგილს უთმობდა მაჰმად-ემინისა და შამილის აქტიურ დახმარებას. ამით აიხსნება, რომ ინგლისის ბურჟუაზიული პრესა 1854 წლის ზაფხულში

---

[1] აქტები. ტ. XII, გვ. 1405.

[2] „რუსკოე სლოვო", 1860 წ., გვ. 235.

დიფირამბებს უმღერდა „ჩერქეზთა ბელადსა“ და „შამილის მოადგილეს“, აქებდა და ადიდებდა მაჰმად-ემინის „ზეკაცურ ღირსებებს“.

1854 წლის ზაფხულში მაჰმად-ემინი თვით გაემგზავრა კონსტანტინოპოლში, რათა მოკავშირეთა სარდლობისათვის პირადად შეეთანხმებინა მომავალი სამხედრო ოპერაციების საკითხები; ამასთან, როგორც პატივმოყვარულ ადამიანს, მას სურდა ეცნოთ იგი ფადიშაჰის ერთადერთ ნაცვლად და მმართველად დასავლეთ კავკასიაში. კონსტანტინოპოლიდან მაჰმად-ემინი მალე ვარნაში ჩავიდა, სადაც ამ დროს ინგლის-საფრანგეთის საექსპედიციო არმიის მთავარი შტაბი იმყოფებოდა. „შამილის თანაშემწე ნაიბ-ფაშა იმყოფება აქ, ვარნაში ჩერქეზთა ორმოცდაათ ბელადთან ერთად, — წერდა თავის მოხსენებაში მარშალი სენტ-არნო მაჰმად-ემინის ჩასვლის გამო, — მან მომცა წინადადება, რომ თუ მე გადავსხამ არმიას ჩერქეზეთში, იგი აამხედრებს ყველა ტომებს და ჩემს განკარგულებაში გადმომცემს თოფებით შეიარაღებულ ორმოც ათას ადამიანს, რათა უკან დასახევი გზა გადავუჭრათ რუსებს და გავანადგუროთ ისინი. ეს დიდად მომხიბლავია“ [1]. მათდა სავალალოდ, 1854 წელს მოკავშირეებმა ვერ განახორციელეს საექსპედიციო დესანტის ორგანიზაცია შავი ზღვის კავკასიის სანაპიროებზე. ამას ხელი შეუშალა რუსი ჯარების გამანადგურებელმა დარტყმებმა მოწინააღმდეგეთა არმიებზე სევასტოპოლის კარიბჭესთან.

1855 წლის ადრე გაზაფხულზე მაჰმად-ემინმა მჭიდრო კონტაქტი დაამყარა მუსტაფა-ფაშასთან სუხუმში, სადაც ამ დროს თურქი ჯარების პირველი დესანტი გადავიდა. რწმუნებულის სახით ფაშასთან შამილის ნაიბმა ვინმე ბერზეკი მიავლინა. იმავე წლის შემოდგომაზე მაჰმად-ემინი პირადად გამოცხადდა თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის მთავარსარდალ ომერ-ფაშასთან სუხუმში, სადაც აქტიური მონაწილეობა მიიღო რამდენიმე სამხედრო თათბირში. აღნიშნულ

---

[1] ციტირ. აკად. ე. ტარლეს წიგნიდან: „ყირიმის ომი“, ტ. II გვ. 28.

თათბირების მუშაობაში და მნიშვნელოვანი სამხედრო ხასიათის საკითხების გადაჭრაში გადამწყვეტ როლს ფაქტიურად ინგლისელი პოლკოვნიკები სიმონსი და ბალარდი თამაშობდნენ, რომელნიც ომერ-ფაშას პირველ მრჩეველებად ითვლებოდნენ. მაჰმად-ემინი მონური მოწიწებით ელაციცებოდა მისი საზღვარგარეთელი პატრონების თვითეულ სიტყვას და არ ზოგავდა თავის ძალ-ღონეს, რათა „ღირსეულად" შეესრულებინა მათი დირექტივები. ინგლის-თურქეთის სარდლობას სრული იმედი ჰქონდა, რომ საქართველოს ტერიტორიის სიღრმეში, საომარ მოქმედების დროს, მაჰმად-ემინი მათ სულ მცირე 20 — 25 ათასიან ჩერქეზთა დამხმარე ცხენოსანთა კორპუსს მაინც მიაშველებდა. მათი იმედი არ გამართლდა. მიუხედავად დიდი ჭაპანწყვეტისა, მაჰმად-ემინმა ვერ შესძლო თავისი ბატონების დავალების შესრულება. მთის მოსახლეობა გადაჭრით წინააღუდგა ნაიბის ბრძანებას ცხენოსანთა რაზმების შექმნის შესახებ [1].

საერთოდ, მთელი აღმოსავლეთის ომის განმავლობაში შამილი და მაჰმად-ემინი განაგრძობდნენ თავიანთ ძირგამომთხრელ, დეზორგანიზატორულ მოქმედებას ჩვენი ჯარების ზურგში, საგრძნობლად ბოჭავდნენ, აბრკოლებდნენ კავკასიის კორპუსის თავისუფალ მანევრირებას, განუწყვეტელი თავდასხმებითა და იერიშებით არევ-დარევა შეჰქონდათ ჩვენი მოქმედი ჯარებისა და მილიციის განლაგებაში, აბრკოლებდნენ საომარი ოპერაციების გაშლას. ჩვენს საზღვრებზე თურქთა მრავალრიცხოვანი ჯარების მოძალების დროს რუსეთის სარდლობა, შამილის თავდასხმის მოლოდინში, იძულებული იყო რეგულარული შენაერთებისა და მილიციის რაზმების თვალსაჩინო რაოდენობა დაებანდებინა ლეკეთის საკორდონო ხაზის გასწვრივ. შამილისა და მის ბრბოების დივერსიული მოქმედების უაღრესად საზიანო შედეგების გამო, კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალი სამხედრო მინისტრს შემდეგს წერდა: „გარემოებებში, რომლებსაც შე-

[1] საქცია, ფონდი OBI, ს. 41, ფურცელი 104.

უძლია დააბრკოლოს ჩვენი შემდგომი შეტევითი მოქმედებანი უნდა ვიგულისხმოთ შამილის მოქმედება კავკასიისა და ლეკეთის ხაზზე“ [1].

რუსეთის რეგულარული ჯარების მოქმედების ეფექტურობას, მასშტაბსა და ხასიათს ომის პერიოდში, არსებითად, მთის ყაჩაღთა ბრბოებთან ბრძოლის ამოცანები განსაზღვრავდა. შეიძლება ითქვას, რომ მეფის მთავრობის ადგილობრივი ორგანოები და, პირველ რიგში, კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლობა ამ მრისხანე დროს და მოცემულ მომენტში მთავარ საჯრთხედ თვლიდნენ არა იმდენად თურქებს ან ირანელებს, რამდენადაც შამილის მეთაურობით ამხედრებულ ხროვას. „საომარი მოქმედების ხასიათი კავკასიის ასპარეზზე 1853 — 1855 წლების აღმოსავლეთის ომების დროს, — წერდა ომის ისტორიკოსი, — განისაზღვრებოდა მთელი ჩვენი მდგომარეობით ამ ქვეყანაში და დამოკიდებული იყო იმ ბრძოლაზე, რომელსაც ჩვენ ვაწარმოებდით მთის ტომთა წინააღმდეგ“ [2]. სწორედ ამ გარემოების გამო ადგილობრივი სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფალნი გადაჭრით წინააღმდეგი იყვნენ მოეხდინათ რაიმე ცვლილება ჯარების განლაგებაში და შამილის წინააღმდეგ გამიზნული სამხედრო შენაერთები თურქეთის საზღვარზე გადაესროლათ. ამითვე უნდა აიხსნას, რომ მიუხედავად კავკასიასა და, კერძოდ, ამიერკავკასიაში განლაგებული რეგულარული ნაწილების უზარმაზარი რაოდენობისა, საქართველო-თურქეთის საზღვარზე ომის დაწყებისას და თითქმის მთელი ომის განმავლობაში რეგულარული ჯარების დიდი ნაკლებობა იგრძნობოდა [3].

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 472, ფურცელი 152.

[2] მ. ზაიონჩკოვსკი, „აღმოსავლეთის ომი“, ტ. II, ნაწ. I, გვ. 196.

[3] 1853 წლის ვაზაფხულისათვის კავკასიის კორპუსის შემადგენლობაში ითვლებოდა: ქვეითი ჯარის 123 ბატალიონი, 10 დრაგუნთა ესკადრონი, 50 სხვადასხვა სახის ლეგიონი, მესანგრეთა ორი ბატალიონი, კაზაკთა 2 ასეული, 23 ბატარეა 232 ქვემეხით. ამ სიაში არ შედის საგარნიზონო არტილერია, სხვადასხვა ტიპის ბატალიონები, ცხენოსანთა რაზმები და მოლაშქრეთა დამხმარე ასეულები (საქცია, ფ. 1087, ს. 336).

ომის დაწყების დროს ამიერკავკასია-თურქეთის საზღვარი, რომლის სიგრძე 550 კილომეტრს აღწევდა, „გამაგრებული“ იყო აქა-იქ გაფანტული უმნიშვნელო სოგუშაგოებით, სადაც დონის კაზაკთა მხოლოდ რამდენიმე ასეული იმყოფებოდა, ეგრეთწოდებულ „სტრატეგიულ პუნქტებში, გამაგრებულ ადგილებში კი სულ ოთხი სასაზღვრო ბატალიონი იყო ჩაყენებული. მიუხედავად იმისა, რომ ომის მსვლელობაში მოხდა ჯარების მნიშვნელოვანი გადაჯგუფება და ცენტრალური რუსეთიდან თუ სხვა რაიონებიდან გადმოსროლილ იქნენ ახალი რეზერვები, — კავკასიის ფრონტი ომის დამთავრებამდე რეგულარული ჯარების ნამდვილ ნაკლებობას განიცდიდა. სავსებით მართალი იყო აღმოსავლეთის ომის მონაწილე და მისი ისტორიკოსი გენ. ფადეევი, რომელიც შემდგომ წერდა: „შინაგანი . მოწინააღმდეგის (შამილის. — ე. ბ.) შეკავების აუცილებლობა იმ ზომამდე ნთქავდა კავკასიის კორპუსის მთელ ძალებს, რომ თურქეთის წინააღმდეგ ომის ბედი, რომელთანაც დაკავშირებული იყო კავკასიის ბედიც. უნდა გადაეწყვიტა 1853 წელს ცხრა, ხოლო 1854 წელს — ჩვიდმეტ ბატალიონს“ [1]. გასაგებია, რომ თურქების საწინააღმდეგო ოპერაციებში რეგულარული ჯარების დანაკლისი რუსეთის სარდლობას ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შეგროვებული ლაშქრის (მილიციის) ხარჯზე უნდა აენაზღაურებინა. ეს ვარაუდი დიდი წარმატებით განხორციელდა. ამავე დროს, კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლობა თურქეთთან ომის პერიოდში დიდი ეფექტით იყენებდა იმავე მილიციის შენაერთებს შამილის ბანდებთან ბრძოლაშიც.

ასე, მაგალითად, 1854 წლის განმავლობაში მთის ტომების წინააღმდეგ მიმართულ საომარ ოპერაციებში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქართველ თავადაზნაურთა რაზმი 16 ასეულის შემადგენლობით და კახეთის მაზრებში შეგროვებული მილიციის ოცამდე ასეული [2]. 1855 წლის დასაწყის-

---

[1] რ. ა. ფადეევი, „ომის სამოცი წელი“, ტ. II, ს. 1889, გვ. 46,

[2] საქცია, ფ. 12, ს. 105.

შიგე აღმოსავლეთ საქართველოს დაცვის უზრუნველსაყოფად შეიქმნა მილიციის ძლიერი რაზმები, სულ 85 ასეულის რაოდენობით. შამილის ავაზაკური ბრბოებისაგან ზურგის უვნებელსაყოფად მობილიზებულ იქნა აგრეთვე თავადაზნაურობის, ეგრეთწოდებული „მუდმივი სამსახურის“ რამდენიმე რაზმი. იმავე წლის განმავლობაში, კახეთის მოსახლეობის დაცვის მიზნით, ზემოაღნიშნულ შენაერთებს გარდა მთის ავაზაკთა წინააღმდეგ სამოქმედოდ სპორადულად იგზავნებოდა თბილისის მოხალისეთა 6 ასეულისაგან შემდგარი ცხენოსანთა რაზმი, თბილისის მაზრის მცხოვრებთა ორი ქვეითი რაზმი, თელავისა და სიღნაღის მაზრებში ჩამოყალიბებული მილიცია 32 ასეულის შემადგენლობით და თუშთა, ფშავთა და ხევსურთაგან შემდგარი მილიციის 14 ასეული. ადგილობრივ მცხოვრებთა ამ საკმაოდ მრავალრიცხოვან შეიარაღებულ ძალას ეკავა ლეკეთის მთელი სტრატეგიული ხაზი, მდ. არაგვიდან ნუხამდე. მისი ოპერატიული ხელმძღვანელობა აღმოსავლეთის ომის უკანასკნელ წელს (1855) მინდობილი ჰქონდა ჩოლოქის გმირს გენერალ-ლეიტენანტ ანდრონიკაშვილს.

გრ. ორბელიანი

ამრიგად, „მთელი აღმოსავლეთის ომის განმავლობაში კავკასიის ხაზზე მიჯაჭვული იყო როგორც რეგულარული

ჯარების, ისე ადგილობრივი მილიციის ფრიად მნიშვნელოვანი შენაერთები. მდგომარეობის მცოდნე ადგილობრივი მხედართმთავრები პროტესტით ხვდებოდნენ ცენტრალური მთავრობისა და თვით იმპერატორების (ნიკოლოზ პირველი და ალექსანდრე მეორე) კატეგორიულ დირექტივებს დაღესტანში მოქმედი ბრძოლისუნარიანი ჯარების კავკასია-თურქეთის საზღვარზე გადასროლის შესახებ. არ იწვევს გაკვირვებას, რომ გამოჩენილი ქართველი პოეტი და განთქმული მხედართმთავარი გენერალი გრიგოლ ორბელიანი ასე აღაშფოთა გენერალ რეადის განკარგულებამ დაღესტნის საკორდონო ხაზის შესუსტების შესახებ. თავადი ორბელიანი, რომელმაც კავკასიის კორპუსის დროებითი მთავარსარდლის ეს განკარგულება უგუნურად და საზიანოდ მიიჩნია, თავის მოხსენებით ბარათში წერდა: „გაცილებით იოლად შეიძლებოდა იმერეთში, სამეგრელოში და გურიაში მყოფი ჯარების შემცირება..., ვიდრე მათგან დაღესტნის განთავისუფლება“ [1]. საერთოდ, საჭიროა აღინიშნოს, რომ განთქმული ქართველი მხედართმთავრები და პატრიოტები. მათ შორის ალ. ჭავჭავაძე, გრ. ორბელიანი, ი. ორბელიანი, ი. ანდრონიკაშვილი, კ. მამაცაშვილი და სხვები, შამილსა და მის მიურიდებს მუდამ თვლიდნენ თავიანთი სამშობლოს მოსისხლე მტრებად და განსაკუთრებული შეურიგებლობით იბრძოდნენ მათ წინააღმდეგ.

აღვნიშნავთ რა შამილის, მისი ნაიბებისა და რეაქციული მიურიდების გამცემლობას, მათ მონურ სამსახურს ინგლისელ-თურქ დამპყრობთადმი, საჭიროა მკვეთრად გავმიჯნოთ მათგან მთის მშრომელი გლეხობის ძირითადი მასა. შამილი— ინგლისის კოლონიზატორთა და თურქეთის სულთანის დამქაში და აგენტი, წარმოადგენდა არა სახალხო მასების, არამედ მთიელთა სამხედრო-ფეოდალური ზედაფენების ინტერესებს. უკვე საბოლოოდ გამორკვეულია, რომ შამილის მთელი მართვა-გამგეობა, მთელი მისი „საშინაო“ და „საგა-

[1] „რუსეთის არქივი“, 1888 წ., წიგნი 9, გვ. 86.

რეო“ პოლიტიკა ანტიხალხური იყო და რომ მისი ტირანია მარტოოდენ რეაქციონური მიურიდების შეიარაღებულ ძალას ემყარებოდა. შამილის მოქმედება, საერთოდ, საკუთარი ერთმორწმუნე ხალხის ინტერესების წინააღმდეგ იყო მიმართული. შამილი, ისე როგორც მისი წინამორბედი იმამები, დაუნდობლად სპობდნენ იმ ერთმორწმუნე მუსლიმანებსაც, რომელთა ერთგულებაშიც მათ ეჭვი შეჰქონდათ. შამილი მიწასთან ასწორებდა მთელ სოფლებს (აულებს), რომელთა მოსახლეობა უარს ამბობდა მასთან შეერთებაზე რუსეთის წინააღმდეგ; მისი ბრბოები ძარცვავდნენ და შემდეგ ბარბაროსულად ჟლეტდნენ მოსახლეობას. სოფ. ყაზიყუმუხის გაძარცვისა და განადგურების შემდეგ შამილი მეკობრის თავმომწონებით იკვეხნიდა, რომ მან ხელთ იგდო „500 ტყვე, ორგული და ჩკენგან განდგომილი. ხანის ხაზინა და უთვალავი ყველაზე უძვირფასესი საუნჯენი ჩემს დავლას შეადგენს“ [1].

აქედან გასაგებია, რომ მთის მშრომელი მოსახლეობის ძირითადი მასა ზიზღითა და მტრობით უნდა ყოფილიყო და კიდევაც იყო გამსჭვალული ტირანის მიმართ; ხალხის მასები მძაფრ წინააღმდეგობას უწევდნენ თავიანთ მჩაგვრელს, აწყობდნენ მის წინააღმდეგ შეიარაღებულ აჯანყებებს, ფარულად, ხოლო ზოგჯერ აშკარა ბრძოლითაც მთელ ჯგუფებად სტოვებდნენ შამილის მიერ დაკავებულ ადგილებს და ხალისით გადადიოდნენ რუსთა ჯარების მფარველობაში. მხოლოდ ჯალათური მეთოდებით — ცხვირისა და ხელების მოჭრით, სახრჩობელებით, ცეცხლითა და მახვილით შეეძლოთ შამილსა და მის ნაიბებს შეენარჩუნებიათ თავიანთი დროებითი ბატონობა მთის გაწამებულ მოსახლეობაში. აი რას წერდა ნ. დობროლიუბოვი იმამ შამილისა და მისი ჯალათური რეჟიმის შესახებ: „შამილის დროს მათ (მთიულებს.— ე. ბ.) მეტად ცუდი თავისუფლება ჰქონდათ. მისი ნაიბები მეტად თვითნებურად მოქმედებდნენ, ძარცვავდნენ და მდი-

[1] აქტები, ტ. IX, გვ. 8.

დრდებოდნენ; თითონ ის კი, როგორც ამბობენ, წაყრუებით ეკიდებოდა ამას. თავის თავისადმი პატივისცემას იგი განამტკიცებდა უფრო მეტად შიშით და არა სიყვარულით. ჯალათი განუყრელად მასთან იყო და სიკვდილით დასჯა განუწყვეტლივ ხდებოდა...

შამილის მართვა-გამგეობა მძიმე იყო იმ ტომებისათვის, რომელნიც შეჩვეული არ იყვნენ დესპოტური ძალის მორჩილებას და ვერაკითარ სარგებლობას ასეთი მართვა-გამგეობისაგან ვერ ნახულობდნენ. პირიქით, ისინი ხედავდნენ, რომ რუსთა მფარველობაში მყოფი მშვიდობიანი სოფლების ცხოვრება გაცილებით უფრო წყნარი და ბარაქიანი იყო. ამრიგად, მათ უნდა აერჩიათ არა თავისუფლება ან მორჩილება, არამედ მხოლოდ მორჩილება, ოღონდ მორჩილება შამილისა, რომელიც ვერ უზრუნველყოფდა მათ მშვიდობასა და სიცოცხლეს, და რუსებს შორის, იმ იმედით, რომ რუსთა ბორჩილებაში ისინი უფრო მშვიდობიანად და უკეთ იქნებოდნენ. თავისთავად ცხადი იყო, რომ ადრე თუ გვიან მათი არჩევანი უნდა გადახრილიყო ამ უკანასკნელთა მხარეზე"[1]. ეს ასეც მოხდა.

სავსებით ანალოგიური მდგომარეობა არსებობდა „შამილის მოადგილე" მაჰმად-ემინის იმდროინდელ სამფლობელოში — ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში. მსგავსად შამილისა, მაჰმად-ემინის მიერ შექმნილი მართვა-გამგეობის სამხედრო-თეოკრატიული სისტემა არსებითად თურქეთის ძირმომპალი სახელმწიფოს სამხედრო-ფეოდალური დიქტატურის უმგვანო ასლი იყო. ამიტომ არ იწვევს გაკვირვებას ის გარემოება, რომ ეს ანტიხალხური, დესპოტური სისტემა, ეს მუსულმანური ფანატიზმის ურჯულოობაზე დაფუძნებული მართვა-გამგეობის ფორმა სრულიად არ იზიდავდა მთის მოსახლეობის ფართო ფენებს, მეტიც, მთის მშრომელი ხალხი დაუფარავ ზიზღსა და მძულვარებას გამოხატავდა

---

[1] ნ. ა. დობროლიუბოვი, თხზულებათა სრული კრებ., ტ. VI, გვ. 155—156. 1937 წ.

უზურპატორ მაჰმად-ემინისადმი, რომელიც ცდილობდა მთელი მოსახლეობა ინგლისელ-თურქ აგრესორების დაპყრობითი პოლიტიკის ბრმა იარაღად გაეხადა.

ჯერ კიდევ მაჰმად-ემინამდე 1826 წელს ადიგეს მოსახლეობამ აღშფოთებით უარყო „ფადი-შაჰისადმი მორჩილება“ და სულთანის ემისრებს საკადრისი პასუხი გასცა: „ჩვენ არავის მივცემთ იმის ნებას, რომ ვინმემ დაპყრობილად ჩაგვთვალოს“ [1]. როდესაც ანაპის ფაშამ მოახერხა არისტოკრატიული ზედაფენის გადაბირება „წითელი მაუდით და სხვა საჩუქრებით“, ადგილობრივი მოსახლეობა აღშფოთდა, შესწყვიტა ყოველგვარი ურთიერთობა თურქებთან და ანაპა (ფაშის სამყოფელი) ნამდვილ ალყაში მოამწყვდია. თურქეთის ფაშის წინააღმდეგ ამხედრებული გლეხები ამავე დროს ერთმანეთთან ფიცს სდებდენ „შეუდრეკელნი ყოფილიყვნენ“ [2].

აღსანიშნავია, რომ ამ ექსცესების დროს თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ მთის მშრომელი მოსახლეობა რუსებთან მშვიდობიან ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ. დღითი დღე მატულობდა ე. წ. „მშვიდობიან ჩერქეზთა რიცხვი“, რომელნიც რუსეთის ქვეშევრდომობაში გადადიოდნენ [3]. ეს გარემოება ინგლისისა და თურქეთის ემისრების სერიოზულ შეშფოთებას იწვევდა. ისინი ყოველგვარი საშუალებით აბრკოლებდნენ ამ პროცესს, ცდილობდნენ პროვოკაციების გზით აემხედრებინათ მთიელები რუსების წინააღმდეგ, მაგრამ მიზანს ვერ აღწევდნენ.

მეტად დამახასიათებელია, რომ მშრომელი გლეხობის ძირითადი მასები სრულიად გულგრილნი რჩებოდნენ მაჰმადიანურ დოგმატებისადმი. მეტიც, მოსახლეობის თვალსაჩინო ნაწილი ჯერ ისევ განაგრძობდა ქრისტიანულ კულტისადმი სამსახურს. ფრანგი მეცნიერის დიუბას დაკვირვებით, ჩერქეზეთში მუსლიმანები ფაქტიურად მხოლოდ თავადაზნა-

---

[1] საქცია, ფ. 1025, ს. 94, ფ. 94.

[2] იქვე.

[3] ფ. შჩერბინი, „ყუბანის კაზაკთა ჯარის ისტორია“ ტ. II, გვ. 599, ეკატერინოდარი, 1910 წ.

ურები იყვნენ, „ჩერქეზი ხალხი კი არსებითად წარმართობას მისდევდა“. დიუბუა თავის თხზულებაში კავკასიის შესახებ აღნიშნავს, რომ ადგილობრივი მცხოვრებნი ჯერ კიდევ „პატივს სცემდნენ ქრისტიანული ეკლესიების ნანგრევებს, რომელნიც ადიგეს მიწაზე აგებული იყო თამარ მეფის ეპოქაში“. ავტორის გადმოცემით, გასული საუკუნის 30-იან წლებში ეკლესიების ნაშთებს ადამიანი ყველგან შეხვდებოდა.

მაჰმად-ემინი, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მთიელთა არისტოკრატიულ ფენებთან, მიისწრაფოდა დაენერგა სამხედრო თეოკრატიული დიქტატურის დესპოტური რეჟიმი. იგი, შამილის მსგავსად, ლამობდა შარიათის შემოღებით განემტკიცებინა თავისი მმართველობის მხეცური სისტემა, სასტიკ რეპრესიებს ატეხდა თავს ურჩებს, მთელი მშრომელი ხალხი ტერორქვეშ ჰყავდა დაყენებული[1].

მაჰმად-ემინის სისხლიანი თარეშის ნაკვალევი წყლულივით აჩნდა მთიელთა აულებს. მას მთელი რიგი წლები დასჭირდა იმისათვის, რომ რის ვაი-ვაგლახით, მუქარითა და ტერორით „დაემორჩილებინა“ აბაძეხთა ტომები. მაგრამ მას ჯერ კიდევ შეუპოვარ წინააღმდეგობას უწევდა შაპსუღელი ხალხი, რომელმაც გადაჭრით უკუაგდო „ჰაზავათისა“ და მიურიდიზმის ფანატიკოსთა სისხლიანი დროშა. 1850 წლის

---

[1] უნდა აღინიშნოს, რომ შამილის და მაჰმად-ემინის მოძრაობის ანტიხალხურობა და მიურიდიზმის რეაქციული როლი ამ ბოლო დროს საკმაოდ გამორკვეულად ითვლება. მთელი რიგი ავტორთა ნაშრომები, რომლებიც სარწმუნო პირველწყაროებს ემყარება, თვალსაჩინოდ ამხილებს მიურიდიზმისა და შამილის მოძრაობის იმ ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტურ შეფასებას, რომელიც დიდხანს იყო გაბატონებული ისტორიოგრაფიაში. მაგალითად, იხ. ა. დანიალოვის სტატია: „მიურიდიზმისა და შამილის მოძრაობის გაშუქების დამახინჯებათა შესახებ“(ჟურნ. „ვოპროსი ისტორიი“ № 9, 1950 წ.) ა. ფადეევის სტატია „მიურიდიზმი, როგორც თურქეთისა და ინგლისის აგრესიული პოლიტიკის იარაღი XIX საუკუნეში“. („ვოპროსი ისტორიი„ №-9, 1951 წ.) და სხვ.

ზაფხულში თავით ფეხებამდე შეიარაღებული ცხენოსანთა დიდი რაზმით მაჰმად-ემინი ცეცხლითა და მახვილით თავს დაატყდა შაპსუღელ მოსახლეობას. მან სისხლში ჩაახჩო ადგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგობა, „შემუსრა ჯვრები“, რომლებსაც, როგორც ქრისტიანობის სიმბოლოს, აქ ჯერ კიდევ თაყვანს სცემდნენ, და გააფთრებული სისხლიანი შეტაკებების შემდეგ აიძულა შაპსუღები დამორჩილებოდნენ [1]. ტირანის ზეიმი ხანმოკლე აღმოჩნდა. ერთი წლის შემდეგ შაპსუღელები კვლავ აღსდგნენ მაჰმად-ემნის წინააღმდეგ, გარეკეს მისი მეაბჯრეები, ხანძარს მისცეს მეჩეთების ასაგებად განკუთვნილი ხე-ტყის მასალა და განაახლეს რუსებთან ნორმალური ურთიერთობა. ეს მოხდა 1851 წელს. მხოლოდ ორი წლის შემდეგ გაბედა მაჰმად-ემინმა კვლავ მოეწყო დამსჯელი ექსპედიცია შაპსუღთა მხარეში. იგი ბარბაროსულად გაუსწორდა აჯანყებულებს, სიკვდილით დასაჯა მოძრაობის მეთაურები [2].

შამილის მსგავსად, მაჰმად-ემინი მხოლოდ იძულებით, ცეცხლითა და მახვილით, მოსახლეობის ბარბაროსული აწიოკებით და ძლეტით ახერხებდა მიურიდიზმისა და შარიათის გავრცელებას მთის სხვადასხვა ტომებს შორის. ხალხის ძირითადი მასა გადამწყვეტ წინააღმდეგობას უწევდა მთის პირსისხლიან დიქტატორსა და მოძალადეს. ინგლისისა და თურქეთის აგენტებისა და ემისრების ვერავითარმა ჭაპანწყვეტამ, ვერც „ჰაზავათისა“ და შარიათის პროპაგანდამ, ვერც მიურიდიზმის წინამძღოლთა ბარბაროსულმა რეპრესიებმა, სისხლიანმა ტერორმა, ცეცხლმა და მახვილმა ვერ შეაშინა, ვერ გატეხა მთის მშრომელი ხალხი, ვერ დაუმორჩილა იგი სულთანისა და სხვა გადამთიელების სამხედრო ავანტიურისტებს. საკმარისია აღინიშნოს, რომ მაჰმად-ემინმა 1855 წლის შემოდგომაზე ერთ დღეს ჩამოახრჩო 150 ადიგელი, რომლებმაც უარი განაცხადეს მიეღოთ მონაწილეობა

---

[1] კავკასიის კალენდარი, 1861 წ., გვ. 90.

[2] იქვე

იმ ცხენოსანთა რაზმში, რომელიც უნდა შეერთებოდა ომერ-ფაშას საექსპედიციო კორპუსს საქართველოზე გასალაშქრებლად.

საერთოდ, მთის ხალხებმა ვერ გაამართლეს ინგლისისა და თურქი დამპყრობლების იმედები. მოსახლეობა შეუპოვარ წინააღმდეგობას უწევდა უცხოეთის დაუპატიჟებელ სტუმრებს, ნებას არ აძლევდა მათ შეჭრილიყვნენ მთაში და ეწარმოებინათ დივერსიული, ძირგამომთხრელი მუშაობა რუსების წინააღმდეგ. უტყუარი საარქივო დოკუმენტები მოწმობს, რომ დაღესტანის ხალხს, ისე, როგორც დასავლეთ კავკასიის მთის მოსახლეობას, ძირითადად კარგად ესმოდა ის ჭეშმარიტება, რომ მიუხედავად ცარიზმის სასტიკი ანტიხალხური და კოლონიზატორული პოლიტიკისა, კავკასიისა და ამიერკავკასიის შეერთება რუსეთთან, ადგილობრივი ხალხების დიდ რუს ხალხთან დაახლოება და მასთან მჭიდრო კავშირი პროგრესიული წინსვლისა და ყოველმხრივი განვითარების ერთადერთი სწორი გზა იყო. გასაგებია, რომ მთის მშრომელ მოსახლეობას სულაც არ აწყობდა და არ სურდა არც სულთანის თურქეთისადმი დამონება, არც თურქთა სიუზერენების — ინგლის-საფრანგეთის დამპყრობთა ხელში სათამაშო ნივთად გადაქცევა. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი იძლეოდნენ რა მთიელი ხალხის საქციელის ანალიზს, აღნიშნავდნენ, რომ „თურქეთთან შეერთების პერსპექტივა მათ (მთიელების. — ე. ბ.) აღფრთოვანებას არ იწვევს“ [1].

მთიელი ხალხის გულგრილ დამოკიდებულებას, და უნდობლობას ინგლისელ-თურქ „სტრატეგებისადმი“ კარგად გადმოგვცემს თავის მოგონებებში მტრების Lადესანტო ოპერაციების მონაწილე აფხაზეთში, თურქეთის არმიის მაიორი ოსმან-ბეკი: „შევდიოდით რა სუხუმში, ჩვენ დარწმუნებული ვიყავით, რომ ვიქნებოდით მიღებული და გარემოცული ჩერქეზების მიერ. მაგრამ ეს ვაჟბატონები ოდნავადაც არ ჩქარობდნენ ჩვენთან გამოცხადებას და მოსალმებას, ბევრი

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 525.

მათგანი კი დარჩა თავისთვის თავის პირქუში მთების მწვერვალებზე“ [1].

ომერ-ფაშას შტაბთან აკრედიტებული ინგლისელი აგენტი-ჟურნალისტი ლაურენს ოლიფანტი თავის მოგონებებში, აღნიშნავდა, რომ თურქებთან ახლოს გაცნობისთანავე ჩერქეზებს გული გაუტყდათ მოკავშირეებზე, ჩერქეზები მათ უნდობლად უცქეროდნენ და ამჟღავნებდნენ ერთადერთ სურვილს, რათა თავი დაენებებინათ მათთვისო [2].

ჯერ კიდევ ფართო საომარი ოპერაციების დაწყებამდე ინგლისელი და თურქი დამპყრობლები მთელი კავკასიის ხალხთა ყრუ კედელს წააწყდნენ. მოკავშირეთა აგენტებსა და ემისრებს მოსახლეობა გულგრილად, აშკარა მტრულადაც ეპყრობოდა. მათ ახლოსაც არ იკარებდნენ, ზურგს აქცევდნენ ხოლმე. „მთაში კვლავ გამოჩნდნენ აგენტები, — ვკითხულობთ ომისდროინდელ ერთ-ერთ დოკუმენტში, — რომელნიც. ცდილობენ დაითანხმონ შეშფოთებული მთიელები, დახმარება აღმოუჩინონ თურქებს, ცდილობენ შეაგროვონ მათ შორის ქვეითი და ცხენოსანთა რაზმები სუხუმში გასაგზავნად. ეს აგენტები მთიელებს პირდებიან დიდ ჯილდოს. მიუხედავად ამისა, მთიელები დღემდე არ იჩენენ სურვილს დათანხმდნენ მათ წინადადებას“ [3]. „ემისრები დაძვრებიან ყარაჩაელთა შორის რუსების წინააღმდეგ აჯანყების გამომწვევი წერილებით, — ვკითხულობთ სხვა საბუთში, — ჯერჯერობით მათ ცდებს არავითარი წარმატება არ მოჰყოლია. შიკრიკები და მოციქულები უკან ბრუნდებიან მოხსენებით, რომ ყარაჩაელებს არავითარი სურვილი არა აქვთ მონაწილეობა მიიღონ საერთო აჯანყებაში“ [4].

---

[1] „კავკასიის კრებული“, ტ. II, გვ. 203.

[2] The Trans-Gaucasion campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By L. Olifant, p. 10. 1856. London.

[3] მ ცსია, ფონდი ВУА, ს. 6663, ფურცელი 65.

[4] მ ცსია, იქვე, ფურცელი 89, 104.

უნდა ითქვას, რომ მთის მშრომელი მოსახლეობის, კავკასიის ტომების ძირითადი მასის უნდობლობამა და აქტიურმა წინააღმდეგობამ უცხოელ კოლონიზატორთა მიმართ იმთავითვე გაუცრუა იმედი ომერ-ფაშას. ეს უნდობლობა და წინააღმდეგობა იყო აფხაზეთსა და სამეგრელოში თურქთა საექსპედიციო ლაშქრის დამარცხების ერთ-ერთი მიზეზი.

———

4. თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის დესანტის საკითხისათვის

ინგლისელ-ომის გამჩაღებლების კარნახით ჯერ კიდევ აღმოსავლეთის ომის დასაწყისშივე თურქეთის მთავრობა ენერგიულად შეუდგა კავკასიის სანაპიროზე სადესანტო ოპერაციების მომზადებას. ადმირალ ნახიმოვის სინოპის სახელოვანმა გამარჯვებამ 1853 წლის შემოდგომაზე და თურქეთის სამხედრო ფლოტის მთავარი ძალების განადგურებამ, ჩაშალა ინგლისელ-თურქ აგრესორთა თავდაპირველი გეგმა.

1854 წლის გაზაფხულზე ომში ინგლისისა და საფრანგეთის ოფიციალურად ჩარევის გამო, კავკასიის სანაპიროზე სადესანტო ოპერაციების გაშლის იდეამ უფრო რეალური ფორმები მიიღო. ამ იდეის მიზანშეწონილებას მოკავშირეთა სარდლობაში განსაკუთრებით განამტკიცებდა შავი ზღვის ზოლში მომხდარი ცვლილებები: რუსეთის იმპერატორის ნიკოლოზ I პირადი ბრძანებით 1854 წლის გაზაფხულზე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის შავი ზღვის სანაპირო და მთელი აფხაზეთი გაწმენდილ იქნა რუსი გარნიზონებისაგან. რეგულარული ჯარების ევაკუაციის შემდეგ ეს მხარე ფაქტიურად მოწინააღმდეგე ძალის სათარეშო ასპარეზად ხდებოდა.

მიუხედავად ამისა, მოკავშირეები ჯერ კიდევ ვერ ახერხებდნენ სადესანტო ოპერაციების გაშლას. ამის მიზეზს, მოკავშირეთა ბანაკში არსებულ უთანხმოებისა და განუწყვეტე-

ლი ურთიერთქიშპობის გარდა, წარმოადგენდა ის გამანადგურებელი დარტყმები, რომლებიც რუსეთის არმიამ მოწინააღმდეგეთა ჯარებს აგემა სახელოვანი სევასტოპოლის მისადგომებთან.

1854 წლის დასასრულს მთავრობის ადგილობრივ წრეებსა და სარდლობაში გავრცელდა ხმა, რომ მოკავშირე სახელმწიფოები უკვე პრაქტიკულად შეუდგნენ მძლავრი საექსპედიციო არმიების შექმნას და აპირებენ დესანტის გადმოსხმას შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე და იქიდან ლაშქრობის მოწყობას საქართველოსა და ამიერკავკასიის სიღრმეშიო. კავკასიაში მეფისნაცვლის მოვალეობის დროებით აღმსრულებელი გენერალი რეადი თავის წერილში გორჩანკოვისადმი 1854 წლის დეკემბერში იტყობინებოდა, რომ, მის განკარგულებაში არსებული ცნობებით, „ყირიმის კამპანიის დამთავრების შემდეგ ინგლისისა და თურქეთის გვარდია აპირებსო ქობულეთში გადმოსხდომას, საიდანაც ის გურიისაკენ გაემართება; ფრანგები და თურქეთის სხვა ჯარები იმავე დროს დაიწყებენ საიერიშო მოქმედებას სუხუმიდან ან რედუტიდან“ [1].

თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის შემოჭრა სამეგრელოში ომერ-ფაშას სარდლობით წარმოადგენდა 1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ომის საგულისხმო მოვლენას. თურქთა შემოსევა საქართველოს ტერიტორიაზე, კ. მარქსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, წარმოადგენდა „ერთადერთ სტრატეგიულ იდეას, რომელიც ამ (აღმოსავლეთის.—ე. ბ.) ომმა წარმოშვა. იგი ნიშნავდა ექსცენტრული პოზიციის დაკავებას გარემომცველი არმიის მიმართ—მუქარას თბილისისათვის, აზიაში რუსების ძალაუფლების ამ ცენტრალური პუნქტისათვის, მუქარას, რომელიც მურავიოვს აიძულებდა უკან დაეხია ყარსიდან იმის შიშით, რომ იგი მოწყვეტილი იქნებოდა ოპერატიული ბაზისა და საკომუნიკაციო ხაზებისაგან“[2].

---

[1] მ ცსია, ფ. ВУА, ს. 5496, ფ. 431.

[2] კ. მ ა რ ქ ს ი და ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, თხზ., ტ. X, გვ. 555, 1933 წ.

„სამეგრელოს ექსპედიციას, — წერდა მარქსი, — არა მარტო უნდა გადაერჩინა ყარსი, არამედ შეექმნა პირობებიც საყოველთაო შეტევითი ტაქტიკისათვის და ამრიგად, მიეღწია ომში შესაძლებელი ყველაზე დიდი უპირატესობისათვის“ [1].

კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მკაფიო მითითებანი და კონკრეტულ ისტორიულ წყაროთა ანალიზი საფუძველს გვაძლევს გამოვთქვათ ზოგიერთი მოსაზრება, რომლებიც რამდენადმე ეწინააღმდეგებიან ისტორიოგრაფიაში დღემდე გავრცელებულ შეხედულებებს. სწორი არ იქნებოდა საქართველოში მტრის საექსპედიციო ლაშქრობის დანიშნულება შეგვეზღუდა მარტოოდენ მურავიოვის საალყო კორპუსის დეზორიენტირებისა და ყარსის გარნიზონის განთავისუფლების ამოცანებით. უფრო მართებული იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ლაშქრობის სადიევერსიო მოტივები ვითომდა ალყაშემორტყმული ყარსის დახსნისა, მხოლოდ საბურველს, შირმას წარმოადგენდა. ნამდვილად კი დესანტის ავტორთა სამხედრო-სტრატეგიული მონაფიქრი გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა, თურქთა საექსპანსიო მისწრაფება აქ მჭიდროდ იყო გადახლართული მათ უკან მდგომ ინგლისელთა სამხედრო-პოლიტიკურ გეგმებსა და ვარაუდებთან.

1855 წლის ივნისში თბილისმა შეიტყო, რომ კავკასიის მეფისნაცვალმა, იგივე კავკასიის მოქმედი კორპუსის მთავარსარდალმა გენერალ-ადიუტანტმა მურავიოვმა მჭიდრო მარყუჟში მოაქცია ყარსის ციხე-სიმაგრე... რამდენიმე კვირის შემდეგ მიღებულ იქნა ცნობა, რომ ფერხად-ფაშა, თურქეთის საექსპედიციო არმიის შტაბის უფროსი, არმიისა, რომლის მთავარსარდლად ომერ-ფაშა ითვლებოდა, ოტომანთა ჯარებთან ერთად გადმოსხდა აფხაზეთის სანაპიროზე. იტყობინებოდნენ, ფერხად-ფაშას კვალდაკვალ განუწყვეტელ ნაკადად მოედინება მრავალრიცხოვანი თურქთა ჯარებიო. 1855 წლის სექტემბრის დასაწყისს ბათუმთან გადმოსხდა

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 555, 1933 წ.

ახალი სადესანტო შენაერთი, რომელიც თანმიმდევრობით გადაჰყავდათ სუხუმში. იმავე წლის ოქტომბერში სუხუმში ჩავიდა თურქთა საექსპედიციო კორპუსის მთავარსარდალი ომერ-ფაშა, რომელსაც მისი პირმოთნე პატივისმცემლები „სარდალ-ეკრემის“ უწოდებდნენ. ამის შემდეგ სულ მალე, ორმოცდახუთათასიანი საექსპედიციო არმია ომერ-ფაშას პირადი ხელმძღვანელობით, მსგავსად ქარიშხლის მომასწავებელი შავი ღრუბლისა, სალაშქროდ დაიძრა სამეგრელოს საზღვრებისაკენ.

თავისთავად იბადება კითხვა: რა ფარული ზრახვები ამოძრავებდა თურქეთის არმიის მთავარსარდალს სადესანტო პუნქტად სუხუმის ამორჩევის დროს? ომერ-ფაშას ასეთი არჩევანი მაშინდელ მსოფლიო საზოგადოებრიობასაც კი დიდ უცნაურობად მოეჩვენა.

ცნობილია, რომ ამიერკავკასიის პლაცდარმზე რუსეთის ჯარებისადმი გადამწყვეტი დარტყმის ორგანიზაციის პრობლემა დიდხანს აწვალებდა მოკავშირეთა სარდლობას. ეს საკითხი მრავალჯერ და ყოველმხრივ ირჩეოდა როგორც ინგლისისა და საფრანგეთის პრემიერ-მინისტრების კაბინეტებში, ისე თურქეთის მთავრობის კულუარებში, სტრეტ-ფორდ-რედკლიფის სადესპანო მაგიდასთან კონსტანტინოპოლში და სერასკირის კაბინეტში. აღნიშნული საკითხი არა ერთხელ განუხილავთ დაინტერესებულ სახელმწიფოთა ოფიციალურ პრესაში. ჩვენს წინ დევს კონსტანტინოპოლში გამომავალი, ევროპელ კოლონიზატორთა მიერ ინსპირირებული გაზეთის „აღმოსავლეთის ხმის“ კომპლექტი. თავისთავად ცხადია, რომ გაზეთის ყველა ნომრის მთელი გვერდები, ომის მღელვარე მომენტის შესაფერისად, მეტწილად მიმდინარე ამბებით არის აჭრელებული, მაგრამ მათ შორის ყურადღებას იპყრობს იმავე გაზეთის 1855 წლის 24 მაისის ნომერში მოთავსებული ერთი ფრიად დამახასიათებელი სტატია ასეთი სათაურით: „რა უნდა გაკეთდეს ანატოლიაში“? აი რას ვკითხულობთ ამ სტატიაში: „ბევრი ცდილობს გაერკვეს იმაში, თუ რა ხდება ყირიმში, და საამისოდ სრული საფუძ-

ველი არსებობს: იქ არის აღმოსავლეთის საკითხის კვანძი, და მოკავშირეები ცდილობენ მის გახსნას. მაგრამ,—განაგრძობს გაზეთი,—არსებობს მეორე მხარე, რომელსაც არცთუ მცირე მნიშვნელობა აქვს: საკითხი ეხება სომხეთის ზეგანს...“ სტატიის ავტორი იძულებულია მწუხარებით აღიაროს, რომ 1854 წელმა „ოტომანთა არმია მწარე განსაცდელში ჩააგდო“, ხოლო 1855 წელი კიდევ უფრო საშიში და მრისხანე შედეგებით გვემუქრებაო. „ყოჩაღ და გაბედულ გენერალ მურავიოვს,—წერს ავტორი,—განზრახვა აქვს თავდაცვის სისტემიდან ნამდვილი შეტევის ტაქტიკაზე გადავიდეს. ამავე დროს ოტომანთა არმია ამჟამად, გასულ წელთან შედარებით, გაცილებით არახელსაყრელ პირობებში იმყოფება. სად არის ამ მდგომარეობიდან გამოსავალი?—აყენებს კითხვას სტატიის ავტორი და თვითონვე ასე პასუხობს: არსებობს მხოლოდ ერთადერთი გამოსავალი: თავი მოვუყაროთ ბათუმის მთელ კორპუსს სამეგრელოში, განვამტკიცოთ იგი რეგულარული ჯარებით, განსაკუთრებით საკავალერიო პოლკებით, შევუერთოთ მათ ჩერქეზი მოხალისეები და... საფრთხე შეეუქმნათ თბილისს“. როგორც ჩანს, სტრატეგიის საკითხებში საკმაოდ კომპეტენტური ავტორი, რომელიც არც თუ ცუდად ერკვევა ადგილობრივ ტოპოგრაფიულ ვითარებაში, ცდილობს „ურყევი“ არგუმენტაციით დაასაბუთოს თავისი პროექტის მიზანშეწონილება. მისი რწმენით, თურქი ჯარების ასეთი მანევრები, ერთი მხრივ, „აიძულებდა რუსებს, რომელნიც აღმოჩნდებოდნენ ძლიერი საფრთხის წინაშე ამ მხრიდან, მთლიანად შეეცვალათ თავიანთი კამპანიის მთელი გეგმა, უარი ეთქვათ შეტევისაგან ზემო სომხეთში და თავდაცვაზე გადასულიყვნენ, მეორე მხრივ, ოტომანთა არმიას, განავითარებდა რა თავის წინსვლას სამეგრელოში, შეეძლო დაეტოვებინა ყარსის ხაზი, აეღო გეზი არაქსისაკენ და დაეპყრო იუჩკილისე და ერევანი. ეს მას საშუალებას მისცემდა ადვილად გაეხსნა გზა თბილისისაკენ, რაც რუსებს უდიდეს სიძნელეებს შეუქმნიდა. მაშ, სად უნდა ვეძიოთ საკითხის სათავე?—კვლავ სვამს კითხვას და თვითონ უპასუხებს სტატიის

ავტორი: „გამოვცვალოთ საოპერაციო ბაზა, გადავიტანოთ იგი არზრუმიდან დაყარსოდან... სამეგრელოში“[1]. (ხაზგასმა ჩემია.—ე. ბ.). ეჭვს არ იწვევს ის, რომ ეს და ამისი მსგავსი პროექტები და ვარაუდები, რომლებიც იმ დროს ხშირად გაისმოდა ოფიციალურად—პრესის ფურცლებზე და კონფიდენციურად—კოალიციის დიპლომატთა კაბინეტებში, საკმაოდ ფართო სტრატეგიას ემყარებოდა. ამასთან, დამახასიათებელი სწორედ ისაა, რომ ყოველივე ეს იგეგმებოდა და იწერებოდა დიდი ხნით ადრე, ვიდრე ომერფაშა პრაქტიკულად განახორციელებდა თავის ლაშქრობას სამეგრელოში.

მტრის საექსპედიციო კორპუსის შემოჭრა საქართველოში შავი ზღვის მხრიდან კავკასიის ხელისუფალთა და სარდლობისათვის მოულოდნელი არ იყო. მეტიც, მოწინააღმდეგის საექსპედიციო დესანტს ჩვენს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრებზე გაცილებით ადრე მოელოდნენ.

ადგილობრივი ხელისუფლების მესვეურებმა არაოფიციალური გზით შეიტყვეს, რომ 1855 წლის ივნისში, რუსეთის ჯარების მიერ ყარსის გარშემორტყმასთან დაკავშირებით, კონსტანტინოპოლში მოწვეულ იქნა სასწრაფო თათბირი ლორდ სტრეტფორდ-რედკლიფის, თურქთა დიდი ვიზირისა და სერასკირის მონაწილეობით. ცნობილი გახდა, რომ აღნიშნულმა თათბირმა მიიღო გადაწყვეტილება დიდი და ეფექტური დივერსიის მოწყობის შესახებ[2]. ცხადია, ამ დივერსიის ერთ-ერთ მიზანს წარმოადგენდა ყარსის მოალყეთა დეზორიენტირება, დახმარების აღმოჩენა ციხე-სიმაგრის გარნიზონისათვის. და ეს არ იყო შემთხვევითი მოვლენა. ყარსს ფრიად საპატიო ადგილი ეკავა თურქეთისა და მის ევროპელ მოკავშირეთა სტრატეგიაში. „ციხე-სიმაგრე ყარსი,— შეშფოთებით სწერდა ფუად-ფაშა ლორდ კლარენდონს, ჯერ

---

[1] Journal de Constantinople. „Echo de l'orient“. Jeudi, 24 mai, 1855. Constantinople, 23 mai. Ce qu'on doit faire en Anatolie!

[2] საქცია, ფონდი 1987, ს. 443, ფურცელი 42.

კიდევ ბლოკადის განხორციელებამდე,—წარმოადგენს ჩვენი აზიური საზღვრების გასაღებს. იგი რომ ხელში ჩავარდნოდა რუსებს,—ალაჰმა გვიხსნას ასეთი უბედურებისაგან!—ეს, პირველ ყოვლისა, საფრთხეს შეუქმნიდა არზრუმს, ხოლო შემდეგ მთელ ანატოლიასაც. ამაში შეუძლებელია ეჭვი შეეიტანოთ"[1].

თურქეთის მესვეურთა შიშს, რაც ყარსის მოსალოდნელი დაკარგვით იყო გამოწვეული, ოდნავაც არ იზიარებდნენ მათი ევროპელი მოკავშირეები. მართალია, გენ. მურავიოვის მიერ ყარსის ალყის განხორციელებამ ერთგვარი დაბნეულობა და პანიკა გამოიწვია მოწინააღმდეგეთა ბანაკში, მით უფრო, რომ ციხე-სიმაგრის გარნიზონი, რომელიც ძირითადად თურქებისაგან შედგებოდა, უხვად იყო შეზავებული ევროპულ-საქსური წარმოშობის მაღალი ოფიცრობით, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ინგლისის ოფიციალურ ხელისუფალთა პრაქტიკაში ეთიკურ-ზნეობრივ ქველობას და სანტიმენტალურ განწყობილებას მუდამ სძალავდა ულმობელი ანგარიშიანობა და ცივი პოლიტიკა.

ის მოჩვენებითი სიჩქარე და მოუთმენლობა, რომელიც თავდაპირველად საქმის მსვლელობას დაეტყო, მალე გულგრილობით და უხასიათო სიზანტით შეიცვალა. კონსტანტინოპოლის „ექსტრაორდინალური" გადაწყვეტილების განხორციელება ყარსისათვის სასწრაფო დახმარების აღმოჩენის შესახებ მეტისმეტად ჭიანურდებოდა.

უაზრობა იქნებოდა, რომ ეს დაგვიანება შემთხვევითობისათვის მიგვეწერა. გარდა იმისა, რომ აქ თვალსაჩინო როლს თამაშობდა მწვავე ბრძოლა და წინააღმდეგობანი, რაც ასე აუფასურებდა მოკავშირეთა მოჩვენებითი „ერთიანობასა" და „მეგობრობას" და რაც საერთოდ თან ახლავს ხოლმე კოალიციური არმიების თანამოქმედებას,—ოპერაციების დაყოვნების მიზეზები გაცილებით უფრო ღრმა იყო. აღმოსავლეთის ომის დიდ თანამედროვეებს—კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს მხედველობიდან არ გამორჩენიათ მოკავშირეთა

[1] „სამხედრო კრებული", 1861, № 3, გვ. 50.

დიპლომატიის ჭადრაკული სვლები. „ახლა ცდილობენ მთელი დანაშაული ყარსის დაცემისათვის ომერ-ფაშას მოახვიონ თავს,—წერდა ფ. ენგელსი გაზ. „ნიუ-იორკ ტრიბუნში". უნდა აღინიშნოს, რომ ომერ-ფაშა, მისი სურვილის წინააღმდეგ, ისე დიდხანს დააყოვნეს ყირიმში, რომ მას ოდნავ თუ შეეძლო მოესწრო რაიმე დიდი ოპერაციის წამოწყება ზამთრამდე... კონსტანტინოპოლში მას მოუხდა დროის დაკარგვა ყოველგვარი ინტრიგების წინააღმდეგ ბრძოლაში"[1]. აშკარაა, თუ ვის ინტრიგებსა და ჩხირკედელაობაზე ლაპარაკობდა ენგელსი.

1855 წლის ივნისში კონსტანტინოპოლის თათბირზე თავდაპირველად მიღებული გეგმით, დესანტის გადასხმის პუნქტად არჩეული იყო რედუტ-კალე (ყულევი). გათვალისწინებული იყო ყირიმიდან გამოეყვანათ და აქ გადაესხათ 10 ათასი ჯარისკაცი, შეეერთებინათ მათთვის ბათუმის 12-ათასიანი გარნიზონი მუსტაფა-ფაშას კორპუსიდან და ამ შენაერთით დაუყოვნებლივ დაეწყოთ შეტევა ქუთაისის მიმართულებით. ამავე დროს იქვე, რედუტ-კალეს ნავსადგურში, განუწყვეტელ ნაკადად იწარმოებდა ახალი რეზერვების მოდენა: ინგლის-საფრანგეთის სატრანსპორტო გემებს, შეტევის დაწყებიდან ერთი კვირის განმავლობაში კვლავ უნდა გადაესხათ მოკავშირე შენაერთებიდან შეგროვებული 18—20 ათასი ჯარისკაცი. მიღწეულ იქნა შეთანხმება, რომ სადესანტო კორპუსის სარდლობა ინგლისელ გენერალ ვივიანს მინდობოდა. საექსპედიციო კორპუსის მომზადებასთან დაკავშირებით კ. მარქსი, რომელიც დაძაბული ინტერესით ადევნებდა თვალყურს ამბების განვითარებას, წერდა: „ლორდი სტრეტფორდ-რედკლიფი მოწვეულ იქნა თათბირზე დიდი ვიზირის სასახლეში ბოსფორზე. თურქეთის მინისტრები წინადადებას აყენებდნენ ეხსნათ ყარსი ექსპედიციის შემწეობით, რომელიც მოეწყობოდა რედუტ-კალედან ქუთაისის

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 590.

ფ. ენგელსი სავსებით მართებულად ამხელს ინგლისის ორპოფულ პოლიტიკას, თუმცა მისთვის იმ დროს ჯერ კიდევ უცნობი რჩებოდა აფხაზეთ-სამეგრელოში ომერ-ფაშას ლაშქრობის დეტალები.

საშუალებით საქართველოში, ასეთი შემადგენლობით: გენერალ ვივიანის 20.000 ჯარისკაცი, 3.000 კაცი ბიტსონის რაზმიდან, 12.000 ბათუმის გარნიზონიდან, 2.000 ალბანელი, 5.000 ბულგარეთიდან, 800 კაცი ეგვიპტის რეგულარული კავალერიიდან, ტუნისის 600 კავალერისტი,—საერთო შემადგენლობით 43.400 კაცი.

პორტამ განაცხადა, რომ მზად იყო ამ ექსპედიციის ხელმძღვანელობა მინდობოდა ინგლისელ მხედართმთავარს, და ასეთად აღიარა გენერალი ვივიანი"[1].

კონსტანტინოპოლის თათბირის დამთავრებისთანავე თურქეთის მთავრობა დაუყოვნებლივ შეუდგა ექსპედიციისათვის მზადებას. მობილიზაცია უყვეს ცოცხალ ძალებს, ყოველგვარ მატერიალურ რესურსებს. დღითი დღე მოელოდნენ ინგლისელთა თანხმობის მიღებას და თვით გენერალ ვივიანის ჩამოსვლასაც. მაგრამ... სულ სხვაგვარად ფიქრობდნენ ლონდონის მესვეურნი, რომლებსაც სრულებითაც არ სცხელოდათ ყარსისათვის. მათ თვალწინ უფრო შორეული და მომხიბლავი პერსპექტივები ესახებოდათ.

1855 წლის 12 ივლისს ლორდმა სტრეტფორდ რედკლიფმა კონსტანტინოპოლიდან შემდეგი შინაარსის დეპეშა გაუგზავნა ლონდონში ლორდ კლარენდონს: „ექსპედიციისათვის მზადება სრული სისწრაფით მიმდინარეობს. შეიძლებოდა დაგვეზოგა ბევრი ძვირფასი დრო, თუ მე სასწრაფოდ მივიღებდი სატელეგრაფო ცნობას, ეთანხმება თუ არა მთავრობა ენერგიულ დივერსიას რედუტკალეთი და ქუთაისით საქართველოში"[2]. და, ბოლოს, სამი კვირის შემდეგ ყარსის გარემოცვის დღიდან, ლორდმა კლარენდონმა შესაძლებლად ჩათვალა გამოხმაურებოდა თავის დესპანს კონსტანტინოპოლში. ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრი მთავრობის სახელით გაგზავნილ თავის პასუხში სრულიადაც არ იზიარებდა პორტას ენთუზიაზმს, სკეპტი-

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 552.

[2] ციტირებულია მარქსის მიხედვით. იქვე.

კურად აფასებდა ექსპედიციის განხორციელების შესაძლებლობას, ომის განვითარების მაშინდელ ეტაპზე დაუშვებლად მიაჩნდა კოალიციური არმიის ძალის შესუსტება ყირიმში და, საერთოდ, სხვისი ხელით ნარის გლეჯის ტრადიციული პოლიტიკის გზით ცდილობდა ავანტურის მთელი რისკი და პასუხისმგებლობა თურქეთისათვის დაეკისრებინა[1]. აშკარა იყო, რომ ინგლისის მთავრობა იმხანად სულაც არ ჩქარობდა. მის წინაშე იმ მომენტში გადასაწყვეტად იდგა პირველი რიგის ამოცანა: ეს იყო სევასტოპოლი და ყირიმი. ინგლისური „სისტემატურობა" და „თანამიმდევრობა" უკარნახებდა მას საქართველოსა და მთელი კავკასიის პრობლემა გადაედო ყირიმში სრული გამარჯვების მოპოვებამდე. მართალია, ინგლისმა, ნაპოლეონ III-ის მუხანათობის გამო, ვერ განახორციელა საქართველოში თავისი ჯარების გადასხმის გრანდიოზული გეგმა ომის დასაწყისში, მაგრამ ამ განზრახვას ფრთები უნდა შესხმოდა ყირიმში ოპერაციების დამთავრების შემდეგ. ასე ფიქრობდნენ ლონდონში.

თურქეთის მთავრობამ მოულოდნელად „ურჩობა" გამოიჩინა. მან თავისი განზრახვა ექსპედიციის მოწყობის შესახებ გაანდო ყირიმში მყოფ ომერ-ფაშას. ეს უკანასკნელი დიდად უკმაყოფილო და პირადად შეურაცხყოფილი იყო თავისი მეორეხარისხოვანი როლით მოკავშირეთა მთავარსარდლებს შორის ყირიმში. მას ინგლისელები და ფრანგები არავითარ ანგარიშს არ უწევდნენ და ზურგს აქცევდნენ. ხშირი იყო შემთხვევა, როდესაც ლორდი რაგლანი და სენტ-არნო ზედმეტად სცნობდნენ ომერ-ფაშას მონაწილეობას სამხედრო საბჭოში, „ივიწყებდნენ" მისთვის უწყების გაგზავნას. აი ამიტომ იყო, რომ ომერ-ფაშა ისეთი განწირულებით ჩაებღაუჭა შეთავაზებულ გეგმას, როგორც ხავსს წყალწაღებული. მის წინაშე დაისახა ქედმაღალ ევროპელთა მორჩილებისაგან თავის დაღწევის გზა, დამოუკიდებელი მოქმედებისა და საკუთარი ინიციატივის გამოჩენის „განუსაზღვრელი" პერსპექტივა.

---

[1] ციტირებულია მარქსის მიხედვით.

ეს გარემოება შეუმჩნეველი არ დარჩა თვით კავკასიის მოქმედი კორპუსის მთავარსარდალს გენ. მურავიოვს. თავის წერილში იგი შემდეგს სწერდა გენ. ბებუთოვს. „ომერ-ფაშამ ომში დუნაის ნაპირებზე თავი ვერაფრით ვერ გამოიჩინა. ვფიქრობ, რომ იგი მოხარული იქნება განშორდეს ყირიმს და მიმდინარე წელს დაკმაყოფილდეს სანაპირო სიმაგრეების გაძლიერებით“[1].

ომერ-ფაშა ყირიმიდან სასწრაფოდ გაემგზავრა კონსტანტინოპოლს. იგი საკმაოდ ხანგრძლივად და საიდუმლოდ ეთათბირა სულთანს, ხოლო შემდეგ—ინგლისის წარმომადგენლობასაც. მან ადვილად შესძლო იმათი არგუმენტაციის გაბათილება, ვინც წინადადებას იძლეოდა დესანტი გადაესხათ არა საქართველოს სანაპიროზე, არამედ ტრაპიზონში და ცდილიყვნენ ყარსის განთავისუფლებას ანატოლიისა და არზრუმის მხრიდან. ომერ-ფაშას მტკიცებით, საექსპედიციო ლაშქარი, რომელსაც ტრაპიზონიდან ყარსამდე უნდა გადაელახა უამრავი დაბრკოლებებით სავსე 500 კილომეტრიანი გზა, პირისპირ შებმით ვერაფერს გააწყობდა გენ. მურავიოვის ძლევამოსილ კორპუსთან, რომელიც ანატოლიის ასპარეზზე მოქმედებდა. მეტიც, ბაშკადიკლარისა და კურიუკ-დარას გამარჯვებულებთან შებმა, მისი აზრით, ფრიად სარისკო და სახიფათოც იქნებოდა[2]. სულ სხვა საქმე იყო შავი ზღვის სანაპირო. სამეგრელოს ტერიტორიაზე რუსებს არც საკმაო ჯარები ჰყავდათ და არც სიმაგრეები ჰქონდათ. ამასთან თურქეთის სარდალი დარწმუნებული იყო, რომ იგი აფხაზთა და ჩერქეზთაგან შექმნიდა 20-ათასიან ცხენოსანთა კორპუსს, ხოლო ქართველი მოსახლეობა გულს აიყრიდა რუსებზე და მის მხარეზე გადავიდოდა. ამრიგად, ომერ-ფაშას ვარაუდით სამეგრელოში გადასხმული დესანტი სწრაფი მოძრაობით დაიპყრობდა ქუთაისს და მთელ იმერეთსაც, გასტეხდა გურიის მოსახლეობის წინააღმდეგობას და პირდაპირი გზით

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 124.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 279.

გაიკრებოდა სურამის უღელტეხილისაკენ, აქედან კი იხსნებოდა ორი შარაგზა, რომლებითაც შეიძლებოდა დაუბრკოლებლად მოძრაობა თბილისისაკენ ან, საჭირო შემთხვევაში, ახალციხე-ყარსის მიმართულებით[1].

ომერ-ფაშამ მის მიერ საკმაოდ მოხერხებულად დასაბუთებული პროექტით ადვილად დაითანხმა ინგლისის მთავრობა. ამ უკანასკნელს სრულიადაც არ აწყობდა ხელიდან გაეშვა ესოდენ სარფიანი წამოწყება, რომელიც მისგან ძალიან მცირე მსხვერპლსა და ხარჯებს მოითხოვდა, თავისი შედეგებით კი განუსაზღვრელ სარგებლობას პირდებოდა. იმისათვის, რომ მთლიანად დაეძლია ინგლისელთა ყოყმანი, ომერ-ფაშამ აიძულა სულთანი დაეკმაყოფილებინა ინგლისის სარდლობის პრეტენზიები, და ე. წ. „თურქეთის კონტინგენტის" ნაცვლად, რომელიც საექსპედიციო არმიას უნდა შეერთებოდა, ინგლისელებს ყირიმში თურქთა არმიის სხვა, მაგრამ თანასწორფასოვანი შენაერთები გადასცეს.

მხარეთა მოლაპარაკება მაინც დიდხანს გაჭიანურდა. ბოლოს, როგორც იქნა, 1855 წლის 23 ივლისს პორტამ მიიღო ინგლისისა და საფრანგეთის მთავრობათა თანხმობა. უნდა აღინიშნოს, რომ მხარეთა ამ მოლაპარაკების მთელი მსვლელობა, ისევე როგორც შეთანხმების ძირითადი პუნქტები, არავის არასოდეს არ გამოუქვეყნებია, მაგრამ თუ თვალს გავადევნებთ ამბების განვითარებას, ჩვენთვის ცხადი გახდება ინგლისელ-თურქ დამპყრობთა ვერაგული ზრახვები საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ხალხების მიმართ. დამახასიათებელია, რომ ურთიერთ დათმობანი და „თავაზიანობა" ისე შორს წავიდა, რომ ინგლისის მთავრობამ უარყო საკუთარი კანდიდატი საექსპედიციო კორპუსის სარდლის პოსტზე და გენ. ვივიანის ნაცვლად თავისი ნებასურვილის აღმასრულებლად თვით ომერ-ფაშა აღიარა. ინგლისი, საფრანგეთთან ერთად, დაკმაყოფილდა მარტოოდენ თავის აგენტ-მრჩეველთა გამოყოფით, რომლებიც თან უნდა

[1] „კავკასიის კრებული", 1880 წ., ტ. V, გვ. 268-270.

ალებოდნენ საქართველოში „სარდარ-ეკრემის“ ამალას და სასტიკი კონტროლის ქვეშ დაეყენებინათ ომერ-ფაშას ყოველგვარი მოქმედება.

მიუხედავად მოკავშირე მთავრობათა შორის მიღწეული „შეთანხმებისა“, ექსპედიციის მომზადება, მისი ფორმირება და შეიარაღება დრო და დრო შეურიგებელ წინააღმდეგობას იწვევდა თვით მთავარსარდლობის მხრივ. მოკავშირეთა სარდლობა სასტიკად ეწინააღმდეგებოდა ომერ-ფაშას, რომელიც ცდილობდა თავის კორპუსში გაეწვია ბალაკლავასა და კერჩში განლაგებული საუკეთესო ჯარები. მას სთავაზობდნენ ბრძოლის უნარმოკლებულ შენაერთებს ევპატორიიდან. დაუსრულებელი მოლაპარაკება, ინტრიგები და კინკლაობა მთელი თვე გრძელდებოდა. უკანასკნელად, 1855 წლის 17 აგვისტოს, კვლავ დადებულ იქნა ახალი ხელშეკრულება, რომელიც აწესრიგებდა სარდლობაში წამოჭრილ სადავო საკითხებს. თითქოს, საბოლოოდ გამოირკვა და დადგინდა სადესანტო კორპუსის სახე. წინათ დაწესებული კონტინგენტების რიგი და რაოდენობა შეიცვალა. ამიერიდან სადესანტო კორპუსის შემადგენლობაში ითვლებოდა: 15 ათასი ჯარისკაცი ბულგარეთიდან, 10 ათასი—ბალაკლავიდან, 12 ათასი — მუსტაფა-ფაშის ბათუმის კორპუსიდან, 5-ათასიანი საკავალერიო შენაერთი—კონსტანტინოპოლიდან, ცხენოსანთა 2 ლეგიონი ემიგრანტ პოლონელთა შემადგენლობით, არარეგულარულ ცხენოსანთა რამდენიმე ლეგიონი და სხვა[1].

იმის შემდეგ, რაც ლაშქრობის ყველა მხარე თითქოს მოგვარებული და შეთანხმებული მოჩანდა, დავა გამოიწვია სადესანტო კორპუსის გადაყვანის საკითხმა. ინგლისის გემების მეპატრონეები, გამოძალვის მიზნით, ათასგვარი ხრიკებით აბრკოლებდნენ სატრანსპორტო გემების მიწოდებას, აპიანურებდნენ დესანტის გადაყვანის საქმეს. „როდესაც, ბოლოს, ყველაფერი მზად იყო,—წერდა ფ. ენგელსი,—ინგლისის შეპირებული ტრანსპორტები არ აღმოჩნდნენ ადგილზე.

---

[1] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 443, ფურცელი 44.

როცა თურქეთის არმია კონცენტრირებულ იქნა ბათუმის ახლოს, ხოლო უფრო გვიან სუხუმ-კალეს ახლოს, იგი აღმოჩნდა უსურსათოდ, სამხედრო მარაგისა და სატრანსპორტო საშუალების გარეშე"[1].

მსგავსი უთაურობა და ინტრიგები იყო იმის მიზეზი, რომ თუ საექსპედიციო ლაშქრის მთავარსარდალი ომერ-ფაშა თავისი პირველი 8-ათასიანი ჯშელონით ჯერ კიდევ 1855 წლის 2 სექტემბერს გადმოსხდა ბათუმში, მისი კორპუსის უკანასკნელი შენაერთები ყირიმის ნახევარკუნძულიდან დაიძრნენ მხოლოდ ოქტომბრის დასაწყისს—ერთი თვის შემდეგ ამრიგად, დროის დაკარგვამ სხვა არსებითი მიზეზებთან ერთად, წინასწარ გასწირა ჩასაშლელად თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის ოპერაციები. აქ მთელი სისრულით გამომჟღავნდა, ერთი მხრივ, დამპყრობთა კოალიციაში შემავალი სახელმწიფოების ინტერესთა ურთიერთშეურიგებელი დაპირისპირება და ანტაგონიზმი, მეორე მხრივ, სრული შეუსაბამობა აგრესორების მიზანსწრაფვასა და მისი განხორციელების შესაძლებლობათა შორის. დადასტურდა, რომ ყარსის ციხესიმაგრისა და მისი გარნიზონისათვის ნამდვილი დახმარების აღმოჩენა სულაც არ შედიოდა ომერ-ფაშისა და მისი ევროპელი შეფების ანგარიშში. მათი ყურადღების ცენტრში ამიერიდან საქართველოსა და ამიერკავკასიის დაპყრობისა და დანაწევრების პრაქტიკული საკითხები მოექცა.

კავკასიის ჯარების სარდლობისათვის ძნელი არ აღმოჩნდა ამოეცნო ომერ-ფაშას და მის სულისჩამდგმელთა მანევრების საიდუმლება. გენერალი ბაგრატიონ-მუხრანსკი თავის წერილში გენერალ ბებუთოვისადმი 1855 წლის 8 სექტემბერს შემდეგს წერდა: „გავრცელდა შეხედულება, რომ მას (ომერ-ფაშას.—ე. ბ.) განზრახვა აქვს იმოქმედოს სამეგრელოს და გურიის წინააღმდეგ..." ბაგრატიონ-მუხრანსკი სავსებით მართებულად ფიქრობდა, რომ თუ ომერ-ფაშას ნამდვილად ჰქონდა გადაწყვეტილი დახმარება აღმოეჩინა

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 590.

ყარსში გარემოცულთათვის, იგი პირდაპირ უნდა წასულიყო ყარსის დასახმარებლად ან, ყოველ შემთხვევაში, ახალციხისაკენ, რათა განერიდებინა ყარსისაგან ჩვენი ძალების ნაწილი[1].

ეს იყო პერიოდი, როცა ალყაშემორტყმული ყარსის ბედიღბალი ბეწვზე ეკიდა. მის დამცველთა მდგომარეობა დღითი დღე, საათიდან საათამდე უფრო გამოუვალი და ტრაგიკული ხდებოდა. ციხე-სიმაგრის დაცემის დღე გარდუვალი ულმობელობით ახლოვდებოდა. არსებობს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ამ საგანგაშო მომენტში ყარსის დამცველებს ომერ-ფაშამ თავისი ხარკი მიუძღვნა იმით, რომ რედუტ-კალეს ნაცვლად, როგორც ეს წინასწარ გეგმით იყო გათვალისწინებული, მან თავისი ჯარი ბათუმში გადასხა. მეტიც, მოწინააღმდეგის, ე. ი. რუსი სარდლობის, თვალის ახვევის მიზნით, ყველასთვის მოულოდნელად, მან ბათუმის ნაპირზე შეკრიბა თავისი ჯარი და გამოუცხადა მას, რომ გადაწყვეტილი აქვს გადალახოს აჭარის მთები და უმოკლესი გზით გაეშუროს ყარსის გარნიზონის გადასარჩენად. ომერ-ფაშამ ბათუმიდანვე აცნობა გენერალ ვილიამსს, რომ მას იმედი აქვს 20 დღის განმავლობაში მაინც მიუსწროს და „იხსნას ყარსის სახელოვანი დამცველები“. მაგრამ აშკარად ეტყობოდა, რომ ომერ-ფაშას „აქცია“ მხოლოდ უბრალო დემონსტრაცია, იაფფასიანი ოინბაზობა იყო, რომელიც შეცდომაში ვერავის შეიყვანდა. თუმცა ალყაში მოქცეული თურქი მხედრობა, რომელიც თავის გადასარჩენად წყალწაღებულივით ხავსს ეჭიდებოდა, ომერ-ფაშასაგან მიღებულმა ცნობამ დიდად გაამხნევა. ეფექტი მით უფრო ძლიერი იყო, რომ ომერ-ფაშასაგან მიღებული ცნობა დაემთხვა მეორე, მათთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვან ცნობას სევასტოპოლის დაცემის შესახებ. ეს ცნობა ყარსელებმა 11 სექტემბერს მიიღეს. ალყის მუხრუჭში მოქცეული ყარსის გარნიზონი ზეიმობდა. ხანგრძლივი ალყით გამოწვეული სიმწარე

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 397.

და ტკივილები ანაზდად მოვარდნილმა სიხარულმა და საარტილერიო სალუტის გრიალმა ოდნავ მიაყუჩა.

1855 წლის 12 სექტემბერს რუსთა მოალყე ბანაკმა მიიღო ოფიციალური ცნობა, რომ 349 დღის მამაცური წინააღმდეგობის გაწევის შემდეგ დაეცა ქალაქი სევასტოპოლი, რომ მოკავშირეები უკვე დაეუფლნენ მის ნანგრევებს. რუსეთის არმიის ოფიცრები და ჯარისკაცები გულისტკივილით კითხულობდნენ ამავე დღეს მიღებულ „რუსსკი ინვალიდს," სადაც დაწვრილებით იყო აღწერილი სევასტოპოლის ციხესიმაგრის სამხრეთ ნაწილის დატოვება სახელოვან რუს დამცველთა მიერ, რომლებიც თერთმეტ თვეზე მეტხანს გოლიათისებრ უმკლავდებოდნენ ოთხი სახელმწიფოს შეერთებული ძალების ჯოჯოხეთურ დაწოლას. ამ ცნობის მიღებასთან ერთად გენერალმა მურავიოვმა შეიტყო, რომ ომერ-ფაშამ, რომელსაც მანამდე ყოველ საათს მოელოდნენ სამეგრელოს სანაპიროზე, შესცვალა ლაშქრობის მარშრუტი და ახლა იგი თავისი კორპუსის მთავარი ძალებით ბათუმიდან აჭარის ორწოხებით ყარსისაკენ მოიწევსო.

კავკასიის გაერთიანებული მხედრობის მთავარსარდალი გენ. მურავიოვი ოდნავაც ვერ შეაშფოთა თურქთა საექსპედიციო ლაშქრის მოძრაობის უცნაურმა მანევრებმა. მან ადვილად ამოხსნა ომერ-ფაშას ოინები და გაითვალისწინა მისი წამოწყების გარდუვალი განწირულება. „ომერ-ფაშა შეუდგა გზების შეკეთებას ქედასა და ხულოს შორის,— სწერდა იგი გენ. ბებუთოვს 1855 წლის 15 სექტემბერს,— მაგრამ როგორ განახორციელებს იგი თავის სამუშაოს იმ მხარეში, სადაც სრული არეულობა და უწესრიგობაა გამეფებული? ქვეითი ჯარით იგი კიდევ გადაივლის, მაგრამ სიმძიმეებს კი ვერ გადაიტანს... ჯარების ნაწილი თითქოს უკვე დაწინაურებულა ქედას იქით, მაგრამ, როგორც ამბობენ, უკან გაბრუნებულა ბათუმში. გზების დამუშავებას კი მოსახლეობა განაგრძობს.

ომერ-ფაშას უცნაური გადასხდომა ერთსა და იმავე დროს სამ ადგილას: ტრაპიზონში, ბათუმსა და რედუტ-კალეში,

ადასტურებს მხოლოდ მის განზრახვას—თავისი მოქმედებით საგონებელში ჩაგვაგდოს ჩვენ და დაგვაშინოს, რათა მოგვაშოროს ყარსს"[1]. გენ. მურავიოვის მოსაზრებანი სავსებით შეეფერებოდა სინამდვილეს. საქმეში ოდნავ ჩახედული ადამიანი ადვილად მიხვდებოდა, რომ მთელი შეიარაღებით, არტილერიითა და აღალით აღჭურვილი ჯარების გადაყვანას აჭარის ჭიუხებზე მოწინააღმდეგე ვერ შესძლებდა, ხოლო ნაწილობრივ შეიარაღებული მტრის ქვეითი ჯარი ოდნავ თუ გაბედავდა რუსეთის ძლიერ კორპუსთან შებმას. ომერ-ფაშას ტაქტიკური გამოხდომა ჩვეულებრივ სამხედრო მზაკვრობას, იაფასიან დემონსტრაციას წარმოადგენდა და, ამდენად სრულიად არარეალური, ეფემერული იყო. ამით უნდა აიხსნას თურქეთის „სარდარ-ეკრემის" ოინის სრული ჩაშლა: ომერ-ფაშას კორპუსის მეწინავე ნაწილები, რომლებმაც რის ვაი-ვაგლახით მიაღწიეს ხულომდე, იძულებული გახდნენ სასწრაფოდ უკანვე გაბრუნებულიყვნენ ბათუმში.

სამწუხაროდ, რუსეთის ჯარების მთავარსარდალი თავის მოქმედებაში ვერ აღმოჩნდა თანამიმდევარი და თავისი მოწოდების სიმაღლეზე მდგომი. გენ. მურავიოვი, რომელმაც არსებითად სწორად ამოიცნო ომერ-ფაშას მანევრირების ფარული ზრახვები, იმავე დროს თავათ გახდა მტრის ცბიერებისა და ვერაგობის პირველი მსხვერპლი. იმისათვის, რომ თავიდან აეცილებინა მოსალოდნელი არასასურველი „სიურპრიზი" თურქთა დამხმარე კორპუსის მხრივ, გენ. მურავიოვმა მიიღო სასწრაფო გადაწყვეტილება იერიშით აეღო ყარსის ციხე-სიმაგრე. ყარსის იერიშით აღებით მას სურდა გადაეჭრა ორი ფრიად საპატიო ამოცანა: ერთი მხრივ, ჯავრი ამოეყარა გმირული სევასტოპოლის დაცემისათვის და თუნდაც ნაწილობრივ შეენელებინა რუსეთისათვის არახელსაყრელი შთაბეჭდილება, რომელიც მოახდინა მსოფლიოში მოკავშირეთა წარმატებამ ყირიმში; მეორე მხრივ, გენ. მურავიოვი ვარაუდობდა, რომ ყარსის გარნიზონის ლიკვი-

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 124.

დაცია მას საშუალებას მისცემდა თავისი კორპუსით გაჭრილიყო ომერ-ფაშას დამხმარე ლაშქრის შესახვედრად და გაენადგურებინა იგი ორთაბრძოლაში. რუსეთის მხედართმთავარს სერიოზულად სჯეროდა, რომ მისი იერიში ყარსის ციხე-სიმაგრის წინააღმდეგ უეცველი წარმატებით დაგვირგვინდებოდა. იგი ვარაუდობდა, რომ ხანგრძლივი ალყით შევიწროებული და არაქათგამოლეული თურქეთის გარნიზონი ვერ შესძლებდა წინააღმდეგობა გაეწია რუსეთის ძლევამოსილი კორპუსისათვის და დაუყოვნებლივ წავიდოდა მის წინაშე სრულ კაპიტულაციაზე. გენ. მურავიოვის ეს ვარაუდები მისი საბედისწერო შეცდომა აღმოჩნდა.

ყარსის გარემომცველ რუსეთის კორპუსის წინაშე იდგა საკმაოდ ძნელი ამოცანა: იერიშით აეღო მცირე აზიის მრისხანე ციტადელი, რომელიც იმ დროს მიუვალად და შეურყეველად ითვლებოდა. ყარსის ციხე-სიმაგრე და თვით ქალაქი ყარსი აგებული იყო მიუვალ ფრიალო კლდეზე, რომელიც თავისი ციცაბი შვერილებით მაღლობიდან გადაჰყურებდა ირგვლივ გადაშლილ დაბლობებს. ამ ციტადელის თავდაცვისათვის ხელსაყრელ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ პირობებს კიდევ უფრო აუმჯობესებდა ინგლისის პირველხარისხოვანი სპეციალისტების მიერ ხელოვნურად შექმნილი საფორტიფიკაციო ზღუდეები და ნაგებობანი—მრისხანედ აყუდებული კოშკების ქვის სქელი კედლები მიწაყრილი ბასტიონებით. უნდა აღინიშნოს, რომ თურქეთის სარდლობისათვის ამაოდ არ ჩაუვლია 1828 წლის მწარე გაკვეთილს[1]. იმისათვის, რომ მომავალში აღარ განმეორებულიყო გრაფ პასკევიჩის მიერ განხორციელებული ეფექტიანი დარტყმის რეციდივი, თურქებმა დროულად მიიღეს საჭირო თადარიგი ყარსის ციტადელის თავდაცვის უნარიანობის გასაძლიერებლად. მათ ციხე-სიმაგრის ზოლში მოაქციეს ქალაქის უახლოესი ქედის დიდი

---

[1] 1828 წელს გრაფმა პასკევიჩმა უეცარი დარტყმით ანაზდად აიღო ყარსის ციხე-სიმაგრე და აიძულა თურქთა გარნიზონი სრული კაპიტულაცია მოეხდინა.

ნაწილი და საერთოდ რადიკალურად განამტკიცეს ციხე-ქალაქის მთელი თავდაცვა-მოგერიებითი სისტემა. „ქალაქ ყარსის კედლებთან, რეტრანშამენტებს იქით, რომელიც ოსტატურად იყო აღმართული ინგლისელ ინჟინერ-პოლკოვნიკ დეკის მიერ,—წერდა თვით გენ. მურავიოვი,—იდგნენ თურქეთის ჯარები. ისინი ემორჩილებოდნენ გენერალ ვილიამსის ენერგიულ ნებასურვილს“ [1]. მოსალოდნელი იყო, რომ, ყველა ეს გარემოება, რომლებიც რუსეთის სარდლობისათვის უცხო არ იყო, სათანადოდ ჩააფიქრებდა გენ. მურავიოვს, შთააგონებდა მას სიფრთხილის გრძნობას, შეაკავებდა მის ვნებათა ღელვას, მაგრამ მან სავსებით უგულებელყო საგანთა ლოგიკა და საღი გონების კარნახი.

1855 წლის 15 სექტემბერს მთავარსარდალმა მოულოდნელად შეკრიბა სამხედრო საბჭო, რომელსაც აცნობა თავისი გადაწყვეტილება. ამ სამხედრო საბჭოს მონაწილეებს და მისი მუშაობის მსვლელობას ჩვენ ვეცნობით საბჭოს ერთ-ერთი მონაწილის ჩანაწერებით. ირკვევა, რომ სამხედრო საბჭოს სხდომაზე მონაწილეობდნენ გენერლები: ბრიმერი, კოვალევსკი, გაგარინი, მაიდელი, ბრონევსკი და პოლკოვნიკი კაუფმანი. საბჭოს სხდომას არ ესწრებოდა ირეგულარულ ცხენოსანთა რაზმის მეთაური, კაზაკთა სახელგანთქმული გენერალი ბაკლანოვი. გენ. მურავიოვმა და სხვებმაც კარგად იცოდნენ, რომ ეს უკანასკნელი სასტიკად უარყოფდა იერიშის ნაადრევად მოწყობას, ასეთი ნაბიჯი მას ავანტიურად და დამღუპველად მიაჩნდა მოიერიშეებისათვის. იგი ხატავდა უკანასკნელ პერიოდში ყარსის თავდასაცავად გაწეულ გიგანტურ სამუშაოთა სურათს. გენ. ბაკლანოვი თვით გენ. მურავიოვთან დავის დროს დამაჯერებლად ასაბუთებდა, რომ იერიშის რისკი არაფრით არ არის გამართლებული, მისი შედეგები კი, შესაძლოა, საბედისწერო აღმოჩნდესო. იგი განსაკუთრებით ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ამ ბოლო დროს ყარსში აგებული ბევრი სიმაგრე და ბასტიონი ჩვენ-

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 472.

თვის, რუსებისათვის, სრულიად უცნობია, ჩვენს გეგმებსა და რუკებზე ისინი აღნიშნული არ არისო. გენ. მურავიოვმა გადაწყვიტა გვერდი აევლო ამ მეტად ჯიუტი და „დაუდგრომელი“ გენერლისთვის. ამიტომაც სამხედრო საბჭოს სხდომა გენ. ბაკლანოვის მონაწილეობის გარეშე. მიმდინარეობდა.

მივცეთ სიტყვა საბჭოს მონაწილეს: „მთავარსარდალმა გამოაცხადა, რომ ომერ-ფაშა 30 ათასი კაცით გადმოსხდა ბათუმში და მოეშურება ყარსის გასათავისუფლებლად, მისი აზრით, საჭიროა ავიღოთ ციხე-სიმაგრე და შემდეგ უკვე შევხედეთ ფაშას. ციხე-სიმაგრის აღება სხვაგვარად შეუძლებელია თუ არა იერიშის გზით.

როცა გენერალმა მოისურვა გაეგო თვითოეული დამსწრე პირის აზრი,—გადმოგვცემს მოგონების ავტორი,—და პირველ რიგში მიმართა გენერალ ბრიმერს, უკანასკნელმა თქვა: ჩემი შეხედულებით, ომერ-ფაშა, თუ იგი ნამდვილად გადმოსხდა ბათუმში, მალე ვერ შესძლებს მოაღწიოს ყარსამდე ცუდი გზებით...“ მთავარსარდალმა გააწყვეტინა მას და უთხრა: „ფაშა ერთ კვირაში აქ იქნება“. „ამ შემთხვევაში,—თქვა გენ. ბრიმერმა,—თქვენ მაღალმა აღმატებულებამ უკეთ უწყის ყარსის მდგომარეობა და ისიც, შეგვიძლია თუ არა ჩვენ იმედი ვიქონიოთ, რომ ციხე-სიმაგრე დაგვნებდება ომერ-ფაშას მოსვლამდე, ე. ი. ერთი კვირის განმავლობაში...[1] „ამაში მე არა ვარ დარწმუნებული და ვფიქრობ, რომ აუცილებელია: ან მივბეგვოთ, დავამარცხოთ ფაშა, ან ავიღოთ ციხე-სიმაგრე მის მოსვლამდე... ამრიგად, თქვენ ხომ თანახმა ხართ იერიშისა?“ —„თანახმა ვარ!“—უპასუხა ბრიმერმა.

„სამხედრო საბჭოს სხვა წევრებმაც იგივე აზრი გამოთქვეს“[2]. როცა ეცნობი გენ. მურავიოვის მიერ ჩატარებული საბჭოს სხდომის საერთო ხასიათს, რწმუნდები, რომ საბჭოს

---

[1] გენ. ბრიმერს მხედველობაში ჰქონდა ყარსის გარნიზონის მშვიდობიანი კაპიტულაციის შესაძლებლობა.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 471, დე-საუფს ჩანაწერები. იგივე: მ. ბოგდანოვიჩი, „ალმოსავლეთის ომი“, ტ. IV, თ. XII, 1876.

თათბირი, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, არც შემდგარა, მას არსებითად არც კი ვანხილავს იერიშის საკითხი. ამრიგად, არსებობს სრული საფუძველი ეჭვი შევიტანოთ ომის მემატიანეთა (დე-საქე, გენ. ბრიმერი, უსლარი, რომანოვსკი და სხვ.) მტკიცებებში, თითქოს სამხედრო საბჭოს ყველა წევრი ერთსულოვნად დაეთანხმა მთავარსარდლის წინადადებას, ყველა მათგანი, თითქოს, „სრულიად დარწმუნებული იყო იერიშის წარმატებაში“[1]. იგივე მემატიანენი მაინც ვერ ჩქმალავენ მწვავე უთანხმოებასა და წინააღმდეგობას, რაც გამოიწვია იერიშის განხორციელების დისპოზიციის იმ პროექტმა, რომელიც საბჭოს წარუდგინა გენ. მურავიოვმა. კერძოდ, გენერლებმა ბრონევსკიმ, კოვალევსკიმ და სხვებმა არსებითი შენიშვნები წამოაყენეს დისპოზიციის პროექტის გამო. მწვავე დავისა და კამათის შედეგად გენ. მურავიოვი იძულებული გახდა ძირფესვიანად გადაემუშავებინა დისპოზიციის თავდაპირველი ვარიანტი[3].

ჩვენს ამოცანას, ცხადია, არ შეადგენს ყარსის ციხე-სიმაგრის იმ საიერიშო დისპოზიციის განხილვა, რომელიც დამტკიცებულ იქნა სამხედრო საბჭოზე. ვრცლად ვერ შევეხებით აგრეთვე მეომარ ძალთა განლაგებისა და ამ გაუგონარი სისხლისმღვრელი იერიშის მსვლელობის დეტალებს. შეიძლება მხოლოდ გაუზვიადებლად ითქვას, როგორიც უნდა ყოფილიყო ბრძოლის შედეგები, 17 სექტემბრის არნახულმა გმირულმა იერიშმა ერთხელ კიდევ დიდების შარავანდედით შემოსა რუსი ჯარისკაცი და რუსული იარაღი. თვით მტრებიც კი გაოცებითა და აღტაცებით აღნიშნავდნენ რუსთა მოიერიშე კოლონების მამაცობასა და გმირობას. „რუსეთის ქვეითმა ჯარმა,—წერდა გენერალი ქმეთი:—ბოლომდე გვიჩვენა უდიდესი შეუპოვრობა“[3]. სხვა დოკუმენტში ამ დაუვიწყარი

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 471, დე-საქეს ჩანაწერები. იგივე: მ. ბოგდანოვიჩი, „აღმოსავლეთის ომი“, ტ. IV. თ. XII, 1876.

[2] ი ქ ვ ე.

[3] A Narrative of the Defence of kars on the 29 September 1855. By George Kmety. London, 1856.

იერიშის შესახებ შემდეგს ვკითხულობთ: „არაჩვეულებრივი შეუპოვრობით და უშიშრად გამაგრდნენ რუსი ჯარისკაცები რედუტის კიდეებზე. კარვებს მოფარებულნი, ისინი ტენიდნენ თავიანთ თოფებს, შემდეგ უახლოვდებოდნენ დამბაჩის გასროლის მანძილზე და ესროდნენ თურქებს მანამდე, ვიდრე არ მოუღებდნენ მათ ბოლოს. ამრიგად, თვითეულ კარავთან ათი-თორმეტი გვამი ეყარა... მხოლოდ მოკლულთა და დაჭრილთა ზვინებით აღინიშნებოდა ის გზა, რომელსაც მიჰყვებოდნენ გენერლების კოვალევსკისა და გაგარინის კოლონები"[1].

აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ისტორიული მასალა მკაფიოდ ასახავს ქართველთა იმ ლაშქრის თავდადებასა და მამაცობას, რომელიც მთავარსარდლის პირად რაზმს შეადგენდა. ქართული ლაშქარი უშუალო მონაწილეობას იღებდა ყარსის ამ ფათერაკიან იერიშში. მიუხედავად ბრძოლის სრულიად არახელსაყრელი ვითარებისა მოიერიშე ნაწილებისათვის, ქართველი მოლაშქრეები, მემატიანის გადმოცემით, საშინელი მსხვერპლისა და სისხლის ფასად, გულადი კაზაკების მხარდამხარ, ვაჟკაცუ-რად „ეკვეთნენ გენერალ ქმეთის მთავარ შტაბს. მალე რუსეთის დროშა აფრიალდა მის კარავზე"[2]. ამ იერიშის დროს გმირულად დაიღუპა ქართველ მოლაშქრეთა მნიშვნელოვანი ნაწილი. დაღუპულთა შორის იყო საქართველოს უკანასკნელი მეფის— გიორგი XII-ის შვილიშვილი, 18 წლის ჭაბუკი. ავტორი, რომელიც აღწერს ამიერკავკასიაში შეგროვებული მრავალეროვანი ცხენოსანთა კორპუსის გარეგნულ სახეს, სხვათა შორის, გვაცნობს შემდეგს: „ყველა ჩვენგანს შორის ქართ-

---

[1] „სამხედრო კრებული", 1861 წ., № 3. გვ. 101, 103.

[2] იქვე, გვ. 101.

მეტად დამახასიათებელია იმ დროს გავრცელებული შეხედულება კავკასიის ცხენოსანთა კორპუსის ინტერნაციონალური შემადგენლობის შესახებ. გადმოცემა ამბობს, რომ „ცხენოსანთა კორპუსში ამ მხარის 70 სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ადამიანები ერთად იბრძოდნენ".

ველ თავადაზნაურთა რაზმი მკვეთრად განსხვავდებოდა თავისი მდიდრული ტანისამოსით, შესანიშნავი იარაღით და ლამაზი ცხენებით, რომლებიც წითლად იყო შეღებილი"[1]. ადვილი გასაგებია, რომ გოროზი ქართველი თავადაზნაურობა, რომელიც იმ დროს ორგანულად შეერწყო და შეუთვისდა მეფის თვითმყრობელობას, ამ უკანასკნელის სამსახურში არ ზოგავდა თავის ძალ-ღონეს და სიცოცხლესაც კი. ქართველ მოლაშქრეთა მამაცობა და სამხედრო ღვაწლი ყარსის ციხე-სიმაგრის გარემოცვისა და იერიშის დროს აღნიშნულ იქნა გენ. მურავიოვის სპეციალური ბრძანებით 1855 წლის 25 ოქტომბერს. მთავარსარდლის ბრძანებაში მოყვანილია ქართული ლაშქრის დაჯილდოებულ მეთაურთა და მხედართა საკმაოდ გრძელი სია[2].

ამ ისტორიულ იერიშის დროს ამაო გამოდგა რუსი ჯარისკაცის მთელი განსაცვიფრებელი გმირობა და მამაცობა, ოფიცრებისა და გენერლების დიდი უმრავლესობის უანგარო თავდადება და სამხედრო ტაქტიკური ოსტატობა. გენ. მურავიოვის სარისკო წამოწყება ტრაგიკულად დამთავრდა. მძიმე მარცხით განრისხებული გენერალი ბაკლანოვი ცხენით მიიჭრა მთავარსარდლის კარავთან და კადნიერად შესძახა მას: „რა მოხდა, ვინ აღმოჩნდა მართალი: გენერალი მურავიოვი, თუ გენერალი ბაკლანოვი?".

17 სექტემბრის დამლუპველი იერიშის დროს რუსებმა საერთოდ 11 ათასამდე კაცი დაკარგეს. თითქმის მთელი ეს მსხვერპლი თავს დაატყდა ქვეით ჯარს, რომლის პირადი შემადგენლობის მეოთხედზე მეტი ჯარისკაცი და ოფიცერი დაიღუპა. მწყობრიდან გამოვიდა 248 ოფიცერი და რამდენიმე გენერალი. იერიშის დროს მოკლეს რუსეთის არმიის ერთ-ერთი საუკეთესო მხედართმთავარი გენ. კოვალევსკი. კავკასიის გრენადერთა პოლკმა მოკლულთა და დაჭრილთა სახით დაკარგა 1.270 კაცი, ერევნის კარაბინერთა პოლ-

---

[1] „სამხედრო კრებული, 1861 წ., № 3, გვ. 87.

[2] გაზ. „კავკაზ", 1855 წ., № 89.

ქმა—962 კაცი, ბელევსკის პოლკმა—ათას კაცზე მეტი. მსხვერპლი თურქთა გარნიზონის მხრივ, რომელიც თავდაცვით ბრძოლას ეწეოდა დახურული პოზიციებიდან, რუსების დანაკარგს, ცხადია, ვერ შეედრებოდა[1].

რუსეთის მხარემ ამ იერიშის დროს მძიმე და თითქმის აუნაზღაურებელი მსხვერპლი გაიღო. მაგრამ თურქებს მაინც არ ჰქონდათ ზეიმისა და აღტაცების რაიმე საფუძველი. ამაო გამოდგა ოტომანთა არმიის სარდლობის ის იმედი, რომ რუსეთის სარდლობა, განცდილი მარცხის შემდეგ, დატოვებდა თავის პოზიციებს და საქართველოს საზღვრებში ჩაიკეტებოდა. ერთი შეხედვით, ასეთი ვარაუდი თითქოს რეალურ საფუძველს ემყარებოდა, მაგრამ მტრის მოლოდინი არ გამართლდა. წარუმატებლობამ და მძიმე მარცხმა ვერ შეარყია რუსეთის მხედრობის გადაწყვეტილება—დარჩენილიყო თავის პოზიციებზე, ებრძოლა ბოლომდე, ყარსის გარნიზონის სრულ კაპიტულაციამდე. მთავარსარდალმა არ ისურვა ალყის მოხსნა და უკან დახევა. გენ. ბაკლანოვმა ამიერიდან ფაქტიურად საკუთარ ხელში აიღო ყარსის გარემოცვის მთელი საქმე, მან მტკიცედ გადაკეტა ციხე-სიმაგრის ყველა და ყოველგვარი მისასვლელი. ყარსის ციტადელს წინანდელზე უფრო მეტიდრო არტახები შემოავლეს, წინანდელზე უფრო ულმობლად იწყეს მისი შევიწროება და შემუსვრა. ოფიციალურად გამოცხადდა მთავარსარდლობის გადაწყვეტილება იმის შესახებ, რომ მოალყე ჯარი, რაც უნდა მოხდეს, რჩება თავის საგუშაგოზე ციხე-სიმაგრის კედლებთან; იგი მზადაა გადაიტანოს ყოველგვარი განსაცდელი სუსხიანი ზამთრის ცის ქვეშ, მაგრამ ძირითადი მიზანი—ყარსის კაპიტულაცია, რადაც უნდა დაჯდეს, მიღწეულ იქნებაო.

გენ. მურავიოვის მიერ 1855 წლის 17 სექტემბერს გაწეული რისკის ყოველმხრივად შეფასების დროს დაუშვებელი იქნებოდა ანგარიში არ გაგვეწია ზოგიერთი გარემოებისათვის,

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 150—172. იგივე: „სამხედრო კრებული", 1861 წ., № 3, გვ. 105.

რომლებიც საკმაოდ ანელებენ მთავარსარდლის დანაშაულს. ამ თვალსაზრისით, გენ. მურავიოვის მოქმედებას, თუ მეტი არა, ავანტიურის კვალიფიკაცია მაინც უნდა ჩამოსცილდეს.

ჩვენ საკმაო კომპეტენტურად გვეჩვენება კამპანიის ერთ-ერთი აქტიური მონაწილის და მთავარსარდლის უახლოესი თანამოსაგრის გენ. დონდუკოვ-კორსაკოვის მოწმობა. დონდუკოვ-კორსაკოვი ითვლებოდა გენ. მურავიოვის რწმუნებულად და „შინაურ“ კაცად, ამიტომ იგი ახლოს იცნობდა მთავარსარდლის სტრატეგიულ მიზანდასახულებებს, რომლებიც, მისი გადმოცემით, მეტად ფართოდ იყო მოხაზული.

დონდუკოვ-კორსაკოვის აზრით, გენ. მურავიოვის მიერ 1855 წლის 17 სექტემბერს განხორციელებული იერიში წარმოადგენდა შეცდომას მხოლოდ რისკის გაწევის თვალსაზრისით, „მაგრამ მისი შედეგები, შესაძლო გამარჯვების შემთხვევაში, ასკეცად გაამართლებდა რისკზე წასვლის გადაწყვეტილებას“. „წარმატების შემთხვევაში,—წერს გენერალი დონდუკოვ-კორსაკოვი,—მეორე დღესვე იქმნებოდა შესაძლებლობა მსუბუქად შეიარაღებული რაზმით გაგველაშქრა არდაგანის გზით ბათუმისაკენ. გზაში შემოგვიერთდებოდნენ ახალი ჯარები ახალციხიდან. აჩქარებული გადასვლით 4 ან 5 დღეში ჩვენი ჯარები აღმოჩნდებოდნენ ბათუმთან, ამოწყვეტდნენ ან ზღვაში გადაყრიდნენ თურქების მიერ გადმოსხმულ ჯარებს. შემდეგ, ქობულეთისა და გურიის მეშვეობით, ზღვის სანაპიროებით შევიჭრებოდით ომერ-ფაშას არმიის ზურგში და გავჭლეტდით მას იმერეთსა და სამეგრელოს ტყეებსა და ჭაობებში. ამრიგად, ყარსის აღებასა და გენ. ვილიამსის არმიის განადგურებას 10 ან 15 დღის შემდეგ დაემატებოდა თურქეთის მეორე არმიის განადგურება და ეს ლაშქრობა დაიკავებდა ერთ-ერთ ყველაზე უშესანიშნავეს ფურცელს სამხედრო საქმის მატიანეში“. გენ. დონდუკოვ-კორსაკოვის გადმოცემით, ამ გრანდიოზულმა საპერსპექტივო სტრატეგიულმა კონცეფციამ თავდავიწყებამდე გაიტაცა გენ. მურავიოვი; ეს უკანასკნელი მოელოდა, რომ „ასეთი წარმატება წარხოცავდა

იმ მძიმე შთაბეჭდილებას, რომელიც მოახდინა რუსეთში სევასტოპოლის აღებამ"[1].

გენ. დონდუკოვ-კორსაკოვს, როცა იგი ცდილობს სავსებით გაამართლოს ჯარების მთავარსარდლის მოქმედება, ავიწყდება, რომ თავისი „შორსდამიზნებული სტრატეგიის" განსახორციელებლად გენ. მურავიოვმა სრულიად უხეირო და უვარგის საშუალებას მიმართა, ავიწყდება, რომ 17 სექტემბრის მოქმედებით გენ. მურავიოვმა არათუ ფიზიკურად გაანადგურა და მწყობრიდან გამოიყვანა თავისი ჯარის რჩეულ ჯარისკაცთა და ოფიცერთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, არამედ საკმაოდ ხანგრძლივი დროით დაუკარგა ბრძოლის უნარი მთელ თავის კორპუსს, პასიურობისათვის გასწირა იგი.

თურქეთის ჯარების დაწოლის ამ კრიზისულ მომენტში აფხაზეთსა და სამეგრელოსთან ერთად ფრიად სახიფათო მდგომარეობაში აღმოჩნდა აგრეთვე მთელი გურია. იქ მყოფი ე. წ. გურიის რაზმიც არასახარბიელო მდგომარეობაში ჩავარდა. ჯერ კიდევ ზემოაღწერილ ამბებამდე, 1855 წლის 24 აგვისტოს, გენ. მურავიოვმა აცნობა ვენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის, რომ, მის ხელთ არსებული ცნობებით, ბათუმის კორპუსი მუსტაფა-ფაშას მეთაურობით თითქოს აპირებდა ყარსის დასახმარებლად გალაშქრებას. ასეთი ცდის აღსაკვეთად, მთავარსარდალი უბრძანებდა გურიის რაზმის სარდლობას მოეწყო დივერსია ქობულეთის სანჯაყში. გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ გენ. მურავიოვს წარუდგინა ერცელი მოხსენება, რომელშიც ასაბუთებდა, რომ შექმნილ ვითარებაში შეუძლებელი იყო მთავარსარდლის განკარგულების შესრულება, გურიის რაზმის უფროსი დაწვრილებით აღწერდა გურიისა და სამეგრელოს საზღვრებზე არსებულ დაძაბულობას, მიუთითებდა მტრის ძალების სიჭარბეზე და მოითხოვდა მაშველ ჯარებს.

გენ. მურავიოვს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა მიღებული ზემოხსენებული მოხსენება, რომ მან 7 სექტემბერს გურიის რაზმის

---

[1] „კავკასიის კრებული", 1876 წ., ტ. I, გვ. 330.

უფროსის სახელზე კვლავ ახალი მიწერილობა აფრინა. მთავარსარდალი თავის მიმართვაში მიუთითებდა მზვერავებისაგან მიღებულ ცნობებზე იმის შესახებ, რომ თითქოს თურქებს ამჯერად თავიანთ სამოქმედო რაიონად ახალციხე აურჩევიათ და მტრის საექსპედიციო ჯარის ნაწილები აჭარიდან უკვე მოეშურებიან ქობლიანის გზით ახალციხისაკენო. შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, მთავარსარდალი მოითხოვდა გურიის რაზმის ერთი ნაწილის დაუყოვნებლივ გადასროლას ბაღდადისა და ზეკარის უღელტეხილის გზით ახალციხისაკენ. გენ. მურავიოვის ახალმა განკარგულებამ მეტად დიდ საგონებელში ჩააგდო ისედაც თავგზააბნეული გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი. ეს უკანასკნელი თავის მორიგ პატაკში ერთხელ კიდევ შეეცადა დაესურათებინა გურიის რაზმის უმწეო მდგომარეობა და თავიდან აეშორებინა ამ რაზმის დანაწევრების საფრთხე. 12 სექტემბრის მოხსენებაში მთავარსარდლის სახელზე ბაგრატიონ-მუხრანსკი კიდევ და კიდევ უარყოფს გენ. მურავიოვის მოთხოვნის შესრულების შესაძლებლობას. იგი მოაგონებს მთავარსარდალს, თუ რა მძიმე საფრთხის წინაშე იმყოფებიან გურია და სამეგრელო. გორც ხმელეთით, ისე ზღვის მხრიდან. ამ მწვავე მომენტში გურიის რაზმის დაქსაქსვა,—წერს იგი,—ნამდვილად დაღუპვას მოასწავებსო.

ინტერესს მოკლებული არ არის გავეცნოთ სხვადასხვა პირთა მოსაზრებებს ომერ-ფაშას საექსპედიციო ლაშქრობის მარშრუტის შესახებ.

აღსანიშნავია, რომ სამოქალაქო თანამდებობის ადამიანთა საღი მსჯელობა და შორსმჭვრეტელობა ზოგჯერ უკან იტოვებს მაღალ პროფესიონალ „სტრატეგთა“ გამჭრიახობას ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ოზურგეთის მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლის—მიხეილ ერისთავის წერილი: „ომერ-ფაშასათვის ხელსაყრელი არაა იმოქმედოს ყარსის წინააღმდეგ,—წერს ერისთავი,—სადაც იგი უსათუოდ განადგურებულ იქნება რუსეთის ჯარების მიერ... მას უფრო აწყობს გურიის მხრიდან მოქმედება. მას ათასამდე ჯარისკაცი ჰყავს

სამეგრელოსა და ქობულეთში, დიდძალი სურსათი და საბრძოლო მარაგი აქვს, ფლობს ზღვას და შეუძლია იოლად და სწრაფად კიდევ უფრო გააძლიეროს თავისი ჯარების რიცხვი და მოზიდოს რამდენიც ესაჭიროება იმდენი მარაგი. თურქეთიდან შეიძლება აქ ჯარები გადმოსროლილ იქნას მეშვიდე დღისათვის, ხოლო ქობულეთის საზღვრებიდან საჯავახოს მაღლობებს, 40 ვერსის მანძილს, შეიძლება მიაღწიო ორი გადასვლით. მოწინააღმდეგისათვის ხელსაყრელი არაა იაროს საძნელო გზებით არზრუმისა და ყარსისაკენ, როდესაც მას არ შოეპოვება წარმატების იმედი"[1]. ის მოსაზრება, რომ თურქების ძირითადი ძალების თავდასხმა მოსალოდნელი იყო არა რომელიმე სხვა პუნქტში, არამედ სწორედ გურიისა და სამეგრელოს მხრიდან, უდავოდ საფუძვლიანი და მართებულია. ამაში გარკვეა არ მოითხოვდა დიდ სტრატეგიულ სიბრძნესა და გამჭრიახობას. თვით მთავარსარდალიც, ბოლოს და ბოლოს, სავსებით დარწმუნდა ამ ანბანურ ჭეშმარიტებაში.

მხოლოდ 18 სექტემბერს, ყარსის ციხის უბედური იერიშის მეორე დღეს, გენერალმა მურავიოვმა, როგორც იქნა, ყური ათხოვა გურიის რაზმის უფროსის პრეტენზიებს. ახალი საინსტრუქციო წერილით იგი ძალადაკარგულად აცხადებდა თავის წინანდელ განკარგულებებს და უფლებას აძლევდა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის: „ამიერიდან ეზრუნა მხოლოდ მისთვის მინდობილი მხარის უშიშროებისათვის"[2]. ამავე დროს მთავარსარდალი არას დაგიდევდა იმას, რომ მცირერიცხოვან გურიის რაზმს ოდნავაც არ შეეძლო უზარმაზარი, აფხაზეთიდან აჭარის მთებამდე გაჭიმული, საზღვაო და სახმელეთო ხაზის დაცვის უზრუნველყოფა. რეზერვებისა და დამხმარე ძალების მოლოდინი ამაო იყო. საქმე ისაა, რომ ყარსის მთავარი კორპუსის სარდლობა 17 სექტემბრის მარცხის შემდეგ შეუდგა შებერტყილი ნაწილების ხელახლა წესრიგზე

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 230—231.
[2] ი ქ ვ ე, გვ. 239—240.

მოყვანას. კავკასიის არმიის ყველა ბრძოლისუნარიანი შენაერთი, თითქმის გამოუკლებლივ, ყარსის გარშემო და საერთოდ ანატოლიის ასპარეზზე იქნა თავმოყრილი. გურიასაძეგრელოს საზღვრები, ე. წ. რიონისპირა საბრძოლო ასპარეზი, რეგულარული ჯარების მხრივ თითქმის გაშიშვლებული აღმოჩნდა. ერთადერთი იმედი, რომელიც ასულდგმულებდა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის, ეს იყო ადგილობრივი ლაშქარი და სახალხო ომის გაჩაღების პერსპექტივა. უნდა ითქვას, რომ გურიის რაზმის უფროსის ვარაუდი ამ მხრივ სავსებით მართალი გამოდგა, თუმცა, სამწუხაროდ, თავისი პიროადი თვისებებით, იგი სრულიად შეუფერებელი აღმოჩნდა სახალხო ლაშქ-ის სარდლის საპატიო ოოლისათვის.

1855 წლის შემოდგომის დასაწყისს თურქეთის საექსპედიციო არმია მრისხანე ძალად იდგა გურიისა და სამეგრელოს ზღუდეებთან. დღითი დღე მოსალოდნელი იყო ტრაგიკული ამბების განვითარება. ომერ-ფაშა, რომელმაც თავისი მისია დამთავრებულად ჩათვალა, აჭარის მთებიდან ბათუმში დაბრუნებისთანავე სასწრაფოდ გაემგზავრა გემით შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირების გასწვრივ. თურქეთის არმიის საოდლის მოგზაურობას წინასწარი დაზვერვითი ხასიათი ჰქონდა. ომერ-ფაშამ შეამოწმა თურქეთის სიმაგრეები და თურქთა გარნიზონების მდგომარეობა შავი ზღვის სანაპიროზე და თავისი ყურადღება შეაჩერა სუხუმის რეიდზე. თურქთა საექსპედიციო ლაშქრის სადესანტო პუნქტი ამიერიდან არჩეულად ითვლებოდა.

უსაფუძვლო იქნებოდა გვეფიქრა თითქოს ომერ-ფაშა სუხუმის ნავსადგურის ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა უპირატესობებმა მიიზიდეს, პირიქით, ამ თვალსაზრისით და სხვა მხრივაც (ქვეყნის ცენტრებთან სიახლოვე, პირდაპირი გზა და სხვ.). იმდროინდელი ყულევი (რედუტ-კალე) გაცილებით წინ იდგა. თურქეთის სარდლის ასეთ არჩევანს, როგორც სხვა ადგილებს აღინიშნა, სულ სხვა პოლიტიკური სარჩული ედო. ყოველ შემთხვევაში, ყარსის გადარჩენის პრობლემა ამიერიდან ომერ-ფაშასათვის უკვე აღარ არსებობდა. სავსებით გა-

საგებია, რომ ომერ-ფაშას უცნაური მანევრები იმ დროს საჭოჭმანო გამოცანად იქცა: ჩვენს მხედრობაში, მთელ ჩვენს ქვეყანაში, საგანგაშო მდგომარეობასთან ერთად, მითქმა-მოთქმა და ჩოჩქოლი ატყდა. გურიის რაზმის შტაბის უფროსს პოლკოვნიკ უსლარს სრული საფუძველი ჰქონდა ეფიქრა, რომ ომერ-ფაშას ამიერიდან აზრადაც კი არ მოსდის დახმარება აღმოუჩინოს ყარსის გარნიზონს, თუმცა ამის შესახებ კვლავ აცხადებსო. პოლკოვნიკ უსლარის აზრით, ომერ-ფაშა, რომელიც სამხედრო კამპანიას გვიან შემოდგომაზე იწყებდა, მისთვის მეტად ხელსაყრელ პირობებშიც კი, ზამთრამდე შესძლებდა დაეკავებინა მხოლოდ სამეგრელო, გურია და იმერეთის მცირე ნაწილი. თურქეთის მთავარსადალი, ვიდრე აღნიშნულ ტერიტორიებს არ შემოიმტკიცებდა, მოკლებული იქნებოდა შესაძლებლობას გადაედგა გაბედული ნაბიჯი ცენტრებისაკენ. ამრიგად, უსლარი ფიქრობდა, რომ ომერ-ფაშას მთელი ზამთარი მოუხდებოდა ერთი ადგილის ტკეპნა შავი ზღვის სანაპიროზე. ახალი კამპანიის დაწყებას მტერი მხოლოდ 1856 წლის აპრილ-მაისში თუ მოახერხებდა. რა მიმართულებას მიიღებდა ომერ-ფაშას შემდგომი ლაშქრობა? უსლარის აზრით, ომერ-ფაშა თავისი ჯარით გაემართებოდა ან სურამის უღელტეხილით თბილისის წინააღმდეგ, ან იგი, რაც უფრო მოსალოდნელი იყო, შეეცდებოდა გადაელახა ყაბარდოს მთები და გზა გაეკაფა ვლადიკავკავის ოლქისაკენ. დასასრულ, გურიის რაზმის შტაბის უფროსი ითვალისწინებდა ომერ-ფაშას საექსპედიციო ლაშქრობის სრულ განწირულებას[1].

თუ შევაჯამებთ ზემოთქმულს, დაერწმუნდებით, რომ შეზორკალული ყარსის გადარჩენის იდეა ომერ-ფაშას მიერ გათვალისწინებული მარშუტით: სუხუმიდან ქუთაისით—სურამის უღელტეხილით ახალციხის ან თბილისის მიმართულებით,—განუხორციელებელი და ილუზიური იყო. უკეთეს შემთხვევაში, ფაშას, შესაძლოა, კვლავ იმედი ჰქონოდა, რომ

[1] „კავკასიის კრებული", 1880 წ., ტ. V, გვ. 270.

საქართველოს სიღრმეში შეჭრით და თბილისისადმი დამუქრებით იგი მოწყვეტდა ყარსს და ზურგის დასაცავად გამოიტყუებდა „გულუბრყვილო“ მურავიოვის კორპუსს, მაგრამ მტერი მალე დარწმუნდა თავის საბედისწერო შეცდომაში.

გენერალ ვილიამსისადმი ომერ-ფაშას წერილი, რომელიც სუხუმიდან 2 ოქტომბერს გაიგზავნა და გზაში ჩვენმა პიკეტებმა დააკავეს, საბოლოოდ ადასტურებს, რომ მან ხელი აიღო ყარსისათვის დახმარებაზე. საექსპედიციო კორპუსის სარდალი თავის ბარათში ინგლისელი გენერლის სახელზე ოინბაზურად უელის გვერდს „ყველაზე მწვავე კითხვას“ და კმაყოფილდება მარტოოდენ მშრალი მილოცვით „17 სექტემბრის გამარჯვების“ გამო. ომერ-ფაშა ღვლარჭნილი ფრაზებით, გაუგებარი ფორმით იმედს გამოთქვამს, რომ „ურთიერთობა ჩვენს შორის, რომელიც დაიწყო ესოდენ სასიამოვნო ნიშნით, შემდგომშიც არ შეწყდება და მოვლენების განვითარება, ან ჩვენი ორი კორპუსის შეერთება შემთხვევას მომცემს გაგეცნოთ და პირადად გადაგიხადოთ მადლობა“[1]. ცხადია, გენერალი ვილიამსიც არ შეიყვანა შეცდომაში მისმა ანგლოსაქსურმა ალღომ და მან ზუსტად გამოიცნო მოკავშირე სარდლის მუხანათური ხრიკები. „მე მედგრად ვიდექ, ვიდრე არ შევატყვე, რომ ომერ-ფაშა სუხუმ-კალეში გადასხდა“[2],— ღვარძლიანად განაცხადა გენ. ვილიამსმა ყარსის კაპიტულაციის შემდეგ. ტყვედ ჩავარდნილი ინგლისელი ოფიცრები ყარსის დაცემას და თავიანთ უბედურებას მთლიანად ომერ-ფაშას აბრალებდნენ. ამ უკანასკნელის წინააღმდეგ ამხედრებული იყო აგრეთვე ყარსში მომწყვდეული ყველა ფაშა. როდესაც ციხე-სიმაგრეში უიმედოდ მომწყვდეულ ქერიმ-ფაშას ერთხელ აცნობეს, ომერ-ფაშას ჯარებს სამეგრელოში სრული განადგურება მოელისო, მან კმაყოფილებით წაიბუზღუნა:

---

[1] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 443, ფურცელი 58.

[2] „სამხედრო კრებული“, 1861 წ., № 3, გვ. 43.

„ეს ომერ-ფაშამ საესებით დაიმსახურა, — ყარსისათვის სასწრაფო დახმარების ღმოჩენის ნაცვლად მან მანევრირება დაიწყო, ამიტომ ჩვენ კაპიტულაციაზე წასვლა გვიხდებაო“[1].

როგორი იყო ომერ-ფაშას მიზანდასახულება, როდესაც მან სადესანტო ადგილად სუხუმი აირჩია? ისტორიული წყაროები და ფაქტები ადასტურებენ, რომ იგი თავდაპირველად სამხედრო-სტრატეგიულზე უფრო მეტად პოლიტიკური მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა. მტერი ვარაუდობდა დასაწყისში ფრთხილი და მოქნილი პოლიტიკით სრული ჰეგემონობა მოეპოვებინა შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ მოსახლეობაში, მჭიდრო კავშირი დაემყარებინა ინგლისელთა და თურქ დამპყრობთა სამსახურში მყოფ შამილთან, მაჰმად ემინთან, შეედგინა „აფხაზთა და ჩერქეზთა დამხმარე კორპუსი“ არა ნაკლებ 25 ათასი კაცის რაოდენობით, შემოეერთებინა ადგილობრივი ძალები და მათი დახმარებით შედგომოდა თავისი ვერაგული გეგმის განხორციელებას საქართველოში და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ომერ-ფაშა ოპტიმისტურად უყურებდა არა მარტო მთის მოსახლეობას და აფხაზეთის ხალხს. იგი საკმაოდ დიდ იმედებს ამყარებდა თვით სამეგრელოს, გურიის და იმერეთის მოსახლეობაზე, რომელიც, მისი რწმენით, პირველსავე დაძახილზე უნდა ამხედრებულიყო მეფის რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფალთა წინააღმდეგ. რა თქმა უნდა, თურქეთის არმიის მთავარსარდალს არ შეიძლებოდა არ ცოდნოდა ქართველი ხალხის სიძულვილი და შეურიგებლობა თურქი დამპყრობლებისადმი, მაგრამ მას იმედსა და სასოებას ულვივებდნენ მის ამალაში მყოფი ინგლის-საფრანგეთის ემისრები და აგენტ-მზვერავები. ეჭვი არ არის, რომ თავისი აგრესიული გეგმის დეტალები ომერ-ფაშას ადრევე ჰქონდა შეთანხმებული თავის ევროპელ ბატონებთან, განსაკუთრებით ინგლისის

---

[1] „კავკაზი“, 1856 წ., № 15.

მთავრობასთან. ამასვე ადასტურებს ომერ-ფაშასთან აკრედიტებული ინგლისელი და ფრანგი „მრჩევლების“ არაჩვეულებრივი აქტივობა. ისიც დამახასიათებელია, რომ ომერ-ფაშა აფხაზეთსა და სამეგრელოში ყოფნის დროს ფაქტიურად თავის „მრჩეველთა“ მხოლოდ აღმასრულებლის როლს თამაშობდა.

ლორდ როგლანი ომერ-ფაშა გენ. პელისიე (1855).

5. ომერ-ფაშას კორპუსის შეჭრა სამეგრელოში და მისი დაპყრობითი გეგმების ჩაშლა

იმარჯვებდა ის. ვინც
თავის სახლკარს იცავდა და
არა სხვისას იკლებდა.
ნ. ნიკოლაძე.

გეოგრაფიული სივრცე, რომელიც თურქეთის საექპედიციო არმიის მოქმედების კვანძი უნდა გამხდარიყო, იმ დროს ჩვეულებრივ „რიონის მხარედ“ იწოდებოდა. მას ჩრდილო-დასავლეთიდან მდ. ენგური ერტყა, დასავლეთიდან შავი ზღვა, სამხრეთიდან — აჭარა-ახალციხის მთები, ხოლო აღმოსავლეთიდან სურამის ანუ ქართლ-იმერეთის ქედი საზღვრავდა. მდ. რიონი, რომელიც რედუტ-კალეს (ყულევის) სამხრეთით 15 ვერსის მანძილზე შავ ზღვას შეერთვის, თავის მარჯვენა შენაკად ცხენისწყალთან ერთად მთელ „რიონის მხარეს“ სამ ნაწილად ჰყოფდა: გურიად, სამეგრელოდ (ცხენისწყლის დასავლეთით) და იმერეთად, რომელსაც ეჭირა მთელი სივრცე ცხენისწყლის აღმოსავლეთით ქართლ-იმერეთის ქედამდე. „რიონის მხარის“ მეზობლად მდებარეობდნენ სამურზაყანო, აფხაზეთი და სვანეთი.

შეტევითი ოპერაციების განვითარების შემთხვევაში აფხაზეთიდან ქუთაისისაკენ, ომერ-ფაშას შეეძლო ესარგებლა შარაგზების განსაზღვრული ქსელით. 1) სოფ. რუხიდან (ენგურზე) ქუთაისისაკენ გაჭიმული იყო ორი გზა: ერთი მიიმართებოდა ზუგდიდით, სოფ. ხეთასა და სოფ. მარანზე გადასვლით;

მეორე—ოჩხამურითა და ხოფით (უნდა აღინიშნოს, რომ საველე არტილერიისა და სხვა სიმძიმეების გატარება ამ გზაზე მხოლოდ მშრალ ამინდში შეიძლებოდა). 2) შავი ზღვის სანაპირო პუნქტებიდან, რომლებიც იმ მომენტში თურქების ხელში იმყოფებოდა, ქვეყნის ცენტრისაკენ მიიმართებოდა ერთადერთი, იმ დროის კვალობაზე საკმაოდ კეთილმოწყობილი გზა. იგი იწყებოდა ყულევიდან, ხოლო სოფ. ხეთის სამხრეთით უერთდებოდა პირველ მაგისტრალს: რუხი—ზუგდიდი—ხეთა—ქუთაისი. ყულევ-ხეთის შემაერთებელ ამ გზას სივიწროვე და ჭაობიან-ტყიანი ხასიათი ხელს არ უშლიდა იმაში, რომ იმ დროს იგი ოფიციალურ მიწერ-მოწერაში გზატკეცილად წოდებულიყო. ყველა დანარჩენი გზა, რომლებიც მოემართებოდა შავი ზღვის სანაპირო პუნქტებიდან და ზუგდიდ-ქუთაისის მთავარ საფოსტო ტრაქტს უერთდებოდა, არსებითად, სრულიად უმნიშვნელო ბილიკები იყო. ტყეები და ჭაობები, რომლებშიც ასეთი ბილიკები იხლართებოდა, სრულიად უსარგებლოს ხდიდა მათ სამხედრო შენაერთების მოძრაობისათვის: 3) გურიის ცენტრიდან—ოზურგეთიდან (ახლა ქ. მახარაძე)—მოდიოდა ორი გზა: ერთი—ლანჩხუთით, მეორე კი—ჩოხატაურით. ორივე ეს გზა ერთდებოდა მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე კოდორის ხიდთან და ზუგდიდ-ქუთაისის საფოსტო მაგისტრალს ერწყმოდა. გურიის დაკლაკნილი გზები მიყვებოდა ტყით შემოსილ მთებს, ეს გარემოება კი აბრკოლებდა დიდი შეიარაღებული ძალების მოძრაობას და სიმძიმეების გადატანას[1].

თავისთავად იგულისხმება, რომ ომერ-ფაშას, სამხედრო ოპერაციების გაშლის წინ, მოსახლეობის მორალურ-პოლიტიკურ განწყობილებასთან ერთად მხედველობაში უნდა მიეღო ქვეყნის ტოპოგრაფიული და კლიმატური პირობებიც. მაგრამ სწორედ ამ თვალსაზრისით მისი მოქმედება, თუ მეტი არა, ყოვლად უცნაურად მოჩანდა. გვიანი შემოდგომის

---

[1] ფაქტიური ცნობები ამოკრებილია საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივიდან, ფონდი 1087, ს. 448, ფურცელი 48.

წვიმიანი სეზონის დაწყებამდე ომერ-ფაშას შეეძლო ევარაუჯნა მხოლოდ ერთი, ერთ-ნახევარი თვე და საღ მოსაზრებას მისთვის უნდა ეკარნახა ამ მოკლე ვადის ეფექტური გამოყენება. მაგრამ მან აქაც გადაუხვია საგანთა ლოგიკის ნორმებს. მოსალოდნელი იყო, რომ ომერ-ფაშა თავისი შეტევითი მოქმედებისათვის აირჩევდა ქვეყნის ცენტრისაკენ მიმართულ უმოკლეს გზებს. ასეთი იყო ყულევ-ქუთაისის ტრაქტი, რომლის სიგრძე 108 ვერსს უდრიდა; დაახლოებით ასეთივე იყო ოზურგეთ-ქუთაისის გზაც. მიუხედავად ამისა, თურქთა ჯარების მთავარსარდალმა საექსპედიციო კორპუსის მოძრაობის საწყის პუნქტად დასახა არა ზემოაღნიშნული კვანძები, არამედ სუხუმი, რომელიც ქუთაისიდან დაცილებულია 200 ვერსზე მეტით, ე. ი. დაახლოებით ორჯერ მეტი მანძილით ყულევთან შედარებით. ისიც მხედველობაშია მისაღები, რომ მას აფხაზეთიდან უნდა ევლო ერთობ უვარგისი და მოუწყობელი გზებით და გადაელახა იმ დროს არც თუ ადვილად დასაძლევი ორი მდინარე—კოდორი და ენგური.

მტრის მნიშვნელოვან უპირატესობას წარმოადგენდა ის გარემოება, რომ ჯერ კიდევ 1854 წლის გაზაფხულზე კავკასიის სარდლობამ შავი ზღვის სანაპიროს გამაგრებული ხაზი ნიკოლოზ პირველის განკარგულებით სრულიად გაათავისუფლა თავისი გარნიზონებისაგან. ამიერიდან შავი ზღვის მთელი სანაპირო—შეკვეთილიდან ანაპამდე—იქცა სავსებით გაშიშვლებულ პლაცდარმად მოწინააღმდეგეთა ფლოტისა და ჯარებისათვის. რამდენადაც სანაპირო ფრონტების არსებობა დასავლეთ საქართველოს მთელი თავდაცვითი სისტემის უძლიერეს ფაქტორს წარმოადგენდა, მათი ევაკუაცია, ცხადია, ამ მხარეს სრულიად გამოუვალ მდგომარეობაში აყენებდა[1]. ეს გარემოება კარგად ესმოდათ თვით მეფის ხელისუფლების ოფიციალურ მოხელეებს. „მთელი ეს სამწუხარო

[1] ვრცელი მასალა შავი ზღვის სანაპიროს სიმაგრეების გარნიზონთა ევაკუაციის შესახებ იხ. აქტებში, ტ. X, გვ. 268—275, 698—700.

ოპერაცია,—წერდა ა. ზისერმანი სანაპირო ხაზის გაშიშვლების გამო,—უკვე ჩვენს სასტიკად დამარცხებას უდრიდა. ჩვენ მივატოვეთ სიმაგრეები და ნაგებობანი, რომელთა შექმნა დიდძალი სისხლი და ფული დაგვიჯდა, მივატოვეთ, რადგან შეუძლებელი იყო მათი ერთდროული დაცვა, ერთი მხრივ, მოწინააღმდეგის ფლოტისაგან, ხოლო მეორე მხრივ, ჩერქეზთა იერიშებისაგან. შავი ზღვის სანაპირო ხაზის დატოვება წარმოადგენდა იმ პირქუში ეპოქის ერთ-ერთ სავალალო მოვლენას"[1].

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, რომლებიც გულდასმით ადევნებდნენ თვალყურს საომარი ამბების განვითარებას საქართველოში და ამიერკავკასიის საზღვრებზე, სასწრაფოდ გამოეხმაურნენ რუსთა ჯარების მიერ შავი ზღვის სანაპირო ხაზის მიტოვებას. მათ ფრიად თავისებურად შეაფასეს კავკასიის სარდლობის მიერ ჩატარებული ოპერაცია. „თუ არ ჩავთვლით სილისტრიასთან რუსების გაუთვალისწინებელ და მოულოდნელ დამარცხებას,—წერდა ფ. ენგელსი,—მაშინ ერთადერთი პუნქტი, სადაც მათ ზარალი ნახეს და გარემოცული არიან საშიშროებით, ეს არის კავკასია... მათ დატოვეს თავიანთი თითქმის ყველა სიმაგრე შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზე არა მოკავშირეთა ფლოტის შიშით, არამედ იმისათვის, რომ გააძლიერონ თავიანთი არმია საქართველოში... რუსების მანევრი მოწმობს, ყოველ შემთხვევაში, იმას, რომ მათ საქართველოში თავისი მდგომარეობა არამტკიცედ ჩათვალეს და რომ სანაპიროს მხრიდან მაშველი ჯარები მათთვის უკიდურეს საჭიროებას წარმოადგენდა"[2]. ისტორიული დოკუმენტები ნათელყოფენ იმ კატასტროფულ მდგომარეო-

---

[1] „რუსსკი არხივ" 1892, წ., გვ. 510.

[2] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 88.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ფ. ენგელსის შენიშვნა—სილისტრიასთან რუსი ჯარების ვითომდა დამარცხების შესახებ 1854 წ.8 ივლისს, სწორად არ გადმოსცემს საქმის ვითარებას. აკადემიკოსმა ე. ტარლემ თავის კაპიტალურ გამოკვლევაში ყირიმის ომის შესახებ უტყუარი ფაქტიური მასალის საფუძველზე დამაჯერებლად გაბსნა ფ. ენგელსის ამ უნებლიე შეცდომის ფესვე-

ბას, რომელშიც აღმოჩნდა მთელი დასავლეთი საქართველო ჩვენი მთავარსარდლობის უხიაგი მანევრების მეოხებით. ამავე დროს უდიდესი გახსაცდელის ქამს, 1855 წლის შემოდგომაზე, როცა ქვეყნის წინაშე ყოფნა-არყოფნის საკითხი დადგა, ეს ასპარეზი მოწოდებული იყო ფრიად საპატიო როლი ეთამაშნა. ომის დამთავრების წელს საომარი მოქმედების მთავარ ასპარეზად, არსებითად, შავი ზღვის სანაპირო რაიონები იქცა.

ჯერ კიდევ 1854 წლის დასაწყისს თავ. ვორონცოვი სათანადოდ ითვალისწინებდა შავი ზღვის ნაპირებიდან მოსალოდნელ საფრთხეს. თბილისიდან გამგზავრების წინ შედგენილ ინსტრუქციაში მისი შემცვლელის გენერალ რეადის სახელზე იგი წერდა: „ეეხებით რა სანაპირო ხაზს, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ჩვენ გვაქვს სახიფათო მხარე გურიასა და სამეგრელოში. ეს ორი პროვინცია შავი ზღვის ნაპირას მდებარეობს. თუკი, როგორც შეიძლება ეივარაუდოთ, ძოწინააღმდეგე გადმოსხამს ძლიერ დესანტს ფოთისა და რედუტ-კალეს მახლობლად, ამის შედეგად ჩვენ გვექნება დიდი დაბრკოლება და შეიძლება მოგვიხდეს კიდეც მთავარი მოქმედი კორპუსის შესუსტება, რათა იგი დავუპირისპიროთ დესანტს და არ შევუშვათ მტერი საქართველოს შიგნით“[1].

როგორც გამოირკვა, ეს გამაფრთხილებელი სიგნალები არ გახადეს ყურადღების ღირსად თავ. ვორონცოვის შემცვლელებმა კავკასიის ჯარების მთავარსარდლის პოსტზე—გენ.

ბი. ისტორიკოსმა დაამტკიცა, რომ სილისტრიასთან არავითარ დამარცხებას ადგილი არ ჰქონია. ასეთი ვერსია შეეხება და მოპორა განთქმულმა ბაქიამ და ხლესტაკოვის ჯიშის ცრუპენტელამ—ომერ-ფაშამ, შემდეგ კი იგი აიტაცეს და ფართოდ გაავრცელეს ინგლისელმა ენატარტალა კორესპონდენ•ებმა ფ. ინგელს, რომელიც სარგებლობდა მაშინდელი პრესის ფურცლებიდან ამოკრეფილი მასალით, ცხადია, იმ დროს არ შეეძლო სცოდნოდა, რომ ცნობა სილისტრიასთან რუსების დამარცხების შესახებ სინამდვილეს არ შეესაბამებოდა.

ლენინგრადის ცია, „კავკ. კ—ტის ფონდი“, № 1268, აღწ. 8, ს. 415 ფურცელი 68. შემდეგში შემოკლებით: ლ ცია.

რეადმა და გენ. მურავიოვმა. ეს უკანასკნელნი სრული უდარ-
დელობით ეკიდებოდნენ „რიონის მხარის“ თავდაცვისა და
გურიის რაზმის ბრძოლისუნარიანობის საკითხებს.

1855 წლის სექტემბრის მეორე ნახევრიდან დაიწყო თურ-
ქეთის საექსპედიციო კორპუსის შენაერთების გაძლიერებული
თავმოყრა ქალაქ სუხუმში. იმავე დროს თურქეთის მთავარ-
სარდლობამ ენერგიულად მოკიდა ხელი მის განკარგულებაში
მყოფი შავი ზღვის სანაპირო პუნქტების გაძლიერებას, მათ
შევსებას ახალი, ბრძოლისუნარიანი გარნიზონებით. ბათუმში
და ქობულეთის სანჯაყში—გურიის საზღვრებთან განლაგე-
ბული იყო მუსტაფა-ფაშას საკმაოდ ძლიერი და ბრძოლის-
უნარიანი კორპუსი, რომელიც შედგებოდა ნიზამისა, სუვა-
რისა და ბაშიბუზუკებისაგან. მუსტაფა-ფაშას ნაბრძანები
ჰქონდა ომერ-ფაშას შეტევის დაწყებამდე დაკმაყოფილებუ-
ლიყო ცალკეული დივერსიებით და დემონსტრაციების მოხ-
დენით გურიის საზღვრებზე, მიეზიდა და შეებოჭა გურიის
რაზმისა და სახალხო მილიციის შენაერთები. თურქთა საექს-
პედიციო კორპუსის შეტევითი ლაშქრობის გაშლის შემდეგ
ბათუმ-ქობულეთის ნაკრები კორპუსი უნდა გაჭრილიყო რი-
ონისაკენ და კოდორის გადასასვლელთან შეერთებოდა ომერ-
ფაშას, რათა საერთო ძალით განეგრძოთ შემდგომი მოძრაო-
ბა ქუთაისისაკენ[1].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ომერ-ფაშასა
და მისი ევროპელი მრჩეველების დაუცხრომელი ზრუნვა
და ხრიკები ადგილობრივი მოსახლეობის, განსაკუთრებით,
გამოჩენილ სამხედრო და სამოქალაქო პირთა გადასაბი-
რებლად. საექსპედიციო კორპუსის მთავარსარდალმა სუ-
ხუმში ჩასვლისთანავე გამოსცა ბრძანება, რომ იგი დაუბრ-
კოლებლად მიიღებს მოსალაპარაკებლად ყველას, ვინც კი
ამას მოისურვებს; მან დაავალა თავის ადიუტანტებს თავაზი-
ანად და პატივისცემით მოპყრობოდნენ მიმსვლელებს, დაუ-
ყოვნებლივ შეეშვათ მის კაბინეტში ყველა მსურველი. სპეცია-

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 448, ფურცელი 48.

ლური ბრძანება აწესრიგებდა ადგილობრივი ნაწარმის ნიხრის საკითხს; ნაბრძანები იყო ყველაფერში წმინდა ოქრო და ვერცხლი გადაეხადათ. თურქეთის მთავარსარდალთან სტუმრად მოსულებს —მთიელებსა და აფხაზებს უმასპინძლდებოდნენ უხვად და უფასოდ. ომერ-ფაშა, მის ევროპელ „მეგობართა“ რჩევით, ყოველნაირად ცდილობდა ეთამაშა როლი კეთილშობილი. ალერსიანი და უანგარო მბრძანებლისა, რომელიც მუდამ მზადაა პატივი სცეს უფლებას და საკუთრებას, იყოს გულმოწყალე და მიუდგომელი, მაგრამ ამავე დროს —„მრისხანე და დაუნდობელი ურჩებისადმი“. თავისი „შეუბღალავი უმანკოების“ ნათელსაყოფად ომერ-ფაშა შეუბრალებლად სჯიდა ცალკეულ პირთ საკუთარი ბანაკიდან, რომლებიც კი შენიშნული იქნებოდნენ სისტემატური ბოროტმოქმედების ჩადენაში ან უხამს მოძალადეობაში ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართ. ამრიგად, თურქეთის „სარდარეკრემი“ თითქოს არ ზოგავდა ძალ-ღონეს. რათა თავისი პიროვნება დიდების შარავან ფენდით შეეძოსა, განემტკიცებინა დისციპლინა და წესრიგი თავის ჯარებში[1].

იმისათვის, რომ ცხადი გახდეს თურქების საკმაოდ გულუბრყვილო წარმოდგენა ქართველობაზე, ხედმეტი არ იქნებოდა აქვე გავცნობოდით ზოგიერთ ფაქტს. ცდილობდნენ რა გურიისა და სამეგრელოს მაშინდელ პოპულარულ მოღვაწეთა გადაბირებას, სულთანის ემისრები „მეგობრულ“ ბარათებსაც უგზავნიდნენ მათ, აძლევდნენ რჩევას, აღუთქვამდნენ გაბედნიერებასა და ნაირფერად პერსპექტივებს. ჯერ კიდევ საქართველოში ომერ-ფაშას ჩამოსვლამდე, სულთანის აგენტმა, სამუობლოს მოღალატე ალიბეი თავდგირიძემ სპეციალური წერილით მიმართა გურიის ფეოდალს თავ. მალაქია გურიელს, რომელიც ცნობილი იყო, როგორც თურქების ყველაზე შეურიგებელი მოწინააღმდეგე, დამპყრობთა წინააღმდეგ თანამიმდევარი და გაუტეხავი მებრძოლი. ალიბეი „ქობულეთელი“ რჩევას აძლევდა მალაქია გურიელს განდგომოდა

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 448, ფურცელი 48—49.

რუსებს და თურქეთის სამსახურში შესულიყო. ამასთან, იგი სულთანის სახელით საზეიმო ფიცს იძლეოდა, რომ ამის საზღაურად გურიელი მაღალი პორტისაგან გურიის მთავრის ღირსებას მიიღებდა[1].

მეტად დამახასიათებელია მ. გურიელის — გურიის მებრძოლი მილიციის ამ გამოჩენილი სარდლის — გონებამახვილი პასუხი ალიბეის უხამს წინადადებაზე. ეს პასუხი სავსებით ნათელყოფს მალაქია გურიელის სრულ ერთგულებას რუსეთის ორიენტაციისადმი და ამავე დროს მოწმობს მის საკმაოდ პოლიტიკურ სიმწიფეს, იმ დროის მიხედვით საკმაოდ განვითარებასა და გამჭრიახობას. მ. გურიელი თითქოს თეორიულად ეპაექრება თავის „ოპონენტს“ და საფუძვლიანი არგუმენტებით აბათილებს მისი კორესპონდენტის დებულებებს. „რა შეადგენს სახელმწიფოს მთავარ ძალას?“ — სვამს კითხვას გურიელი და იქვე ორიგინალურად, თუმცა გულუბრყვილოდ აყალიბებს თავის პასუხს: „უწინარეს ყოვლისა — მოსახლეობის ერთგვარობა და არა სხვადასხვაგვაროვან დაპყრობილ ტომთა შეერთება; მეორე — რეგულარული ჯარების მრავალრიცხოვნობა; მესამე — ხაზინის ფულადი საშუალებების სიმდიდრე; მეოთხე — ბუნების ნაწარმთა სიუხვე ქვეყნის შიგნით; მეხუთე — პირუტყვისა და ცხენების სიმრავლე და მეექვსე — სახალხო განათლება და კეთილისმყოფელი კანონები“[2]. თვლის რა ამ ძირითად ნიშნებს „სახელმწიფოებრივი ძლევამოსილების“ საფუძვლად, მ. გურიელი ამ თვალსაზრისით ერთმანეთს უპირისპირებს რუსეთისა და ოტომანთა თურქეთის იმპერიებს და ააშკარავებს ამ უკანასკნელის „უსუსურობასა და არაჯარაობას“.

მ. გურიელი თანამიმდევრულად და მარჯვედ ამხელს თურქი აგრესორების სიბრმავესა და გონებადახშულობას; აღნიშნავს, რომ ისინი წამოეგნენ ევროპელი „მოკავშირეების“ შხამიან ანკესზე. მ. გურიელი თვლის, რომ ინგლისის, საფრან-

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 449, ფ. 107.

[2] იქვე

გეთისა და სარდინიის ერთობლივი მოქმედება ანიჭებს მათ განსაზღვრულ უპირატესობას, მაგრამ ეს „უპირატესობა მეტად საეჭვო, დროებითი და გარდამავალი ხასიათისაა". თურქებს და მათ მოკავშირეებს არ მოეპოვებათ რაიმე საფუძველი იტრაბახონ თავიანთი წარმატებებით, რადგან მათ მიერ დროებით დაკავებული სანაპირო პუნქტები რუსებმა ნებაყოფლობით დატოვეს, „არც ერთი მათგანი არ ყოფილა დაპყრობილი იარაღით". შესანიშნავი ჭკუამახვილობა და შორსმჭვრეტელობა ჩანს გურიელის მსჯელობაში: „თურქეთმა დაჰკარგა საღი გონება, როცა მიიწვია თავისთან ეს მოკავშირეები და სტამბოლში დაასახლა ისინი. შესაძლოა მათ კიდევაც დაისაკუთრონ იგი", — დასძენს გურიელი. დასასრულ, მ. გურიელი მიმართავს ქობულეთის თანამოძმე მოსახლეობას, მოაგონებს მას, რომ „ყველა ისინი გურულებთან ერთად ერთნაირი წარმოშობისა არიან", რომ მხოლოდ ამ 300 წლის წინათ თურქმა დამპყრობლებმა მუსლიმანებად აქციეს ისინი. მ. გურიელი იმოწმებს დამპყრობთა წინააღმდეგ გურული მოსახლეობის შეუპოვარი ბრძოლის მაგალითებს, აღნიშნავს დიდი რუსი ხალხის ისტორიულ ღვაწლს მთელი საქართველოს, კერძოდ, გურული ხალხის გადარჩენის საქმეში და მოუწოდებს „სულთანის უღელში მოქცეულთ, ჩოლოქს იქით მცოვრებ მოძმეებს ერთხელ და სამუდამოდ გაწყვიტონ კავშირი სულთანის თურქეთთან და მიმართონ რუსეთის მფარველობას"[1].

გენ. მურავიოვმა, როცა იგი გაეცნო თურქებთან მ. გურიელის მიმოწერის შინაარსს, სავსებით მოიწონა გურული თავადისა და ფეოდალ-მონარქისტის პოზიცია. პირად წერილში მან მხურვალე მადლობა გადაუხადა გურიელს მოწინააღმდეგისადმი „ღირსეული და კეთილშობილური" პასუხისათვის. თავის 1855 წლის 29 ივნისის მოხსენებაში სამხედრო

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 449, ფურცელი 107—108; იგივე: აქტები, ტ. XI, გვ. 336-336.

მინისტრის სახელზე, კავკასიის მეფისნაცვალი და მთავარსარდალი ასე წერდა: „წარმატება ვერ მოიპოვეს თურქების ცდებმა გადაებირებინათ ჩვენი. სახელგანთქმული მალაქია გურიელი... გამოთქმების უბრალოება, რომელიც ახასიათებს მალაქიას გრძელ წერილს, საესებით გამოხატავს ამ ჭეშმარიტად ერთგული და უბადლო მეომრის აზროვნების სისპეტაკეს"[1].

სულთანის თურქეთის ადგილობრივი კრეატურა მარტოოდენ პირადი წერილებით როდი კმაყოფილდებოდა. მტრის აგენტები მიმართავდნენ აგრეთვე მასობრივი აგიტაციისა და მასობრივი ძირგამომთხრელი მუშაობის მეთოდებს. საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში ვრცელდებოდა მოწოდებები, პროკლამაციები და სხვადასხვა ფურცლები, რომლებიც მოუწოდებდნენ მოსახლეობას რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. განსაკუთრებით უხვად ვრცელდებოდა ასეთი პროვოკაციული მოწოდებები გურიაში, სამეგრელოსა და იმერეთში. ჟანდარმთა კორპუსის აგენტებისა და მთავრობის სხვა მოხელეთა მიწერ-მოწერაში საკმაო რაოდენობით ეხვდებით ცნობებს მტრის ძირგამომთხრელი მუშაობის შესახებ[2]. ომერ-ფაშა, რომელიც თავისთავს „ყოვლად მოწყალე სულთანის კავკასიის რწმუნებულს" უწოდებდა, ჯერ კიდევ გზიდან, საქართველოში ჩამოსვლამდე, შეუდგა თავისთვის ნიადაგის შემზადებას. იგი არ ზოგავდა თვალწარმტაც საღებავებს და ქართველობას უხატავდა „ამქვეყნიურ და იმქვეყნიურ" სიკეთეებს სულთანის თურქეთთან შეერთების შემთხვევაში. „ჩვენი მეუფების ქვეშ თქვენ იზეიმებთ,—აღუთქვამდა იგი თავის ერთ-ერთ მოწოდებაში გურიის ხალხს,—გარწმუნებთ, რომ გურიის მცხოვრებნი არავითარ გადასახადს არ გადაიხდიან, მათ არავინ შეავიწროვებს. ერთი სიტყვით, დაგიცავთ თქვენ, თქვენს ცოლებსა და ბავშვებს ყოველგვარი შეურაცხყოფისაგან, შევიწროვებისა, დარბევა-აოხრებისა და

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 364.
[2] მ ცი ა, III, განყ. I ექსპ. საქმეები: 23 და 89.

ცეცხლის წაკიდებისაგან, თუ თქვენ დაემორჩილებით ყოვლად მოწყალე სულთანს"[1].

ქალაქ სუხუმში დაბინავებისთანავე, 1855 წლის სექტემბერში, ომერ-ფაშამ სახელდახელოდ გადადგა პრაქტიკული ნაბიჯი აფხაზეთის მთავრის ძმებთან დიმიტრი და გრიგოლ შერვაშიძეებთან დასაკავშირებლად. აფხაზეთის არისტოკრატიის ეს წარმომადგენლები იმ დროს რუსეთის არმიაში მსახურობდნენ. თურქეთის არმიის მთავარსარდალი, რომელიც გაეცნო, ერთი მხრივ, დიმიტრი და გრიგოლ შარვაშიძეებსა და, მეორე მხრივ, აფხაზეთის მთავარს, მიხეილ შერვაშიძეს შორის არსებული მწვავე დავისა და ქიშპობის ისტორიას, ყოველნაირად ცდილობდა ეს მომენტი თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. ასეთი სულისკვეთებით იყო გამსჭვალული მისი ბარათები თავადების სახელზე. მაგრამ ფაშის მაქინაციებიდან არაფერი გამოვიდა. ძმები შერვაშიძეები ბოლომდე დარჩნენ რუსეთის ტახტისადმი მათ მიერ მიცემული ფიცის ერთგული. ომერ-ფაშა იმედს არ კარგავდა. მისი ცბიერი არსება სულ ახალ-ახალ „მსხვერპლს" დაეძებდა. სულ მალე სამეგრელოს მთავრინამ, როგორც იმ დროს ეკატერინე დადიანს უწოდებდნენ, მიიღო ომერ-ფაშას საკუთარი ხელით დაწერილი პირმოთნეობით სავსე ბარათი. მაგრამ სამეგრელოს მთავრის შერყევა არც ისე ადვილი საქმე აღმოჩნდა. აღნიშნული ბარათის გამო გენ. ბებუთოვი სამხედრო მინისტრის სახელზე გაგზავნილ მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ ომერ-ფაშას წერილი შედგენილია იმ მზაკვრული განზრახვით, რათა დადიანის კნეინა გადაიბიროს თავის მხარეზეო[2].

ომერ-ფაშასა და მის ევროპელ მრჩეველთა ჭაპანწყვეტამ, მათდა სამწუხაროდ, მტრებისათვის სასურველი ნაყოფი ვერ გამოიღო. დადიანის კნეინამ სულაც არ აღირსა არამკითხე „მოამაგეს" თავისი პასუხი. ასეთივე ცივ დუმილს, გულგრი-

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 355.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 111—112 და 150 (იხ. მიწერ-მოწერა აღნიშნულ საგანზე).

ლობასა და უთანაგრძნობას წააწყდა თურქი დამპყრობელი ჩვენი ქვეყნის ყველა კუთხეში. ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი პოლკოვნიკი კოლუბაკინი თავის პატაკებსა და მოხსენებებში ცენტრალური ხელისუფლების მისამართით მუდამ მაღალ შეფასებას აძლევდა სამეგრელოს, გურიისა და იმერეთის მოსახლეობის სიმტკიცეს, მის შეურიგებლობას თურქეთის ემისრების მიმართ, მტკიცე ერთგულებას რუსეთის ორიენტაციისადმი. ამასთან, იგი ხაზგასმით აღნიშნავდა ქართველი ხალხის „შეურყეველ მზადყოფნას ბოლომდე იბრძოლოს თურქების წინააღმდეგ"[1].

ამრიგად, გამართლდა ყოფილ მეფისნაცვლის მ. ვორონცოვის მოსაზრება, რომელიც მან თურქეთის ჯარების მოსალოდნელი შემოჭრის გამო გამოთქვა თავის წერილში თავ. ბარიატინსკისადმი. „რაც შეეხება მტრის გადმოსხდომას სამეგრელოში და ლაშქრობას ქუთაისით თბილისისაკენ,—წერდა იგი,—ასეთი საშიშროება საფუძველს მოკლებულია. თუ ისინი მოიწადინებენ ამის წამოწყებას, ძვირად დაუჯდებათ ეს, ისინი ვერავითარ წარმატებას ვერ მოიპოვებენ, განსაკუთრებით, როცა დაინახავენ, რომ ტომების აჯანყება მათ სასარგებლოდ—სრული მიქარვაა... შეიძლება იმედი ვიქონიოთ, რომ ჩვენი მტრების ილუზიები ვითომდა ჩვენს სისუსტეზე ამ მხარეში და, განსაკუთრებით, ადგილობრივი მოსახლეობის ჩვენდამი ვითომდა ცუდი დამოკიდებულების შესახებ, მათ დიდ უსიამოვნებას და იმედის გაცრუებას მოუტანს"[2].

ამიერიდან ომერ-ფაშას თავის პოლიტიკურ აქტივში და სამოქმედო არსენალში შეეძლო ეგულვებინა მხოლოდ მისი ერთგული კლევრეტი იმამი შამილი და ამ უკანასკნელის ავაზაკური ბრბოები, რომლებიც იმ დროს ჯერ კიდევ საკმაოდ სერიოზულ ძალას წარმოადგენდნენ. საქართველოში „მშვიდობიანად" შეღწევის ვარაუდების ჩაშლის შემდეგ, ომერ-ფაშა

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 37—39.

[2] „რუსსკი არხივ", 1888, წიგნი 3, გვ. 58—59 და 96.

მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ მხოლოდ იარაღით შეიძლებოდა დაბრკოლების გადალახვა. დიპლომატიის უშედეგო ცდების ადგილი ცეცხლსა და მახვილს უნდა დაეჭირა.

ომერ-ფაშამ სასწრაფოდ მოუხმო თავის ახალ რეზიდენციაში მაჰმად-ემინს, რომელიც დასავლეთ კავკასიის მთიელთა შორის შამილის მოადგილედ ითვლებოდა, და დაუსახა მას მოქმედების უახლოესი ამოცანები. მაჰმად-ემინი თურქეთის მთავარსარდალმა, სულთანის სახელით, ჩერქეზთა ყველა ტომის მმართველად დანიშნა. გამოაცხადა იგი ჩრდილო-დასავლეთ მთიელთა გაერთიანებული ლაშქრის სარდლად, უბოძა მას ფაშას მაღალი ტიტული და თანაც გენერლის ეპოლეტებითაც დაასაჩუქრა. ომერ-ფაშამ იმავე „ყოველად მოწყალე სულთანის“ სახელით გამოსცა საგანგებო ბრძანება, რომლითაც იმამ შამილს ებოძა „მაღალი პორტის სამსახურის მუშირის“ (მარშლის) სამხედრო ხარისხი. ამავე დროს, თავის პირად წერილში ფაშა აღუთქვამდა მთის ავაზაკთა ბრბოების ატამანს, რომ თბილისის დაპყრობის შემდეგ სულთანისადმი „უბადლო სამსახურისათვის“ იგი მიიღებდა ამიერკავკასიის მეფის ტიტულს[1]. ცნობილია აგრეთვე, რომ უფრო ადრე, როგორც ამის შესახებ კ. მარქსი 1854 წლის 21 ივლისს წერდა, „შამილმა ოფიციალურად მიიღო პორტისაგან ჩერქეზთა და ქართველთა არმიის გენერალისიმუსის წოდება“[2]. ამრიგად, საქართველო და მთელი ამიერკავკასია შემორკალული აღმოჩნდა მოწინააღმდეგეთა ერთიანი ფრონტით, რომელიც გაჭიმული იყო ბათუმ-ქობულეთიდან შავი ზღვის მთელი სანაპიროს გასწვრივ, მოიცავდა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის რაიონებს და დაღესტნის საკორდონო ხაზს ებჯინებოდა. ომერ-ფაშას და მის ევროპელ ბატონებს თითქოს ოპტიმიზმის სრული საფუძველი ჰქონდათ. მაგრამ აქ ჩვენ გამოსარკვევი გვრჩება ის, თუ როგორ ემზადებოდა ჩვენი სარდლობა გადამთიელი მტრის შესაბვედრად.

---

[1] გაზ. „კავკაზ“, 1856 წ. № 7.

[2] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, ტ. X, გვ. 124.

ომერ-ფაშას საექსპედიციო კორპუსის შემოსევის შემდეგ, აფხაზეთის მხრიდან, გურიის რაზმის თავდაცვის ძირითადი სადემარკაციო ხაზი მდ. ენგურზე გადიოდა. „რიონის მხარის“ საომარი მოქმედების ასპარეზი ამიერიდან წარმოადგენდა ფაქტიურად სამ ფრონტს, რომელთაგან თვითეული მათგანი პერპენდიკულარულად სჭრიდა ერთიმეორეს. მათ შორის უნდა აღინიშნოს, უწინარეს ყოვლისა, ენგურის მთელი სანაპირო ხაზი; შემდეგ—შავი ზღვის სანაპირო ანაკლიიდან შეკვეთილამდე და, ბოლოს, გურია — ქობულეთის საკმაოდ გრძლად გაჭიმული სახმელეთო საზღვარი.

უნდა აღინიშნოს, რომ გაზაფხულისა და ზაფხულის წყალდიდობა მდ. ენგურის მთელ სანაპირო დემარკაციულ ხაზზე ანაკლიიდან ჯვარამდე, 65 ვერსის მანძილზე, თავდაცვისთვის ჰქმნიდა შესანიშნავ ბუნებრივ პირობებს. ამ პერიოდში ენგურზე არ მოიპოვებოდა ნამდვილი ფონი, ხოლო მისი სწრაფი დინება თითქმის შეუძლებელს ხდიდა მდინარეზე ხიდების აგებას. ასეთ კლიმატურ და ტოპოგრაფიულ ვითარებაში ადგილობრივი მოსახლეობა, ცხადია, მოწოდებული იყო შემოჭრილი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს რუს რეგულარულ ჯარებთან ერთად ფრიად მნიშვნელოვანი როლი ეთამაშა.

გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ ჩაიბარა თუ არა გურიის რაზმის სარდლობა 1854 წლის ზაფხულში, სასწრაფოდ დაამუშავა გურიისა და სამეგრელოს დაცვის ოპერატიული გეგმა. იმპერატორმა ნიკოლოზ I-მა მთლიანად დაადასტურა შედგენილი გეგმის სისწორე და საკუთარი ხელით წააწერა მას მოწონების სიტყვები: „საუცხოო და გონიერია“. აღნიშნული გეგმით ნავარაუდევი იყო მტრის შესაძლო შემოტევა სამი მხრიდან: აფხაზეთიდან, ყულევის ნავსადგურიდან ან ქობულეთის სანჯაყიდან. გეგმა ითვალისწინებდა აგრეთვე მტრის მოსალოდნელ შემოჭრას შავი ზღვის სანაპიროს სხვა რომელიმე პუნქტშიც — შეკვეთილით დაწყებული და ანაკლიით გათავებული.

გურიის რაზმის ოპერატიული მოქმედება გეგმით იმგვარად იყო გაანგარიშებული, რომ მოწინააღმდეგეს არ მისცემოდა გაბედული და გადამწყვეტი მოქმედების შესაძლებლობა. გურიის რაზმის შენაერთებს, შეძლებისდაგვარად, გვერდი უნდა აექციათ მტრის გადამეტებულ ძალებთან შეხვედრისათვის („განრიდება უთანასწორო ბრძოლის არახელსაყრელი მდგომარეობისაგან"). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ბაგრატიონ-მუხრანსკის გეგმაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა პატრიოტიზმის გრძნობის გამაღვივებელ ღონისძიებათა გატარებას მოსახლეობაში, ბრძოლისათვის სახალხო ომის ხასიათის მიცემას. გურიის რაზმის უფროსის რწმენით, ყველა ადგილობრივი პირობა ხელს უწყობდა ამას[1].

გენ. ივ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი

მოწინააღმდეგის შესაძლო შემოტევის შესაკავებლად აფხაზეთის მხრიდან, სარდლობამ გაატარა საჭირო წინასწარი ღონისძიებანი: ჩამოაყალიბეს და შეაიარაღეს სამურზაყანოს მილიციის საკმაოდ მძლავრი შენაერთი; მოძრაობისათვის უვარგისი გახადეს ყველა გზა, რომელიც აფხაზეთიდან სამეგრელოსაკენ მიემართებოდა; გაითვალისწინეს რა, რომ სამურზაყანოს მილიცია მარტოდმარტო ვერ გაუმკლავდებოდა

[1] საკცია, ფონდი 939, ს. 6, ფურცელი 38—39.

მრავალწილ ჭარბ მოწინააღმდეგეს, წინასწარ უბრძანეს მილიციის ხელმძღვანელობას, თუ მტრის დიდი ძალები დაიწყებდნენ ენგურის გადმოლახვას, უკან დაეხიათ მთიანი საბერიოს უბნისაკენ და ფლანგიდან დაეწყოთ პარტიზანული მოქმედება[1].

სამეგრელოს მთელი მოწინავე ხაზის გასწვრივ აგრეთვე განლაგებული იყო ადგილობრივი სალაშქრო რაზმები. ზუგდიდში, ხეთაში და ხობის მონასტერთან ჩააყენეს რეგულარული ჯარის ნაწილები. მიღებულ იქნა საჭირო თადარიგი იმისათვის, რომ მოწინააღმდეგის ერთდროული შემოტევის შემთხვევაში, ყულევისა და ენგურის მხარის მთელი შეიარაღებული ძალები — რეგულარული ნაწილები და მილიცია — შეერთებულიყვნენ ხეთის პოზიციაზე. ეს გამაგრებული პუნქტი მოწოდებული იყო არ მიეცა შეერთების შესაძლებლობა სხადასხვა მხრიდან შემომტევი მტრის ჯარებისათვის; ერთიმეორისაგან გაეთიშა შავი ზღვის სხვადასხვა პუნქტში გადმომსხდარი მტრის რაზმების მოქმედება[2]. ამრიგად, ნავაოაუდევი იყო, რომ მოწინააღმდეგის დაქსაქსული ძალები ოდნავ თუ გაბედავდნენ სამეგრელოს ცენტრისაკენ მოძრაობას, მით უფრო, რომ მათ ზურგში რჩებოდნენ ხეთის პოზიციაზე განლაგებული ჩვენი ჯარები,—მტრისათვის ასეთი მოძრაობა დიდად სახიფათო და სარისკო საქმე იქნებოდა. მეორე მხრივ, მოწინააღმდეგისათვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა სამეგრელოს მილიცია, რომელსაც ნაბრძანები ჰქონდა ასეთ შემთხვევაში უკან დაეხია და გამაგრებულიყო ორ მოქმედ რაზმად: ჯვარის უბანსა და ჭალადიდში. ხეთის საკმაოდ კარგად გამაგრებული პოზიციის იერიშით აღებას კი მტერი ასე ადვილად ვერ მოახერხებდა.

გურია-ქობულეთის საზღვრები და ზღვის სანაპირო, გარდა რეგულარული ჯარებისა, გამაგრებული იყო აგრეთვე მილიციის ძლიერი რაზმებით. გათვალისწინებული იყო, რომ

---

[1] საქცია, ფონდი 939, ს. 6, ფურცელი 38—39.
[2] საქცია, ფონდი 1087, ს. 443, ფურცელი 49.

მტრის დიდად მომეტებული ძალების თავდასხმის შემთხვევაში, როცა ცხადი გახდებოდა მათი შეკავების შეუძლებლობა, გურიის მილიცია ორივე ფლანგზე დაიხევდა მთიან ადგილებში, ამის შემდეგ კი მას პარტიზანული ბრძოლა უნდა გაეჩაღებინა მტრის წინააღმდეგ. სარდლობის ვარაუდით, მოწინააღმდეგეს ოზურგეთის დაკავების შემდეგ ქუთაისისაკენ მოძრაობა ორი მარშრუტით შეეძლო: ლანჩხუთით ან ჩოხატაურით. ამის გამო განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა აკეთის პოზიციას, რომელიც აღნიშნულ მაგისტრალებს შორის მდებარეობდა. ამ პოზიციის უპირატესობა იმაში მდგომარეობდა, რომ მტრისთვის იგი თითქმის მიუვალი იყო, ძალიან მცირე ძალებს მოითხოვდა გასამაგრებლად და, რაც მთავარია, ერთი მხრივ, წარმოადგენდა ერთობ მოხერხებულ დასაყრდენ პლაცდარმს, მეორე მხრივ კი — გამოდგებოდა როგორც ჩინებული ტრამპლინი შეტევითი ოპერაციების გასაშლელად.

გურიასა და სამეგრელოში მყოფი ძალების მოქმედების შესათანხმებლად მდ. რიონზე აგებულ იქნა საკმაოდ ფართო და რიგიანი ხიდი, რომლის გარდიგარდმო სათანადო გზა გაიყვანეს. სოფ. სორტასთან, რომელიც ითვლებოდა ცენტრალურ პუნქტად გურიასა და სამეგრელოს შორის, მოთავსდა გურიის რაზმის მთავარი შტაბი; იქვე იმყოფებოდა მოქმედი რაზმის საერთო რეზერვიც[1].

უნდა აღინიშნოს, რომ გურიის რაზმი, უმთავრესად მისი რეგულარული ნაწილების შემადგენლობა, სათანადოდ მომზადებული ვერ იყო ძლიერი მტრის შესახვედრად. კავკასიის

---

[1] 1854 წ. სორტასთან არსებულ ბანაკს უწოდეს „სორტიანი", რომელიც წარმოდგებოდა ამ სოფლისა და გურიის რაზმის სარდლის სახელთა შეუღლებისაგან. სორტას ბანაკი მოებარეობდა დაახლოებით თანაბარ მანძილზე (30—35 ვერსი) ბუგდიდსა, ხეთასა და აკეთიდან დაშორებით. ბანაკთან, რაზმის საერთო რეზერვს გარდა, მოთავსებული იყო ჰოსპიტლები და რამდენიმე სამხედრო საწყობი. სურსათ-სანოვაგის საწყობები კი ცხენისწყლის შესართავთან იყო განლაგებული.

არმიის მთავარსარდალი და მეფისნაცვალი გენ. მურავიოვი მეტად უდარდელად ეკიდებოდა რიონის მხარის დაცვის საქმეს. მთავარსარდალი სისტემატურად და ჯიუტად უარყოფდა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის განუწყვეტელ თხოვნა-შუამდგომლობას გურიის მცირერიცხოვანი რაზმის გაძლიერების შესახებ. დღითი დღე, ყოველ წუთში მოელოდნენ სისხლიანი დრამის გათამაშებას. ზღვის მთელ სადემარკაციო ხაზზე, ისევე როგორც სახმელეთო საზღვრებზე, ულმობლად აღმართულიყო მოწინააღმდეგის ძლიერი მუშტი. კავკასიის მთებში ინგლისისა და ომერ-ფაშას დამქაშები ინტენსიურად აგროვებდნენ ახალ-ახალ ავანტურისტულ ბრბოებს. ცხადია, ასეთ ვითარებაში თითოეული ზედმეტი ბატალიონი, უბრალო ასეულიც კი, დასავლეთ საქართველოს პირობებში ნამდვილ განძს წარმოადგენდა. მით უფრო უცნაურად, მეტი რომ არ ითქვას, მოჩანდა საქციელი მოქმედი კორპუსის მთავარსარდლის გენ. მურავიოვისა, რომელმაც თითქმის ომის დამთავრებამდე სრულიად უმოქმედობისთვის გასწირა მრავალრიცხოვანი და ბრძოლისუნარიანი ალექსანდროპოლის რეზერვები...

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ პეტერბურგის სამხედრო ხელისუფალნი არა ერთხელ მიაქცევდნენ გენ. მურავიოვის ყურადღებას დასავლეთ საქართველოს წინაშე მდგომ საფრთხეს, ავალებდნენ მას გურიის რაზმის გაძლიერებას; ამასვე ენერგიულად ურჩევდა თავ. ვორონცოვი თავის მემკვიდრეებს მის ცნობილ ინსტრუქცია-ანდერძში. მაგრამ მთავარსარდალი თავისებური საბოტაჟით ხვდებოდა ყოველგვარ ასეთ წინადადებას, იგი არასწორი ინფორმაციებითა და მცდარი მოსაზრებებით ამართლებდა თავის მოქმედებას. „მოწინააღმდეგის დაწოლის შემთხვევაში შავი ზღვიდან, — სწერდა გენ. მურავიოვი ერთ-ერთ პატაკში სამხედრო მინისტრს, — გურიის რაზმსა და გურიის, სამეგრელოს და იმერეთის მრავალრიცხოვან მილიციას გარდა, მხედველობაში გვყავს კიდევ ახალციხის რაზმის ნაწილი, ქართლის შეიარაღებული მოსახლეობა, თბილისში მყოფი

2 ან 3 ბატალიონი და ის ჯარები, რომელთა წაყვანას ლეკეთის ხაზიდან შესაძლებლად დაინახავს თავ. ბუბუთოვი"[1].

თავის ამ მოხსენებაში გენ. მურავიოვი შეგნებულად ამახინჯებს საქმის ნამდვილ ვითარებას, თვალს უხვევს უფროსებს. მაგალითად, თვით მახზე უკეთ არავინ იცოდა, რომ ლეკეთის ხაზზე განლაგებული და შამილის ბანდების წინააღმდეგ მოქმედი ჯარებისათვის თუნდაც ერთი ბატალიონის ჩამოშორებაც კი აბსოლუტურად გამორიცხული იყო. ყოველ შემთხვევაში, ეს შეუძლებელი იქნებოდა შუა ნოემბრამდე, ვიდრე მთებს ღრმა თოვლი არ დაფარავდა. ხოლო იმ დროისათვის მაშველი ძალების გადასროლას კოლხეთში ყოველგვარი აზრი ეკარგებოდა, რადგან გურიისა და სამეგრელოს ბედი უახლოეს დღეებსა და კვირეებში უნდა გადაწყვეტილიყო. ასევე, მთავარსარდლის მტკიცება გურია-სამეგრელოს ასპარეზზე ახალციხის რაზმის გამოყენების შესახებ მხოლოდ თავის მოტყუებას წარმოადგენდა. ახალციხის რაზმს უამისოდაც საკუთარ შესაძლებლობაზე მეტი საზრუნავი ჰქონდა. ყოველ შემთხვევაში, მთავარსარდლის მთელი პოლიტიკა, მისი ერთგვარად გულგრილი და უდარდელი დამოკიდებულება „რიონის მხარის" ასპარეზისადმი, ნათლად ამტკიცებს მის გადაჭარბებულ დანდობას ადგილობრივი მოსახლეობის ძალებზე. გენ. მურავიოვს ღრმად სწამდა გურიის რაზმის ზურგის სიმტკიცე და მამაცობა, იგი ენდობოდა ქართველთა ლაშქარს (მილიციას) და სჯეროდა, რომ ეს უკანასკნელი რეგულარულ ჯარებთან ერთად არ დაანებებდა ვერაგ მტერს მშობლიური ქვეყნის გათელვას. ამ მხრივ მთავარსარდალი არ ცდებოდა.

1855 წლის ოქტომბრის დასაწყისისათვის, როდესაც უკვე დაახლოებით ნათელი გახდა ომერ-ფაშას სტრატეგიული გეგმის მონახაზი და მისწრაფებანი, გურიის რაზმის სარდლობამაც ძირითადად დაამთავრა თავისი სამხედრო შენაერთების საბრძოლო განლაგება.

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 411.

გურიის კომუნიკაციების დასაცავად გამოყოფილ იქნა რეგულარული ჯარის 5 ბატალიონი 6 ქვემეხით. ეს სამხედრო შენაერთი, დამოუკიდებელი რაზმის სახით, დააყენეს აკეთის პოზიციაზე. რაზმის მეთაურად ითვლებოდა გენ. ბრუნერი. გურია-ქობულეთის სასაზღვრო დემარკაციულ ხაზზე იმთავითვე გაშლილი იყო გურიის მრავალრიცხოვანი მილიცია. იმავე საზღვარს ფხიზლად დარაჯობდა ბრძოლისუნარიანობით განთქმული ცხენოსანთა რაზმი.

რიონის შესართავის დაცვის მიზნით მდინარის მარჯვენა მხარეზე იდგნენ აზოვის კაზაკები და სამეგრელოს მილიციის რამდენიმე ასეული, რიონის მარცხენა მხარეზე — იმერეთის მილიციის მსროლელთა ასეულები. უფრო გვიან მათვე შეუერთეს რეგულარული ჯარის შტუცერელთა 2 ბატალიონი. ჭალადიდთან იდგა აზოვის ფლოტილიის 7 კარჭაპი მცირე ყალიბის ზარბაზნებით, ანუ ფალკონეტებით შეიარაღებული. მდინარის ნაპირები ჩახერგილი იყო, ხოლო მოხერხებულ პუნქტებში გამართული იყო სანაპირო ბატარიები 8 ქვემეხით.

გზის ნაპირას, ყულევს აქეთ, ხორგის დეფილეში იდგა რეგულარული ჯარის რაზმი 2 ბატალიონის შემადგენლობით და ორი სამთო ქვემეხით; აქვე ჩაყენებული იყო მილიციის რამდენიმე ასეული. ამ გაერთიანებული რაზმის უფროსად ითვლებოდა პოლკოვნიკი ბიბიკოვი.

ენგურის მდინარების გასწვრივ, ჯუმის შესართავთან სოფ. რუხამდე 26 ვერსის სიგრძეზე სულ განლაგებული იყო რეგულარული შენაერთის 8¾ ბატალიონი, გარდა ამისა, იქვე იდგნენ კაზაკთა 11 ასეული და ადგილობრივი მილიციის საკმაოდ ძლიერი რაზმები 5 ათას მებრძოლზე მეტი შემადგენლობით.

ხეთას პოზიციაზე იდგა სპეციალური დანიშნულების (მეკავშირე) საპი ასეული, რომელსაც ევალებოდა მოეწესრიგებინა მოქმედების კოორდინაცია ხორგას დეფილეებში ჩაყენებულ ბატალიონებსა და მდ. ენგურის სანაპიროზე განლაგებულ ჯარის ნაწილებს შორის.

ამრიგად, გურიის გაერთიანებული რაზმის სარდლის გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის განკარგულებაში საერთოდ იმყოფებოდა ქვევითი რეგულარული ჯარის 9 ათასამდე მებრძოლი, 700 კაზაკი და 10 ათასზე მეტი ფეხოსანი და ცხენოსანი მილიცია. გურიის რაზმის საარტილერიო პარკში სულ 28 ქვემეხი ითვლებოდა. ასეთი იყო ადამიანთა რესურსებისა და სამხედრო რეზერვების რაოდენობა და ხასიათი, რომელიც განკუთვნილი იყო მთელი სამეგრელოს, გურიისა და იმერეთის დასაცავად ომის ყველაზე კრიტიკულ მომენტში[1].

1855 წლის ოქტომბრის პირველ რიცხვებში ომერ-ფაშამ უკვე დაძრა თავისი ჯარები აფხაზეთიდან სამეგრელოს საზღვრებისაკენ. მტრის საექსპედიციო კორპუსის მოძრაობის უხალისობა და მეტად მოდუნებული ტემპი დიდ გაოცებას იწვევდა. საკმაოა აღინიშნოს, რომ 70 ვერსის მანძილის გავლას სუხუმიდან ენგურამდე ომერ-ფაშას ჯარებმა 16 დღე-დაღამე მოანდომეს. იმისათვის, რომ უზრუნველეყო თავისი ზურგისა და საკომუნიკაციო ხაზის უშიშროება „სარდარ-ეკრემის“ მოუხდა თავისი ლაშქრის ერთი მესამედის გზადაგზა დატოვება[2].

ხანგრძლივი ზლაზვნითი წინსვლის შემდეგ, ბოლოს, როგორც იყო, თურქთა საექსპედიციო ჯარის მთავარი ძალები მიადგნენ ენგურის მარჯვენა ნაპირს.

---

[1] ცნობები ამოკრეფილია შემდეგი წყაროთაგან: საქ. ცია, ფ. 1087, ს. 443. ფ. 49—51. იგივე საარქივო ფონდი, ს. 449, ფ. 108. შდრ: ბოგდანოვიჩი „აღმოსავლეთის ომის ისტორია“, დამატებანი გვ. 7. შდრ: კ. ბოროზდინი, „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე“, გვ. 10.

[2] ამის გამო გერმანელი ისტორიკოსი რიუსტოვი გონებამახვილად და თან გესლიანი ირონიით შენიშნავდა: თუ ომერ-ფაშა იძულებული იყო 70 ვერსის მანძილზე თავისი ზურგის უზრუნველსაყოფად საკუთარი ჯარების ერთი მესამედი უკან დაეტოვებინა, ადვილი წარმოსადგენია, რა მოუვიდოდა მას შემდეგ. კიდევ 20 მილით წინ წაწევის შემთხვევაში საქართველოს სიღრმეში, მას უთუოდ ერთი ჯარისკაციც კი აღარ შერჩებოდა და იძულებული გახდებოდა მარტოდ მარტოს „გაელაშქრა“ თბილისის ასაღებადო.

(იხ. W. Rüstow. „Der Krieg gegen Russland“, 1856. იხ. წიგნის განყ. ქვესათაურით: „Omers Mingrelischer felazug“.

როგორც ირკვევა, თურქეთის მთავარსარდალს მოეპოვებოდა საკმაოდ ზუსტი ცნობები მის წინააღმდეგ გამოყვანილი გურიის რაზმის შემადგენლობის, შეიარაღებისა და ბრძოლისუნარიანობის შესახებ. ამით აიხსნებოდა სუხუმიდან გამოსვლის წინ მისი ქედმაღლური ტრაბახი: ჩემი ჯარით „თვით ქუთაისამდე თოფის გაუსროლელად მივაღწევ“ და „მხოლოდ ქუთაისსა და თბილისს შორის თუ გაბედავენ რუსები ჩემთან ბრძოლაში შებმას“[1].

უნდა ითქვას, რომ გურიის რაზმის მდგომარეობა არათუ მძიმე, არამედ თითქმის გამოუვალი და კატასტროფულიც კი რჩებოდა. გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ კარგად იცოდა, რომ მის მიერ მდინარის ნაპირზე აქა-იქ გაფანტული რეგულარული ჯარები და მილიციის რაზმები რიცხვობრივი შემადგენლობით მეტისმეტად სუსტსა და უიმედო ძალას წარმოადგენდნენ ომერ-ფაშას 40-ათასიანი, შედარებით კარგად შეიარაღებული კორპუსის შესაკავებლად. ასეთ ვითარებაში წინააღმდეგობის გაწევა არათუ უსარგებლო, არამედ ნამდვილი ავანტიურა იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, ჩვენი ჯარების სარდლობა მართებულად თვლიდა, რომ სამეგრელოს უბრძოლველად დატოვება ყოვლად შეუწყნარებელი იყო. ამ შემთხვევაში პირველ პლანზე პოლიტიკური მოსაზრებები იდგა. „ჩვენ რომ პირველი საფრთხისთანავე გაგვეწმინდა ეს ქვეყანა (სამეგრელო. — ე. ბ.), — წერდა შემდეგ გურიის რაზმის შტაბის უფროსი პოლკოვნიკი უსლარი, — ამ შემთხვევაში ყოველგვარ მორალურ გავლენას დავკარგავდით მთელი ომის განმავლობაში. როგორ გავიმართლებდით ჩვენ თავს იმ საყვედურისაგან, რომ მოწინააღმდეგეს თავათ გავუღეთ კარები სამეგრელოში? პირიქით, სულ სხვაგვარად წარმოუდგებოდა ჩვენი მოქმედება როგორც მეგობარს, ისე მტერს, თუ ჩვენ არ დავთმობდით სამეგრელოს და მოწინააღმდეგის დიდად ჭარბ ძალებთან სრულიად უთანასწორო, მაგრამ პატიოსანი ბრძოლის შემდეგ იძულებული გავხდებო-

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 107.

დით უკან დაგვეხია"[1]. ამრიგად, მდ. ენგურის ნაპირებზე მთელი თავისი გარდუვალობით უნდა მომხდარიყო მეტად უთანასწორო, სასტიკი და სისხლისმღვრელი შეტაკება. გურიის რაზმის მთელი შემადგენლობა ისე, როგორც რეგულარული ჯარები და ქართველთა მილიციის ნაწილები მზად იყვნენ ღირსეულად მოეხადათ თავიანთი საბრძოლო მოვალეობა.

შეტაკების წინ ჩვენი ჯარების განლაგება ენგურის გასწვრივ შემდეგ სურათს წარმოადგენდა: ანაკლიის ზემოთა მხარეს, მდინარის მარცხენა ნაპირზე და ჯუმის გადასასელელთან იდგა რეგულარული ჯარის $1^1/_4$ ბატალიონი. მდ. ჯუმის შესართავიდან სოფ. რუხამდე 26 ვერსის მანძილზე განლაგებული იყო $7^1/_2$ ბატალიონი. რუხის ზემოთა მხარეს რეგულარული არმიის არც ერთი ჯარისკაცი არ იდგა, ამ მთაგორიანი კუთხის დაცვა მთლიანად მინდობილი ჰქონდა სამეგრელოს მილიციას.

გურიის რაზმის უფროსმა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ სწორად გაიანგარიშა, რომ ფოთლოვანი ტყეებით გარემოცული ენგურის ნაპირები მოწინააღმდეგეს სრულ შესაძლებლობას აძლევდა ფარულად მოეყარა თავი ჯარებისათვის მდინარის გადასასვლელებთან. ამიტომ მან გადაწყვიტა თავისი ისედაც სუსტი რაზმი კიდევ უფრო დაენაწევრებინა დამოუკიდებლად მოქმედ პატარ-პატარა რაზმებად და გაემწკრივებინა ისინი მდინარის ნაპირების გაყოლებით.

რუხის პოზიციაზე, რომელიც იფარავდა ყველაზე დიდსა და მოხერხებულ მაგისტრალს ზუგდიდის მიმართულებით, ჩაყენებულ იქნა რეგულარული ქვეითი ჯარის $2^1/_2$ ბატალიონი 4 სამთო ქვემეხით, კაზაკთა 3 ასეული და სამეგრელოს ლაშქრის ცხენოსანთა ორი რაზმი. ამ შედარებით „გაძლიერებული" რაზმის მეთაურობა მინდობილი ჰქონდა გენერალ-მაიორ გრიგოლ დადიანს.

რუხის პოზიციის ქვემოთ, 9 ვერსის დაშორებით, ენგურის კახათის გადასასვლელთან თავ. კონსტანტინე დადიანის

---

[1] „კავკასიის კრებული", 1880 წ. ტ. V, გვ. 278—279.

ხელმძღვანელობით იდგნენ ქვეითი ჯარის ერთი ბატალიონი და ლეჩხუმის ცხენოსანთა რაზმი.

კახათის გადასასვლელის ცოტა ქვემოთ, ერთ ნახევარი ვერსის დაშორებით, ე. წ. სანარმანიოს გადასასვლელის ფრიად მნიშვნელოვან უბანზე ჩაყენებულ იქნა ჯარის ერთი ბატალიონი 2 ქვემეხით. რეზერვის სახით აღნიშნული რაზმის უკან პოლკოვნიკ იოსელიანის მეთაურობით მოთავსებული იყო ორი ასეული ორი საარტილერიო ქვემეხით. მთელი შენაერთის ხელმძღვანელად ითვლებოდა შესანიშნავი მეომარი აფხაზი პოდპოლკოვნიკი ზვანბაია.

და, ბოლოს, სანარმანიოდან ორი ვერსის დაშორებით, კოკის გადასასვლელთან, თავ. ერისთავის მეთაურობით იდგნენ რეგულარული ქვეითი ჯარის ორი ასეული და კაზაკთა ორი ასეული 2 ქვემეხით. ამათ გარდა, იქვე მახლობლად მოფარებით იდგა სპეციალური სარეზერვო შენაერთი, განკუთვნილი ამ სამი უკანასკნელი (კახათის, სანარმანიოს და კოკის) რაზმის დასახმარებლად. აღნიშნული რეზერვი შედგებოდა კურინსკის პოლკის 2 ბატალიონისაგან ორი ქვემეხით; რეზერვშივე შედიოდა აგრეთვე იმერეთის ცხენოსანთა მილიციის 4 რაზმი. რეზერვის მეთაურობა დაკისრებული ჰქონდა თავ. დიმიტრი შერვაშიძეს. მისივე საერთო სარდლობით გაერთიანებული იყვნენ კახათის, სანარმანიოს და კოკის გადასასვლელებთან განლაგებული რაზმებიც.

გურიის რაზმის მთავარსარდლობამ, რომელსაც კარგად ჰქონდა წარმოდგენილი თავისი პოზიციების მთელი სისუსტე ენგურის ხაზზე, თავდაცვის ძალთა შეზღუდულობა და საშუალებათა დაქსაქსულობა ფრონტის მნიშვნელოვან სივრცეზე, წინასწარ გაითვალისწინა უკანდახევისათვის საჭირო ღონისძიებანი. თვითეული შენაერთის წინაშე დასახულ იქნა უკანდასახევი გზები და ბილიკები, რომლებიც მათ კონცენტრულად თავს მოუყრიდა სოფ. ცაიშის პლაცდარმთან[1].

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 449, ფურცელი 108—109.

1855 წლის 20-24 ოქტომბერს მოწინააღმდეგენი აწარმოებდნენ გაძლიერებულ დაზვერვას, აწესრიგებდნენ თავიანთ ძალებსა და საბრძოლო საშუალებებს, ამოწმებდნენ, სინჯავდნენ ძლიერსა და სუსტ ადგილებს ერთიმეორის პოზიციების სისტემაში. ენგურის გადმოლახვის პირველი სადაზვერვო ცდა საექსპედიციო კორპუსის სარდლობამ მოახდინა 23 ოქტომბერს რუხის ზემოთ, სოფ. ლიასთან. მტრის იმედი არ გამართლდა. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ პუნქტზე რეგულარულ ნაწილების არც ერთი ჯარისკაცი არ იდგა, სამეგრელოს მამაცმა მილიციამ, რომელიც ლიის გადასასვლელს იცავდა, წარმატებით უკუაქცია მტრის საკმაოდ მრავალრიცხოვანი რაზმი და აიძულა იგი ხელი აეღო თავის განზრახვაზე. პირველმა წარუმატებლობამ მტერი დიდად გააწიწმატა. მან დროებით თითქოს უკუაგდო შემოვლითი მოქმედების ტაქტიკა და ზვავივით დასძრა ჯარები რუხის ცენტრალური გადასასვლელისაკენ. 1855 წლის 25 ოქტომბერს მოხდა ცნობილი ენგურის ბრძოლა[1].

25 ოქტომბერს, შუადღისას, მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე გაისმა ქვემების პირველი სასიგნალო გასროლა და მტრის კოლონები უმალვე თავგამეტებით ეკვეთენ რუხის პოზიციას. მხარეთა შორის გაჩაღდა სასტიკი და ულმობელი ბრძოლა, რომელიც გვიან საღამომდე გრძელდებოდა. გრიგოლ დადიანის რაზმი გმირული თავდადებით იცავდა მდინარის გადასასვლელს, მძიმე ზარალს აყენებდა შემომტევ კოლონებს. რაზმმა მიიღო მტკიცე გადაწყვეტილება — უკიდურეს

---

[1] აქ მოცემული მოკლე აღწერილობა ენგურის ისტორიული ბრძოლისა ემყარება ოფიციალური რელაციების, გურიის რაზმის სარდლის გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მოხსენებებისა და სხვა ცნობების ანალიზსა და კრიტიკულად გადამუშავებას. ამასთან საჭიროა აღინიშნოს, რომ ახლად გამოვლინებული მასალის სინათლეზე ზოგიერთი მანამდე ცნობილი ფაქტი და მოვლენა ამჟამად სრულიად სხვაგვარი სახით წარმოგვიდგება.

იხ. აქტები, ტ. XI გვ. 107—110, 138, 197—199, 215—216; შდრ: საქცია, ფონდი 1037, ს. 449, ფურცელი 119—122, შდრ: კ. ბოროხდინი, „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე", გვ. 24—30 და სხვ.

აუცილებლობამდე არ მოეცვალა ფეხი დაკავებული პოზიციიდან. და აი, მოულოდნელი წინააღმდეგობით დიდად შეცბუნებული ომერ-ფაშა იძულებულია მანევრირებას მიმართოს. იმ მიზნით, რომ შეენიღბა განზრახული მოძრაობა და მოეღუნებია ჩვენი ჯარების სიფხიზლე, თურქეთის სარდალმა ბრძანება გასცა დაედგათ რამდენიმე ზარბაზანი რუხის პოზიციის პირისპირ და ეწარმოებინათ ინტენსიური სროლა, თვითონ ომერ-ფაშა კი, სხვა ოფიცრებთან ერთად და კორპუსის მთავარი ძალებით, დიდი სისწრაფით და ფარულად დაეშვა ქვემოთ, ენგურის დინების მიმართულებით სანარმანიოს გადასასვლელებისაკენ. მტრის სამხედრო ოინი საკმაოდ ეფექტური აღმოჩნდა. სანარმანიოს დამცველი მცირერიცხოვანი რაზმი, პოდპოლკოვნიკ ზვანბაიას მეთაურობით, რომელმაც ადრე შეიტყო რუხთან მიმდინარე ამბები, სრულიადაც არ მოელოდა საქმის ასეთ შეტრიალებას. მრავალრიცხოვანი მოწინააღმდეგე ანაზდად ქარიშხალივით ეკვეთა ჩვენს ჯარებსა და მილიციას. გაჩაღდა მძიმე, უთანასწორო ბრძოლა.

ზვანბაიას შევიწროებულ რაზმს სასწრაფოდ მიეშველა თავ. დიმიტრი შერვაშიძე იმერეთის ცხენოსანთა ორივე რაზმით რეზერვებიდან. ეს უკანასკნელნი სასწრაფოდ ჩამოქვეითდნენ და გაიშალნენ მოხერხებულ პოზიციებზე მდინარის ნაპირას. ეს ის დრო იყო, როდესაც თურქების მრავალრიცხოვანი კოლონები, დიდი დანაკლისის მიუხედავად, მაინც მოიწევდნენ წინ, შემზარავი ყვირილით ეშვებოდნენ მდინარეში და ლამობდნენ მის გადალახვას. შერვაშიძის ბრძანებით სამთო ქვემეხების ოცეულმა შემომტევი ურდოების წინააღმდეგ გახსნა გამანადგურებელი ფინდიხის ცეცხლი; ამას დაემატა ქვეითი ჯარის შეთანხმებული ბაოქები. მილიციის ნაწილებიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს იმერეთის ცხენოსანთა რაზმების თავდადებული მოქმედება. 82 წლის მოხუცი თავადის სიმონ წერეთლის მეთაურობით მათ სასტიკად შემუსრეს შეტევაზე გადმოსული თურქთა კოლონები. თურქები ჯერ შეყოყმანდნენ, შედგნენ,

მერე იწყეს პანიკურად უკან დახევა და მიიმალნენ ენგურის ნაპირას შეფენილ ხშირფოთლოვან ტყეში. ამასთან, ბევრი მათგანი სამუდამოდ შთანთქა ენგურის მოდიდებულმა ტალღებმა.

ძვირად დაუჯდათ ჩვენს მებრძოლებსაც თავიანთი დროებითი გამარჯვება. ბევრი სისხლი და მსხვერპლი შეეწირა ამ უთანასწორო ბრძოლას. სხვა მრავალთა შორის ბრძოლის ველზე გმირულად დაეცა სანარმანიოს გადასასვლელის დამცველი რაზმის მეთაური, უმამაცესი პოდპოლკოვნიკი ზვანბაია[1]. მისი დაღუპვის შემდეგ რაზმის ხელმძღვანელობა პოლკოვნიკმა იოსელიანმა იკისრა.

თურქებს, მიუხედავად პირველი წარუმატებლობისა, ოდნავაც არ უფიქრიათ გასცლოდნენ აღნიშნულ პუნქტს. მათ მტკიცედ გადაწყვიტეს, რადაც უნდა დაჯდომოდათ დაპატრონებოდნენ სანარმანიოს გადასასვლელს. გადააჯგუფა რა თავისი ძალები, მოწინააღმდეგე ერთი საათის შემდეგ ხელმეორედ გადმოვიდა გადამწყვეტ იერიშზე. გააფთრებული ბრძოლა გადასასვლელისათვის კარგა ხანს გრძელდებოდა. ორივე მხარე დიდ ზარალს განიცდიდა მოკლულთა და დაჭრილთა სახით. ბოლოს და ბოლოს, თურქებმა, რაკი თავიანთი მიზნის მიღწევა ვერ შეძლეს, ხელი აიღეს პირდაპირი იერიშის ტაქტიკაზე და შეუდგნენ ნიადაგის მოსინჯვას სხვა მიმართულებით. საღამოვდებოდა. მოწინააღმდეგემ ისარგებლა სიბნელითა და მდინარის ნაპირას მდებარე ტყით, შემოუარა ჩვენს ჯარებს, მოძებნა სხვა, უფრო მოხერხებული და სრულიად დაუცველი ფონი და შეუმჩნეველად გადაისროლა მდინარის მარცხენა ნაპირზე ქვეითი ჯარის მნიშვნელოვანი ნაწილი. დადგა კრიზისული მომენტი. ჩვენი ლაშქარი სრულიად მოულოდნელად მოექცა ჯვარედინი ცეცხლის ქვეშ. მტერი მას უკვე ურტყამდა ფრონტიდან და ფლანგებიდანაც, მაგრამ გამოუვალმა მდგომარეობამაც ვერ გასტეხა დამცველთა ნებისყოფა. მიუხედავად დიდი მსხვერპლისა, ჩვენი

[1] ზვანბაიას პიროვნების შესახებ იხ. კ. ბოროხდინის „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე", გვ. 26.

რეგულარული ჯარები და მილიციის რაზმები ფეხსაც არ იცვლიდნენ ადგილიდან.

აი, ბრძოლის ველზე გმირულად დაეცა პოლკოვნიკი იოსელიანი, რომელმაც მხოლოდ ერთი საათით ადრე შეცვალა მოკლული აფხაზი პოდპოლკოვნიკი ზვანბაია. იოსელიანის ადგილი მამაცმა რუსმა ოფიცერმა ივინმა დაიკავა. რამდენიმე წუთის შემდეგ ივინი გაიყვანეს ბრძოლის ასპარეზიდან შტუცერის ტყვიით მძიმედ დაჭრილი. კაპიტანი კობელევი, რომელმაც მიიღო რაზმის მეთაურობა ივინისაგან, სულ მალე სასიკვდილოდ დაიჭრა. ამის შემდეგ ასევე მალე მოკლეს კობელევის შემცვლელი პორუჩიკი რუბცოვი. ეს ეპიზოდი არ წარმოადგენდა ერთეულს ან გამონაკლისს; იგი ჩვენი შესანიშნავი ადამიანების უანგარო თავდადების, გმირობისა და მამაცობის მეტად ტიპიური მაგალითი იყო. ამავე დროს, ამ კრიზისულ მომენტში მთელი ძალით გამომჟღავნდა მოძმე ხალხებისა და ერების საუკეთესო შვილთა ნამდვილი საბრძოლო მეგობრობა და ძმობა. აქ, ძველი კოლხეთის მშობლიური მიწის სივრცეზე, ერთიან მწყობრში, ხელიხელჩაკიდებულნი ვაჟკაცურად იბრძოდნენ თურქი დამპყრობლის წინააღმდეგ რუსები და ქართველები, მეგრელები და გურულები, იმერლები და აფხაზები, ქართლისა და კახეთის შვილები, ამ მიწის დასაცავად სისხლს ღვრიდნენ უკრაინელები, სომხები, აზერბაიჯანელები და სხვა მოძმე ხალხთა მრავალი წარმომადგენელი.

სანარმანიოს გადასასვლელთან შემოტევის პარალელურად თურქები იერიშზე გადმოვიდნენ კოკის რაიონშიც. წააწყდნენ რა სასტიკ წინააღმდეგობას დამცველთა მხრივ, მტრის ჯარებმა აქაც, სანარმანიოს მსგავსად, მარცხენა ფლანგიდან შემოუარეს ერისთავის რაზმს და ცხარე შეტევების შემდეგ, გარემოცვაში მისი მოქცევის მუქარით, აიძულეს იგი უკან დაეხია. ამრიგად, გაარღვია რა ჩვენი თავდაცვის ზღუდე ორ პუნქტში, თურქეთის კორპუსის 15 ბატალიონი მეთოდური თანამიმდევრობითა და სისტემატურობით შეუდგა მთელი ჩვენი თავდაცვითი ხაზის შემოვლას ზურგიდან. ჩვენი ჯარე-

ბის წინაშე სრული გარემოცვის საფრთხე აღიმართა. ამ მხრივ ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა კოკის უბანი. თავ. ერისთავის რაზმის დასახმარებლად დიმიტრი შერვაშიძემ სწრაფად დაძრა წინ მისდამი დაქვემდებარებული კურინსკის სახელოვანი ბატალიონები, რომლებიც მანამდე რეზერვში იდგნენ. მრავალრიცხოვანი მტრის წინააღმდეგ შეუპოვარ. იერიშზე გადავიდა აგრეთვე სიკო წულუკიძისა და ბებე აგიაშვილის სარდლობაში მყოფი იმერეთის მილიციის ორი რაზმი. „ამ რაზმების გაბედულმა იერიშმა, — წერდა თავის რელაციაში გენ. მურავიოვი იმერელთა რაზმის შესახებ, — რომელმაც შეაჩერა თურქეთის რეგულარული ქვეითი ჯარის შემოტევა, აღტაცება გამოიწვია ამ საგმირო საქმის ყველა დამსწრეში"[1]. ჩვენი ჯარებისა და მილიციის ეფექტიანი იერიშების შედეგად ომერ-ფაშას ჯარები, რომლებმაც ის იყო თითქმის მთლიანად დაიკავეს სივრცე სანარმანიოსა და კოკს შორის, დროებით უკანვე იქნენ გაძევებულნი. მიუხედავად ამისა, ეს გმირული ეპიზოდები ბრძოლის მსვლელობაში ვერ იწვევდნენ არსებითს გარდატეხას და გმირულ ეპიზოდებადვე რჩებოდნენ. მოწინააღმდეგის შემომტევი უზარმაზარი ძალების შეკავება უკვე შეუძლებელი გახდა.

25—26 ოქტომბერს, გვიან ღამით, ფიზიკურად ქანცგამოლეული და სისხლისაგან დაცლილი, მაგრამ სულიერად და მორალურად მედგარი და გაუტეხავი გურიის რაზმის, რეგულარული ჯარისა და მილიციის შენაერთები შეუდგნენ ენგურის სანაპირო პუნქტების გაწმენდას და სრული წესრიგით უკან იხევდნენ... ისინი ცალკე კოლონებად და რაზმებად, უპანიკოდ მიედინებოდნენ ზურგისაკენ წინასწარ მიჩენილი გზებით. მეორე დილით ომგადახდილი კოლონები, რუხის ზღუდეზე მდგომი ჯარების გამოკლებით, უკვე თავს იყრიდნენ ხეთის პოზიციასთან. რუხის დამცველთა კოლონა კი, სარდლობის ბრძანების მიხედვით, უკან იხევდა ზემო სამეგრელოს მაგისტრალით.

---

[1] ნ. მ ურ ა ვ ი ო ვ ი, „ომი კავკასიის იქეთ", ტ. II, გვ. 83.

25 ოქტომბრის ბრძოლა ენგურზე იმ დროისათვის მეტად სისხლისმღვრელი იყო. მან თვალსაჩინო მსხვერპლი შეიწირა. მარტო მოკლულთა რიცხვი ჩვენი ჯარების ბანაკში 500 კაცს აღემატებოდა. თურქებმა კი, სხვადასხვა ცნობებით, მოკლულთა და დაჭრილთა სახით რამდენჯერმე მეტი ზარალი განიცადეს [1].

ენგურის შეტაკებიდან სულ რამდენიმე დღის შემდეგ გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ სრულიად მოულოდნელად მიიღო გადაწყვეტილება სამეგრელოს მთელი ტერიტორიიდან ჩვენი ჯარების ევაკუაციის შესახებ. მანვე უბრძანა გურიაში მყოფ რეგულარულ შენაერთს დაეტოვებია აკეთის პოზიცია. მთელი გურიის რაზმის ნაწილები თავმოყრილ იქნა ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირას, სოფ. მარანთან.

ამრიგად, გურიის რაზმის წასვლის შემდეგ, მთელი სამეგრელო დროებით ომერ-ფაშას საოკუპაციო ჯარის სათარეშო გახდა. სასიკვდილო საფრთხე აღიმართა გურიისა და იმერეთის წინაშე. მთელი საქართველო უაღრესად სახიფათო მდგომარეობაში აღმოჩნდა. ბევრი ქართველი „მამულიშვილი" — მაღალი არისტოკრატიის წრიდან — ამ კრიზისულ წუთებში არ აღმოჩნდა მოწოდების სიმაღლეზე. მეტიც: მათ ქვეყნისა და ხალხის ბედ-იღბალი ინტრიგანობას ან ვიწროკლასობრივ და წოდებრივ ინტერესებს შესწირეს. საქართველოში იმ დროს მცირენი როდი იყვნენ ისეთი რენეგატები და გამცემლები, როგორც, მაგალითად, ალიბეი თავდგირიძე და კაცო მარღანია, დათა გურიელი და პეტრე მხეიძე, რომელნიც ომის დროს აქტიურად განაგრძობდნენ მოსისხლე მტრებთან თანამშრომლობას, ნაჭრობით და ბითუმად ვაჭრობდნენ თავისი ხალხის ბედით. მაგრამ ერთ მუჭა გამცემლებს გარდა არსებობდა ქართველი ხალხი, საქართველოს ძირითადი მოსახლეობა. გასაგებია, რომ თავადაზნაურთა ზედაფენის მოჩვენებითს პატრიოტიზმს რადიკალურად უპირისპირდებოდა ხალხთა მასების ნამდვილი პატრიოტიზმი, თავისი ქვეყ-

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 449 ,ფურცელი 110.

ნისადმი ჭეშმარიტი სიყვარულისა და მისთვის უანგარო თავდადების გრძნობა. მაგრამ ცხადია ისიც, რომ ქართველი ხალხის პატრიოტიზმს იმ დროს, საზოგადოდ, ღრმა ბეჭედს ასვამდა როგორც ცარიზმის ეროვნულ-კოლონიური უღელი, ისე აუტანელი ჩაგვრა და ექსპლოატაცია საკუთარი თავადებისა და მემამულეების მხრივ. ამის გამო, მიუხედავად იმისა, რომ საომარი მოქმედება ქართველი საზოგადოების თითქმის ყველა კლასისა და წოდების მთელ ძალებსა და საშუალებებს იწირავდა, 1853 — 1856 წლების ომის განმაელობაში კლასობრივი ბრძოლა ამ საზოგადოების შიგნით ეოთი დღითაც არ შეწყვეტილა.

მეტისმეტად ნაადრევი და სრულიად უნიადაგო აღმოჩნდა ომერ-ფაშას სიხარული და ზეიმი 1855 წლის 25 ოქტომბერს მოპოვებული „გამარჯვების“ გამო. მტერმა ვერ შეძლო ქართველი ხალხის შეურიგებელი სულის მოდრეკა. მან ვერ გატეხა სამეგრელოს მოსახლეობა, რომელიც დროებით ოკუპაციის მძიმე უღელქვეშ აღმოჩნდა. გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის წასვლის შემდეგ თვით სამეგრელოს მოსახლეობა სასწრაფოდ შეუდგა თავისი სასიცოცხლო ძალების მობილიზაციას, შექმნა მტრისათვის მოუხელებელი და უჩინარი მებრძოლი რაზმები და გაშალა ძლევამოსილი პარტიზანული ბრძოლა ოკუპანტების წინააღმდეგ. ეს მფრინავი რაზმები ნამდვილ რისხვას წარმოადგენდნენ თურქ დამპყრობთათვის[1].

ენგურის ამბებთან დაკავშირებით კავკასიის მოქმედი კორპუსის სარდლობასა და პეტერბურგის უმაღლეს მმართველ წრეებს შორის მალე გაჩაღდა უცნაური პოლემიკა. მართალია, დავა და კამათი ოფიციალური მიწერ-მოწერის ფარგლებს

---

[1] სამეგრელოს მილიციის საომარ განწყობილებასა და შეურიგებლობას ოკუპანტებისადმი ენგურის ომის შემდეგ საუცხოოდ ადასტურებს გენერალური შტაბის ერთ-ერთი ოფიცრის, მახოტინის პატაკი, რომელიც დაწერილია 1855 წლის ოქტომბრის მიწურულში.

თავის მოხსენებაში კაპიტანი მახოტინი აღნიშნავს სამეგრელოს მილიციელთა „შესანიშნავ საბრძოლო სულიერ განწყობილებას; ისინი მუდამ მზად არიან ეკვეთონ მოწინააღმდეგეს“ (ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 939, ფურცელი 60—63).

არ გასცილებია, მაგრამ მან მაინც საკმაოდ მწვავე ხასიათი მიიღო. სამხედრო სამინისტროს მოხელეებმა, რომელთაც ელემენტარული წარმოდგენაც კი არ გააჩნდათ ადგილობრივი თავდაცვის კონკრეტულ პირობებზე, კავკასიის სარდლობას წამოუყენეს სერიოზული ბრალდება „თავდაცვის საქმეში დიდი შეცდომების დაშვების გამო“. ასეთი ბრალდება მით უფრო არასერიოზულად მოჩანდა, რომ სამხედრო სამინისტროს კაბინეტებში მსხდარი „სპეციალისტები“ აყენებდნენ ისეთ სასაცილო მოთხოვნებს, როგორიც იყო საფორტიფიკაციო სიმაგრეების აგება მთელი ენგურის ნაპირების გასწვრივ!

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ გენ. მურავიოვმა თავის დასაბუთებულ პასუხში სასახლის ბატონკაცებისადმი გამოამჟღავნა არა მარტო სტრატეგიული გამჭრიახობა, არამედ სათანადო გაბედულებაც და პოლიტიკური ალღო. მთავარსარდალი მარჯვედ უკუაგდებდა პეტერბურგელთა სრულიად დაუსაბუთებელ საყვედურებს. თავის ერთ-ერთ განმარტებით ბარათში სამხედრო მინისტრის სახელზე გენ. მურავიოვი წერდა: „არა მგონია, როგორც თქვენ ფიქრობთ, თითქოს ჩვენი წარუმატებლობა ენგურის საქმეში იმიტომ შეიძლებოდა მომხდარიყო, რომ ჩვენ მდინარის ნაპირზე არ გვქონდა სიმაგრეები“. შემდეგ მთავარსარდალი დამაჯერებელი საბუთებით ზედიზედ ააშკარავებდა ბრალდებათა მთელ უაზრობას. იგი განაგრძობდა: „მტერი ჩვენთან შედარებით რამდენჯერმე ძლიერი იყო, და საქმის მსვლელობა ადასტურებს, რომ მოწინააღმდეგე, რომელიც გადმოდიოდა მდინარეზე, აწარმოებდა ჩვენი ნაწილების გარემოცვას ორივე ფრთიდან. ამ შემთხვევაში ენგურის მარცხენა ნაპირი თუნდაც რომ მთელ თავის სიგრძეზე ყოფილიყო გამაგრებული, მოწინააღმდეგე, ჩვენი დამცველი ჯარების მცირერიცხოვნობის გამო, მაინც ვერ წააწყდებოდა ვერავითარ დაბრკოლებას და ადვილად შემოუვლიდა ჩვენს ფრთებს. დავუშვათ, რომ ჩვენ გვყოლოდა საკმარისი ჯარები იმ გამაგრებული ადგილების დასაცავად, რომლებიც ენგურის ნაპირზე

იქნებოდა აგებული. მაშინ თურქები, რომელთაც ეკუთვნოდათ ზღვა, შეძლებდნენ იერიშების გაძლიერებას ანაკლიიდან მდინარის მარცხენა ნაპირით, ჩვენს მარცხენა ფრთაზე. ისინი კიდევაც მოახერხებდნენ ჩვენთვის შემოეღლოთ ზურგიდან, რაკი მნიშვნელოვან ძალებს გადმოსხამდნენ რედუტ-კალეში და დაძრავდნენ მათ იქიდან ხორგით ხოფისაკენ..

ენგურის საქმეში, — წერს დასასრულ გენ. მურავიოვი, — შესაძლოა, ჩვენი მხრივ შეცდომებსაც ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ჯარები მამაცურად იბრძოდნენ, და წარუმატებლობის მთავარი მიზეზი მდგომარეობდა მოწინააღმდეგის ძალების მნიშვნელოვან სიჭარბეში" [1].

საჭიროა აღინიშნოს, რომ, სატახტო ქალაქის სამხედრო კაბინეტის მოხელეთაგან განსხვავებით, იმავე ენურგის საქმეზე გაცილებით უფრო საღად მსჯელობდა ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი პოლკოვნიკი კოლუბაკინი. იგი მახვილგონიერად კენწლავდა ომერ-ფაშას უნიჭობას, აღნიშნავდა, რომ თურქთა სარდალს რომ ოდნავ მაინც გამოეჩინა სამხედრო ნიჭი და ჭეშმარიტი სარდლის ღირსება, იგი განახორციელებდა ერთდროულად შემოჭრას ორი მიმართულებით — რუხის პლაცდარმით და რედუტ-კალედანო. როგორი იქნებოდა ასეთი ოპერაციის შედეგი? პოლკოვნიკ კოლუბაკინის აზრით, ასეთი მოქმედებით იგი ადვილად დაქსაქსავდა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის ისედაც მცირერიცხოვან ძალებს, დაარღვევდა ჩვენ კომუნიკაციებს და ჩაშლიდა თავდაცვის მთელ სისტემას, გურიის მთელ რაზმს გამოუსწორებელ ლახვარს ჩასცემდა. საერთოდ, სტრატეგიული ბედოვლათობა, ფუყე პოზიორობა, ზვიადი ამპარტავნობა და მკვეხარობა ომერ-ფაშას პირადი თვისებები იყო, რომლებმაც ეს გაიძვერა ავანტიურისტი თურქეთის მთავარსარდლის მაღალ კვარცხლბეკზე აიყვანა. ამავე თვისებებმა არა ერთხელ მოუტანა მას დიდი უსიამოვნებაც.

---

[1] მ ც ს ი ა, ს. 33 — 493, ფ. 233 — 234; შდრ; აკტები, ტ. XI, გვ. 215—216.

ზუგდიდის დაკავების შემდეგ ომერ-ფაშამ და მისმა ევროპელმა „მრჩევლებმა“ განაახლეს ადრე დაწყებული „ფსიქიური იერიშები“ ქართველი ხალხის წინააღმდეგ. უწინარეს ყოვლისა, მათ იწყეს მრავალრიცხოვანი პროკლამაციებისა და მოწოდებების გავრცელება სამეგრელოს მოსახლეობაში. თავის მოწოდებაში ომერ-ფაშა ცდილობდა დაერწმუნებინა მოსახლეობა, რომ „მეგრელები შესულიყვნენ მისი ჯარების რიგებში, რადგან თურქები, — მისი მტკიცებით, — მოვიდნენ ქვეყნის დამოუკიდებლობის აღსადგენად, რუსების ძალაუფლების დასამხობად“ და ადგილობრივი მოსახლეობისათვის სხვა მრავალი „ბედნიერების“ მისანიჭებლად“ [1].

ომერ-ფაშა ზუგდიდში ჩასვლის შემდეგ განაგრძობდა ენერგიული ზომების მიღებას, რათა გადაებირებინა სამეგრელოს მთავარი. ეკატერინე დადიანმა 1855 წლის 31 ოქტომბერს გორდის ციხეში, სადაც იგი თავისი ბავშვებით თავშეფარებული იყო, კვლავ მიიღო ომერ-ფაშას ახალი წერილი. თურქეთის მთავარსარდალი სათანადოდ შერჩეული და ზრდილობიანი ფორმით აუწყებდა სამეგრელოს კნეინას „მოკავშირეთა სურვილს სამეგრელოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შესახებ“, თავაზიანად მოუწოდებდა დაბრუნებულიყო ზუგდიდში და დაეწყო მასთან მშვიდობიანი თანამშრომლობა. მეტად დამახასიათებელია, რომ თავის ბარათში ომერ-ფაშა იძულებულია აღიაროს ადგილობრივი მოსახლეობის მტრული დამოკიდებულება დამპყრობლებისადმი. იგი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სამეგრელოს ტერიტორიაზე მოსვლისას მან იხილა „მოსახლეობის ნაწილი იარაღით ხელში, დანარჩენი ნაწილი კი გაიქცა, მიატოვა სახლები და ქონება“ [2]. უნდა აღინიშნოს, რომ თვით თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის მთავარსარდლის აღიარებას უაღრესად დიდი

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 149.

[2] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს: 449, ფურცელი 110; შდრ: აქტები, ტ. XI გვ. 112; შდრ. კ. ბოროზდინი, „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე“. გვ. 34—36.

მნიშვნელობა აქვს; იგი მთლიანად ამხილებს ძველი ფეოდალურ-ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის უნიადაგო და ცილისმწამებლურ ვერსიებს ადგილობრივი მოსახლეობის მისამართით.

სამეგრელოს „მთავრინამ“ ომერ-ფაშასაგან მიღებული წერილის დედანი გადაუგზავნა გენ. ბებუთოვს თბილისში, ხოლო წერილის ასლი—ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორს პოლკოვნიკ კოლუბაკინს. მალე მთავრობის ადგილობრივი ორგანოებისაგან მიღებულ იქნა ომერ-ფაშას წერილის პასუხის პროექტი. ეკატერინე დადიანმა, როცა იგი გაეცნო საპასუხო წერილის პროექტს, შეუძლებლად ჩათვალა მისი გაგზავნა და, საერთოდ, გადაწყვიტა არ ჩაბმულიყო მიწერ-მოწერაში ფაშასთან. მაგრამ, როგორც გამოირკვა, ამ უკანასკნელისაგან თავის დახსნა არც ისე ადვილი საქმე იყო. ომერ-ფაშა ჯიუტი თავხედობითა და უტიფრობით ცდილობდა თავისი გადაწყვეტილების განხორციელებას.

რამდენიმე დღის შემდეგ კნეინამ ომერ-ფაშასაგან მესამედ მიიღო ახალი წერილი, რომელშიც განმეორებული იყო იგივე წინადადებანი ზუგდიდში დაბრუნებისა და თანამშრომლობის შესახებ. მაგრამ წინანდელი თავაზიანობის მაგივრად ახალ წერილში განრისხებისა და მუქარის ხმა ისმოდა. როგორც ჩანს, თურქეთის მთავარსარდალმა უკვე ვეღარ შეძლო მიღებული პოზის ბოლომდე შენარჩუნება და საჭიროდ ჩათვალა დიპლომატიური ხრიკებიდან დამპყრობლის დიქტატის მეთოდებზე გადასულიყო. მით უფრო მტკიცე და შეუდრეკელი აღმოჩნდა ეკატერინე დადიანის ზეიადი ბუნება. იგი დუმილს განაგრძობდა.

ომერ-ფაშამ თითქოს ამოწურა თავისი მოქმედების არსენალი. ახლა სცენაზე სხვები უნდა გამოსულიყვნენ. როლების წინასწარი განაწილების მიხედვით, სამეგრელოს მმართველის წინააღმდეგ ახალი „არტილერია“ დასძრეს. ევროპელმა მრჩეველებმა ომერ-ფაშას ამალიდან გადაწყვიტეს ამ „კერპი დედაკაცის“ წინააღმდეგ ეხმარათ თავიანთი დიპლომატიის ნაცადი რარაღი. ინგლისისა და საფრანგეთის აგენტებმა

და მზვერავებმა ფ. ლონგვორტმა და პოლკოვნიკმა მეფრემ ამ მხრივ არ დაზოგეს თავიანთი უნარი და შესაძლებლობანი. თავიანთ ნატიფად შედგენილ და დახვეწილ წერილებში ეს ევროპელი კოლონიზატორები მთელი ძალ-ღონით ცდილობდნენ მთავრის გულის მოგებას, მის მოდრეკას. თავიანთ მთავრობათა სახელით ისინი ოფიციალური ტონით ურჩევდნენ ეკ. დადიანს შერიგებოდა ომერ-ფაშას, დაბრუნებულიყო ზუგდიდში და დაეწყო ნორმალური თანამშრომლობა „ევროპელ მეგობრებთან". „მე, მოვლინებულს ბრიტანეთის უდიდებულესობის მთავრობისაგან, — წერდა ფ. ლონგვორტი, — როგორც კავკასიის პროვინციების აგენტს, მაქვს პატივი თქვენს უგანათლებულესობას შემოგთავაზოთ ჩემი სამსახური თქვენსა და ოტომანთა არმიის სარდალ მარშალ ომერ-ფაშას შორის საუკეთესო შეთანხმების მისაღწევად"[1]. განაგრძობს რა თავის წილადობილას, ფ. ლონგვორტს მიზანშეწონილად მიაჩნია კნეინასთან პირადი შეხვედრა, რაზედაც იგი გადაკვრით წერს.

საფრანგეთის აგენტი გრაფი მეფრე პირად ბარათებში თავის მზაკვრულ ვარაუდს, როგორც ჩანს, ამყარებს სამეგრელოს მმართველის „ქალურ სინაზეზე". მხოლოდ ამით აიხსნება ის ნატიფად დახვეწილი ფრაზები და ოსტატურად შერჩეული წინადადებანი, რომელთა შეთხზვაზეც ფრანგმა არისტოკრატმა უთუოდ მცირე დრო როდი დახარჯა. „მე კარგად მესმის თქვენი უგანათლებულესობის ყოყმანი, — სწერს იგი მთავარს, — მაგრამ... ამ ყოყმანს, რომელიც საესებით მისატევებელია ქალისათვის, თუ ის გაგრძელდა, შეუძლია დიდი ზიანი მიაყენოს თქვენსა და თქვენი ბავშვების ინტერესებს". შემდეგ გრაფი მეტი ეფექტისათვის მიმართავს იაფფასიან დემაგოგიასა და აშკარა სიცრუეს. „რუსები დამარცხებულ იქნენ დუნაიზე, ყირიმში, ენგურზე, — უსაფუძვლოდ ბაქიაობს საფრანგეთის გრაფი, — ისინი დამარცხდნენ

[1] ციტირებულია კ. ბოროზდინის წიგნში მოთავსებული წერილების მიხედვით. იხ. „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე", გვ. 55—58.

ყველგან, სადაც კი მოუხდათ ჩვენთან შეხვედრა. თქვენს უგანათლებულესობას კარგად ესმის, რომ მათ არ ძალუძთ შეინარჩუნონ თავიანთი მონაპოვარნი კავკასიაში... ისინი სულ უკან-უკან იხევენ, სწვავენ თავიანთ საწყობებს, მარაგს... ევროპამ ახლა გაახილა თვალი. მან გადასწყვიტა, არ დაუშვას, რომ ეს ტომები შემდგომშიც დატოვებულ იქნან უმეცრებაში, რომელიც სიღატაკეს წარმოშობს. მას სურს, რათა თქვენ შეხვიდეთ განათლებული ხალხების დიად ოჯახში და, ბოლოს, რათა თქვენ სარგებლობდეთ იმ მადლით, რომლითაც ასე უხვად დაუჯილდოებია ზეცას თქვენი ქვეყანა. ჩვენ მოგვაქვს თქვენთვის დამოუკიდებლობა და კეთილდღეობა და თქვენ, თქვენო ბრწყინვალებავ, კიდევ ყოყმანობთ! ნება მიბოძეთ მოგაგონოთ, რომ თქვენ, კნეინა, მეგრელი ხართ, სამეგრელოს მთავარი და არა რუსეთის ქვეშევრდომი. უფალმა ჩაგაბარათ თქვენ თქვენი ქვეყნის, თქვენი ბავშვების, თქვენი წმინდა ღირსების ინტერესები"[1]. აქ მოტანილი და სხვა მსგავსი წერილების შინაარსი კომენტარს არ საჭიროებს. ევროპის „ცივილიზებულ" მოციქულთა სიტყვებში კარგად იყო შეხამებული ერთმანეთთან: გაქნილ დიპლომატთა ფარისეველობა, აღვირახსნილი კოლონიზატორების ტლანქი ზნე-ჩვეულება და უშვერი ცინიზმი.

ვერავითარი ქათინაურებითა და დაპირებებით, უხამსი მლიქვნელობით და მუქარითაც კი ვერ მიაღწიეს უცხოეთის ემისრებმა თავის საწადელს. მათ ვერ შეძლეს მოეგოთ მკაცრი მთავრის გული. ეს უკანასკნელი მეჩვენმეტყველური დუმილით უკუაგდებდა თავის აბეზარ კორესპონდენტთა ყოველგვარ მცდელობას. თუმცა ეკატერინე დადიანმა მალე შეწყვიტა პასიური დუმილიც: სამეგრელოს მთავარმა მიიღო მამაცური გადაწყვეტილება იარაღით ხელში ებრძოლა ოკუპანტების წინააღმდეგ და ეს გადაწყვეტილება სწრაფად განახორციელა კიდეც. დატოვა რა თავისი წვრილი შვილები

---

[1] ციტირებული კ. ბოროზდინის წინიგში მოთავსებული წერილების მიხედვით. იხ. „მოგონებანი ამერკავკასიაზე", გვ. 57—58.

ლეჩხუმის მიუვალი მთების სიმაგრეში (მური), იარაღასხმული ეკატერინე დადიანი ლეჩხუმის მილიციასთან ერთად დაეშვა ბარად და იქ მოქმედ პარტიზანულ რაზმებს შეუერთდა. ადგილობრივი სარდლობა კმაყოფილებით მიესალმა ეკატერინე დადიანის გადაწყვეტილებას. პოლკოვნიკი კოლუბაკინი თავის პატაკში გენ. ბებუთოვისადმი ამის გამო აღნიშნავდა: „ჯარებში მისი (ეკატერინე დადიანის. — ე. ბ.) ყოფნა უსათუოდ დადებით გავლენას იქონიებს მეგრელებზე"[1]. ეკატერინე დადიანი თავისი მოქმედების შესახებ 1855 წლის 27 ნოემბერს გენ. ბებუთოვს სწერდა შემდეგს: „მე გუშინ თავადებთან და აზნაურებთან ერთად ჩამოვედი სოფელ ღანირში, მოქმედ რაზმში, იმისათვის, რომ პატივი მექნეს ძლევამოსილ ჯარებთან ერთად გავინაწილო ომის მთელი სიმძიმე"[2].

ეკატერინე დადიანი

არ შეიძლება არ აღინიშნოს ეკატერინე დადიანის დიდი უკმაყოფილება გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის საქციელით, რომელსაც იგი თვლიდა სამეგრელოში განცდილი მარცხის მთავარ დამნაშავედ. ერთ-ერთ წერილში მთავარი ეკატერინე დადიანი მკაცრად ესხმოდა თავს გურიის რაზმის სარდალს (ეს უკანასკნელი მისი ოჯა-

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 161—162

[2] იქვე

ხის ახლო ნათესავი იყო), აბრალებდა მას უმოქმედობას, უკიჟინებდა რა დაშვებული შეცდომების და საერთო უთავბოლობის გამო, ამავე დროს იგი ასახელებდა შესანიშნავ საგმირო საქმეებს, რომლითაც დამპყრობლებთან ბრძოლაში სახელი გაითქვა მილიციამ. გლეხობა და თავადაზნაურობის წარმომადგენლობა დაუზოგავად კიცხავდა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის იმის გამო, რომ უკანასკნელმა ვერ გამოიჩინა უნარი „სწორი მიმართულება მიეცა ხალხის ენერგიისათვის". სამეგრელოს მთავარი განსაკუთრებით აღშფოთებული იყო სარდლის საქციელით, რომელსაც, მისი სიტყვებით, სურდა რა გაემართლებინა თავისი მოქმედება და უუნარობა, ახლა ცილს სწამებდა სხვებს[1]. უნდა ითქვას, რომ გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის გაუგებარი მოქმედება სამეგრელოდან ჯარების ევაკუაციის დროს საესებით იმსახურებდა მკაცრ შეფასებას. საკითხი ეხებოდა არა იმ წარუმატებლობას, რომელიც მან ენგურთან განიცადა მტერთან აშკარა უთანასწორო ბრძოლის დროს. საქმე, უწინარეს ყოვლისა, ეხებოდა მის მიერ ჯარების სრულიად გაუმართლებელ ევაკუაციას სამეგრელოდან.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ გურიის რაზმის სარდლის საქციელში ნაწილობრივ ერთგვარი როლი ითამაშა აგრეთვე მისმა პირადმა უკმაყოფილებამ, პირად ანგარიშებმა სამეგრელოს მთავრის — ეკ. დადიანის მიმართ. ყოველ შემთხვევაში, ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ თავისი მოქმედებით, ან, უკეთ, უმოქმედობით და საჭირო ინიციატივის გამოუჩენლობით მთელი სამეგრელოს მოსახლეობა მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო.

ეკატერინე დადიანმა ოსტატურად გაითამაშა „თავგანწირული რაინდის" როლი, მან შეასრულა თავისი დაპირება და „მონაწილეობა მიიღო" მტრის წინააღმდეგ ბრძოლებსა და შეტაკებებში. კ. ბოროზდინი, რომელიც თურქების მიერ სამეგრელოს ოკუპაციის დროს განუყრელად ცხოვრობდა კნეინას ოჯახში, თავის ნაწერებში აღტაცებით იგონებს ამ

[1] აქტები, ტ. XI. გვ. 162.

ეპიზოდებს. „პირადად კნეინა სამეგრელოს მილიციის სათავეში,— წერს ბოროზდინი,— რამდენჯერმე მონაწილეობდა პარტიზანულ მოქმედებაში თურქების წინააღმდეგ. იორღა ცხენზე ნაბდითა და ყაბალახით, პირადი მხლებლებით (შინაყმებით) გარშემორტყმული, იგი ხშირად მოხვედრილა სროლაში და განუცდია ტყვიების ზუზუნი“[1]. ავტორი, მთავრისადმი პირადი სიმპათიებით გატაცებული, ცხადია, დიდად აჭარბებს, როცა ჩამოთვლის „საკუთარი თვალით ნახულ“, კნეინას მიერ ჩადენილ „საგმირო საქმეებს“ და მოულოდნელად ფრიად შემაცბუნებელ დასკვნას აკეთებს: „საერთოდ, თავისი როლით ომერ-ფაშას ოკუპაციის დროს მან (ეკ. დადიანმა.— ე. ბ.) დაიმსახურა სრული უფლება იწოდებოდეს რუსეთის ისტორიულ პიროვნებად“[2].

თავისთავად ცხადია, რომ არც სამეგრელოს კნეინას და არც მისი გარემომცველი წრის — ბრწყინვალე არისტოკრატიის — წარმომადგენელთა უმრავლესობას ოდნავაც არ დაუმსახურებიათ იმ ქება-დიდების მცირე ნაწილიც კი, რომელსაც ასე უხვად აფრქვევს მათ მიმართ ცარიზმის სატრაპი. თავადაზნაურობის თვალსაჩინო ნაწილის ომში „რაინდული“ მოქმედების ლეიტმოტივს, მცირე გამონაკლისს გარდა, მუდამ ვიწრო კლასობრივი ინტერესები და პირადი ანგარება წარმოადგენდა. ომერ-ფაშას შემოსევით გამოწვეული მთელი ტანჯვა და საშინელებანი, ისევე როგორც თავდაცვითი ომის მთელი სიმძიმე და მსხვერპლი, არსებითად აღგილობრივ მშრომელ მოსახლეობას დაატყდა თავს; რეგულარულ არმიის მხარდამხარ მებრძოლმა მხოლოდ ხალხის ძირითადმა მასებმა უცდიეს თავიანთი სახელი ვერაგ მტერზე საბოლოო გამარჯვებითაც.

ომერ-ფაშა მხოლოდ რამდენიმე დღით შეჩერდა ზუგდიდში. მან მალე წესრიგზე მოიყვანა თავისი ძალები და კვლავ წინსვლა გახაგრძო. ისე როგორც წინათ, აფხაზეთიდან მო-

---

[1] კ. ბოროზდინი, „მოგონება ამიერკავკასიაზე“, გვ. 87.

[2] იქვე, გვ. 87—89.

ძრაობის დროს, ამჯერადაც მისი ჯარების წინსვლის ტემპები ერთობ მოდუნებული იყო. დატოვა რა ზუგდიდი 1 ნოემბერს, ომერ-ფაშამ მდ. ციეს მხოლოდ 6 ნოემბერს მიაღწია. აქედან მან საჭიროდ დაინახა თავისი კორპუსის ავანგარდის დაწინაურება მდ. ტეხურთან და სენაკთან [1]. თურქთა საოკუპაციო ჯარების სარდლობამ დაახლოებით ორი კვირა მოანდომა საწყობებისა და ბეღლების აგებას ყულევში, შარაგზების წესრიგზე მოყვანას ნავსადგურსა და ციეს შორის. ომერ-ფაშას უხალისო და მოდუნებული მოქმედება საფუძვლიან გაოცებას და თან ინტერესს იწვევდა ჩვენს სარდლობაში.

გენ. მურავიოვმა, რომელიც დიდი ყურადღებით უთვალთვალებდა ომერ-ფაშას გაუგებარ მოქმედებას, სათანადოდ შეაფასა მტრის უცნაური ტაქტიკის არსი. კერძოდ, თავის უარყოფით პოზიციას გურიის რაზმის შემადგენლობის გაძლიერების საკითხში რუსეთის მთავარსარდალი ასაბუთებდა ომერ-ფაშას არასერიოზული მოქმედებით. „მე ვფიქრობ, — სწერდა იგი გენ. ბებუთოვს 1855 წლის 31 ოქტომბერს, — ომერ-ფაშა ძალიან კმაყოფილია იმით, რომ თავი დაიძვრინა მოკავშირეებისაგან და, უთუოდ, მიმდინარე შემოდგომის განმავლობაში იგი მნიშვნელოვან რამეს არ წამოიწყებს". ანატოლიიდან გაგზავნილ თავის მოხსენებაში იმავე წლის 1 ნოემბერს გენ. მურავიოვი სამხედრო მინისტრს არწმუნებდა, „ომერ-ფაშას მოძრაობა ენგურის გადმოღმა... ვერ მომაშორებს აქაურობასო" (ყარსსო. — ე. ბ.)[2].

თურქთა საოკუპაციო ჯარების რიცხვი დღითი დღე მატულობდა. ყულევით და სხვა ნავსადგურებით ზედიზედ მოედინებოდა მტრის ძალების ახალ-ახალი ნაკადი. მაგრამ აშკარა იყო, რომ მოწინააღმდეგემ თავისი გაჭიანურებული მოქმედების წყალობით უკვე ხელიდან გაუშვა ყველაზე ხელსაყრელი მომენტი გადამწყვეტი შეტევისათვის. უკვე თავდებოდა მანამდე არნახული გვალვიანობა, რომელსაც სექტემბერ-

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 111—112.

[2] იქვე, გვ. 132.

ოქტომბერში შეეძლო სავსებით გაეუფასურებინა კოლხეთის კარგად ცნობილი პოსტებისა და საშუალებების მნიშვნელობა მტრის მოსაგერიებლად და ქვეყნის დასაცავად. იწყებოდა კოკისპირული წვიმების სეზონი. გზები და მთელი მინდვრები ერთბაშად იქცეოდა გაუვალ ჭანჭრობებად, ხოლო ადიდებული მდინარეები და თვით პატარა ღელეებიც კი ძლიერ და მქუხარე ნიაღვრებად მოედინებოდა. თურქების მიერ მდ. ტეხურასა და ცივზე აგებული ხიდები წყალმა ერთბაშად წალეკა. ომერ-ფაშა და მისი არმია სასოწარკვეთილებამ მოიცვა. ისინი ნათლად ხედავდნენ, რომ შემდგომ წინსვლასა და შეტევითი ოპერაციების წარმოებაზე ფიქრიც კი ამაო იყო.

შეიქმნა საუკეთესო პირობები პარტიზანული ბრძოლების გაშლისათვის. სამეგრელოს მოსახლეობას, მთელ ქართველ ხალხთან ერთად, არასოდეს არ მოუხრია ქედი მტრის წინაშე. ომერ-ფაშას ზუგდიდში შემოსვლისთანავე ადგილობრივ პატრიოტებს ერთი წუთითაც არ შეუწყვეტიათ თურქი ოკუპანტების წინააღმდეგ ბრძოლა. ხალხის რისხვა და გააფთრება დღითი დღე იზრდებოდა. დამპყრობთა ზურგში იმთავითვე აბობოქრდა პარტიზანული ბრძოლა. მტრის ჯარისკაცები და ოფიცრები ულმობელ სიკვდილს აწყდებოდნენ თითქმის ყველგან: სოფლის შარაგზებსა და ტყეებში, მდინარის ნაპირებზე და ღარტაფებში. პარტიზანთა მფრინავი რაზმები ოკუპანტების ნამდვილ შეჩვენებად გადაიქცნენ. მთელი ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი ნაწილი დამპყრობთა მიმართ აქტიურ შეურიგებლობას იჩენდა.

ინგლისელი ლაურენს ოლიფანტი, რომელიც ომერ-ფაშას უახლოეს მრჩეველად და მისი ამალის განუყრელ წევრად ითვლებოდა, თავის დღიურებში იძულებულია დაუფარავად აღიაროს ქართველი მოსახლეობის შეურიგებლობა და მტრობა ოკუპანტებისადმი. მისი სიტყვებით, თურქების ვერავითარმა შთაგონებამ, დაპირებებმა, მოსყიდვამ და მრავალმა სხვა ღონისძიებებმა ვერ უშველა იმაში, რომ თავიანთ სასარგებლოდ განეწყოთ მოსახლეობა. ოლიფანტი არ მალავს, რომ სამეგრელოში ომერ-ფაშას და მის განწირულ ჯარებს ყოველ ნაბიჯ-

ზე თან სდევდა ხალხის სიძულვილი. „ადგილობრივი მოსახლეობა, — წერდა იგი, — დემონსტრაციულად ამჟღავნებდა თავის მტრულ განწყობილებას (თურქეთის. — ე. ბ.) არმიისადმი. სოფლის მცხოვრებნი გამოიყურებოდნენ უკმაყოფილოდ და კუშტად, განსაკუთრებით ბაშინ, როცა ფესკებიანი ადამიანები გამოჩნდებოდნენ მათი ქოხების კარებთან. ისინი უარს ამბობდნენ მოემარაგებინათ თურქები რითიმე, გარდა ჭიქა წყლისა ან საყალიონე ცეცხლისა“[1].

ლ. ოლიფანტი ვრცლად მოგვითხრობს ხალხის აქტიური გამოსვლების ეპიზოდებისა, პარტიზანული რაზმების შექმნისა და საოკუპაციო არმიის შენაერთებზე მათი შეუპოვარი თავდასხმების შესახებ. ავტორი ზოგჯერ თავს ვერ იკავებს და აღტაცებით აღნიშნავს სამეგრელოს მილიციის გაბედულობასა და მამაცობას, მილიციისა, რომელიც ყოველგვარ პირობებში, ავდარში თუ დარში, დღისთ და ღამით მოსვენებას არ აძლევდა დაუპატიჟებელ „სტუმრებს“. ოლიფანტი ასახელებს ომერ-ფაშას ჯარებზე, თვით თურქთა მთავარსარდლის შტაბზე პარტიზანთა თავდასხმების ცალკეულ კონკრეტულ ფაქტებს[2].

ინგლისელი ავტორი იმის დაფარვასაც ვერ ახერხებს, რომ თურქებისადმი შეურიგებელი ქართველი მოსახლეობა იმავე დროს იჩენს „კეთილგანწყობილებას რუსებისადმი, მხარს უჭერს; ყოველნაირად ეხმარება მათ თურქებთან ბრძოლაში“[3]. ჯამებს რა თავის დაკვირვებას ოლიფანტი, ასეთ დასკვნას აკეთებს: „მცხოვრებნი ღრმად არიან დარწმუნებული იმაში, რომ თურქების შემოსევა ქვეყნის სრული ოკუპაციის მომასწავებელია, ამიტომ ისინი ხმამაღლა აცხადებენ, რომ ყოველმხრივ უპირატესობას აძლევენ რუსებს“[4].

მეტად დამახასიათებელია, რომ თვით ომერ-ფაშა საკუთარი გამოცდილებით მალე დარწმუნდა, რომ მისი ვარაუდები

---

[1] The Fras-Caucasian campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By Laurence Olifant. p. 146, 218. 1856.

[2] იქვე, გვ. 182.

[3] იქვე, გვ. 193.

[4] იქვე, გვ. 46.

უნიადაგოა და განწირულია ჩასაფუშავად. იგი იმასაც მიხვდა, რომ ქართველობა ასე ადვილად არ გაებმის ოკუპანტების მიერ ოინბაზურად დაგებულ მახეში, რომ იგი არასდროს არ გადაუხვევს სწორად არჩეულ გზას — დიდ რუს ხალხთან მტკიცე კავშირისა და მეგობრობის გზას. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა ლ. ოლიფანტის ნაწერებიდან ასეთი ეპიზოდი: „ღამით სროლა გაისმა. მეორე დილით მე ვინახულე ომერ-ფაშა. იგი დამწუხრებული იყო. ომერმა მითხრა, რომ ადგილობრივი მცხოვრებნი აქტიურად უჭერენ მხარს რუსებს. იგი სასოწარკვეთილებით ლაპარაკობდა ამ კამპანიის უბედურად განვითარებისა და იმის შესახებ, რომ ბედისწერამ საბოლოოდ გასწირა იგი“[1]. შეიძლება აქვე შევნიშნოთ, რომ სამეგრელოში ყოფნის დროს ომერ-ფაშას არასოდეს არ გამოლეევია განწირულებისა და სასოწარკვეთილების საფუძველი.

თურქეთის არმიის სარდალმა ამიერიდან სხვა ვერავითარი გამოსავალი ვერ ნახა, თუ არა ის, რომ ერთხელ და სამუდამოდ აეხადა ევროპული ყაიდის „კეთილშობილი ჯენტლმენის“ ნიღაბი და დაუფარავი მძვინვარებით გამოეჩინა მტაცებელი მხეცის ეშვები. მან კარგად დაინახა მის წინაშე ხახადაღებული უფსკრული და გადაწყვიტა სისხლიანი ტირანიის გზით შეეჩერებინა მოახლოებული კატასტროფა. ომერ-ფაშამ გასცა ბრძანება: იქ, სადაც თურქი ჯარისკაცი მოკლული აღმოჩნდებოდა, მასობრივად გაეჟლიტათ გლეხობა, ხანძრისთვის მიეცათ მათი სახლ-კარი. სისხლით ირწყვებოდა სამეგრელოს მიწა-წყალი, ცეცხლში ინთქმებოდა სოფლები და დაბები. გარეწარი დამპყრობლები ბარბაროსულად ჩეხდნენ ხეხილებს და ვენახებს. მაგრამ ხალხი ხედავდა, რომ მტრის მხეცური აღვირახსნილობა მტრისავე აღსასრულის მაუწყებელი იყო. მოსახლეობა არათუ ვერ მოდრიკა ოკუპანტების კაციჭამიობამ, არამედ კიდევ უფრო გააოფთრა. ამ გარემოებამ უფრო განამტკიცა ხალხის გადაწყვეტილება, მეტი ძალა

[1] The Fras-Caucasian campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By Laurence Olifant. p. 118, 1856.

შემატა ხალხის წინააღმდეგობას, რის შედეგად გაჩაღდა სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა.

გენ. ბებუთოვის მიმართვა „მეგრელების, იმერლებისა და გურულებისადმი", რომელიც ნოემბრის დასაწყისს გამოქვეყნდა, უპასუხებდა მოსახლეობის მთელი მასის სულისკვეთებას. „შეიარაღდით ყველანი, შეაიარაღეთ თქვენი გლეხები და მსახურები, — მოუწოდებდა გენ. ბებუთოვი თავადებსა და აზნაურებს, — შეუერთდით ძლევამოსილ რუსეთის მხედრობას და დაუმტკიცეთ მტერს, რომ თქვენ ხართ შვილები იმ გულადი იმერლებისა, გურულებისა და მეგრელებისა, რომელთა მოდრეკა მან ძველ დროშიაც ვერ შესძლო. ახლა თქვენგან არის დამოკიდებული, რომ ომი ახდეს სახალხო და იგი ყველგან წარმოებდეს. თქვენი მამაცობა და სისწრაფე დამტკიცებულია. დაე, თვითეულ ბუჩქთან, თვითეულ ხევსა და ღარტაფში, თვითეული ქვების გროვის უკან და ყოველ ადგილას მტერი სიკვდილს ელოდეს; დაე, მან გაიგოს, რომ თუმცა იგი ღირსი არაა დაიმარხოს ქრისტიანთა წმინდა მიწაში, მაგრამ თქვენ ჩაფლავთ მას იქ, სადაც არ გაისმის ეკლესიების ზარების ხმა და სადაც მარტოოდენ გარეული მხეცები დაძრწიან. მაშ, ასე... წინ, მტრის გასაძევებლად!"[1].

გენ. ვ. ბებუთოვი

[1] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 449; იქვე: აქტები. ტ. XI. 110—112

ამ მოწოდებამ, რომელიც ხალხში პროკლამაციების სახით ვრცელდებოდა, შესაფერი გამოხმაურება ჰპოვა. იგი ჩათვალეს მტრის წინააღმდეგ გენერალურ იერიშზე გადასვლის სიგნალად. მოსახლეობის საბრძოლო განწყობილება კიდევ უფრო ამაღლდა. არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ომის კრიზისულ პერიოდში ადგილობრივ მოსახლეობასა და მთავრობის ადგილობრივ ორგანოებს შორის ფრიად თავისებური ურთიერთობა დამყარდა. ამ ურთიერთ დამოკიდებულებას მთლიანად განსაზღვრავდა ომისდროინდელი კონკრეტული ვითარება. ხშირი იყო შემთხვევა, როცა ხელისუფლების ორგანოები მიზანშეწონილად და აუცილებლადაც სცნობდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის საყოველთაო შეიარაღების საჭიროებას. ეს იმ დროისათვის სრულიად უპრეცენდენტო მოვლენა იყო. ამის სანიმუშოდ გავეცნოთ ბრძანებას „კავკასიის კორპუსისადმი“: „მომავალი სამხედრო ვითარების მიხედვით, — ვკითხულობთ ამ დოკუმენტში, — შესაძლებელია აუცილებელი დარჩეს ქუთაისის გუბერნიის ყველა მაზრისა და ქალაქების მოსახლეობის **საყოველთაო შეიარაღება**, (ხაზი ჩემია. — ე. ბ.), რისთვისაც, იარაღის ნაკლებობის შემთხვევაში, მთავრობა მზად არის თავის ანგარიშზე აიღოს დაკვეთა საჭირო რაოდენობის აზიური თოფების შესაძენად. ეს იარაღი დაეთმობა მცხოვრებთ იმ ფასში, რამდენიც დაუჯდება იგი ხაზინას ადგილზე მიტანით“[1]. არტილერიის პოლკოვნიკ მამაცაშვილის გადმოცემით, ჯერ კიდევ 1854 წელს, ჩოლოქის ბრძოლის წინ, გურიის რაზმის სარდალმა გენ. ანდრონიკაშვილმა დააკისრა მას შეეძინა და გურიის მილიციასა და მოსახლეობაში გაენაწილებინა ცეცხლმსროლელი იარაღისა და საჭურვლის 20 ათასი კომპლექტი.

ადგილობრივ თავადებსა და აზნაურებს, მათი ხარისხისა და შეძლების მიხედვით, ევალებოდათ სათავეში ჩადგომო-

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 472, ფურცელი 246.

ლნენ მილიციის ასეულებისა და პარტიზანული ჯგუფების ორგანიზაციის საქმეს, მოეწყოთ მოწინააღმდეგის ზურგში სარეიდო ლაშქრობანი და დივერსიები, აეყარათ ხიდები და ჩაეხერგათ გზები, ხანძრისთვის მიეცათ მტრის სადგომები, გაეწყვიტათ ოკუპანტების ცოცხალი ძალა. ადგილობრივი სარდლობა ამიერიდან, კოლხეთის კლიმატური და ტოპოგრაფიული პირობების შესაბამისად, მთელ თავის იმედებს, უმთავრესად, მოსახლეობასა და მის შეიარაღებულ ძალებზე ამყარებდა. „გაუვალ ტყეებს, ჭაობებსა და ხშირ მდინარეებს შორის, — წერდა რ. ფადეევი, — გულადი ქრისტიანული მოსახლეობა, რომელიც ერთგულია ერთმორწმუნე რუსეთისადმი, უკვე ისეთი შესანიშნავი ძალაა, რომლის მსგავსი ჩვენ არ მოგვეპოვება ამიერკავკასიის სხვა პუნქტში. კარგი გამოყენებით იგი რეგულარულ ჯარზე გაცილებით უფრო საშიში იქნება მოწინააღმდეგისათვის“[1].

გენ. ბებუთოვის მოწოდებას მოსახლეობისადმი მალე თან მოჰყვა გენ. მურავიოვის პროკლამაცია ქართველი ხალხისადმი: „დადგა დრო, — წერდა თავის მიმართვაში კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალი, — როდესაც თქვენ უნდა დაამტკიცოთ მთელი ქვეყნის წინაშე, რომ თქვენა ხართ ჩამომავალი იმ წინაპრებისა, რომლებიც სახელოვნად ებრძოდნენ მტრებს საუკუნეთა განმავლობაში თავიანთი წმიდა სარწმუნოებისათვის, თავიანთი ოჯახური ყოფის საღრმთო საწყისებისათვის... მე დარწმუნებული ვარ, რომ მამაცი თავადაზნაურობის მაგალითს გაჰყვება იმერეთის, გურიისა და სამეგრელოს ყველა წოდება: მოქალაქეებიც, თავისუფალი სოფლელიც, საბატონო გლეხიც. ამხედრდით, ძმებო, და ღვთის სახელით შემუსრეთ თქვენი ძველისძველი მოსისხლე მტერი“[2].

მთავარსარდლის განკარგულებით, სახალხო წინააღმდეგობის საუკეთესო ორგანიზაციის მიზნით, დასავლეთ საქართ-

---

[1] რ. ფ ა დ ე ე ვ ი, „კავკასიის ომის სამოცი წელი“, ტ. II. 1889 წ. გვ. 19.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 112.

ველოში გაემგზავრა თვით გენ. ბებუთოვი. ამ მიმართულებით გატარდა, აგრეთვე, მთელი რიგი სხვა ეფექტური ღონისძიებანი. გურიის რაზმის უფროსმა გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ მისწერა გენერალ-მაიორ გრ. დადიანს, რათა მისდამი რწმუნებული რაზმის მეთაურობა დროებით სხვისთვის გადაეცა, თავათ კი ფარულად გამგზავრებულიყო სამეგრელოში ხალხთა მასების დასარაზმავად. მასვე დაევალა სამეგრელოს ყოველ კუთხეში შეერჩია და თავი მოეყარა საუკეთესო ცხენოსნებისათვის, ჩამოეყალიბებინა მათგან ბრძოლისუნარიანი დამკვრელი რაზმები. უნდა აღინიშნოს, რომ გრ. დადიანმა ბრწყინვალედ შეასრულა თავისი საპატიო ამოცანა. მისმა მოწოდებამ მხურვალე გამოძახილი ჰპოვა მთელ სამეგრელოში. სულ მოკლე ხანში, 4 — 5 დღეში, გრ. დადიანმა შექმნა რამდენიმე საკმაოდ ძლიერი ცხენოსანთა რაზმი. სამეგრელოს პატრიოტები აღფრთოვანებით ეწერებოდნენ ამ სახალხო შენაერთებში[1]. ახლოვდებოდა გადამწყვეტი ბრძოლის მომენტი.

1855 წლის 10 ნოემბერს თურქეთის ავანგარდი ფერჰად-ფაშის მეთაურობით მიადგა ცხენისწყალს. რაზმის პატრულები უკვე გამოჩნდნენ ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირზე. ჩვენი მილიცია მამაცურად ეკვეთა თურქთა პირველ პატრულებს და უკუაქცია ისინი.

თვით ომერ-ფაშა კორპუსის მთავარ ძალებთან ერთად დიდხანს განაგრძობდა უძრავად დგომას მდ. ციკვთან. მაგრამ აი, 20 ნოემბერს, დიდი ქარიშხლის დროს, მან სრულიად მოულოდნელად დასძრა წინ თავისი ჯარები, მიაღწია ტეხურს და კორპუსი დააბანაკა მდინარის ორივე ნაპირზე. მთელი ექსპედიციის მთავარი შტაბი ომერ-ფაშამ დაბა სენაკში გადაიტანა. მტრის ბანაკს გამოცოცხლება დაეტყო. ინგლისელი ოფიცრები, ჯგუფ-ჯგუფად თუ ცალ-ცალკე, ფარულად მიმოდიოდნენ ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე და ახდენდნენ დაზვერვას. თვით ომერ-ფაშამ კი, მის ჯა-

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 112.

რებში გამეფებული უიმედობისა და სასოწარკვეთილების გაფანტვის მიზნით, იწყო თავისი ბანაკის შემოვლა; იგი ამხნევებდა ოფიცრებსა და ჯარისკაცებს, აღუთქვამდა მათ ქუთაისის მალე აღებას და „მტრის საბოლოო განადგურების მომენტის მოახლოებას“. უნდა ითქვას, რომ საგანგაშო ხმები ქუთაისის მოსალოდნელი დაცემის შესახებ მალე გავრცელდა ჩვენი ჯარების ბანაკში და მოსახლეობაში, რამაც ქუთაისის ვაჭრებში დიდი პანიკა გამოიწვია[1].

ამ პერიოდში არანაკლები დაძაბულობა იყო გურიასამეგრელოს საზღვრებზეც. თურქების ქობულეთის რაზმი მუსტაფა-ფაშის მეთაურობით უაღრესად გააქტიურდა. მიიღო რა მნიშვნელოვანი შევსება, ბათუმ-ქობულეთის კორპუსი ომერ-ფაშას შემოსევის დროისათვის თავის შემადგენლობაში ითვლიდა: 18 ათას რეგულარულ ქვეით მეომარს, 5 ათას ცხენოსანს და 16 ქვემეხს. ამათ გარდა გურიის საზღვრებზე განლაგებული იყვნენ მრავალრიცხოვანი ბაში-ბუზუკები. თურქები, რომლებიც ფრიად მოხერხებულ პოზიციებზე განლაგდნენ ლეღვასა და ოჩხამურში, ომერ-ფაშასთვის მხარის დაჭერისა და ჩვენი ძალების დეზორგანიზაციის მიზნით 1855 წლის შემოდგომაზე შეუდგნენ შეტევითი ოპერაციების გაშლას.

29 ოქტომბერს თურქთა საკმაოდ ძლიერი რაზმი დაიძრა შეკვეთილიდან და გაემართა ჩვენი მილიციის მიერ განადგურებულ ჩახათას ხიდისაკენ. გურიის მილიციის რაზმი გაბედულად შეებრძოლა მტერს და მნიშვნელოვანი ზარალის მიყენებით აიძულა იგი უკან გაბრუნებულიყო. „30 ოქტომბერს, — წერდა გაზ. „კავკაზ“, — მოწინააღმდეგის ქვეითი ჯარისა და ცხენოსნების ხშირი ჯგუფები დაიძრნენ სოფ. ლიხაურისაკენ (ოზურგეთის სამხრეთით), მაგრამ ერთი საათის ბრძოლის შემდეგ (გურიის მილიციასთან. — ე. ბ.) საღამო ხანს იძულებული გახდნენ უკან დაეხიათ მდ. ჩოლოქისაკენ“[2].

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 149.

[2] გაზ. „კავკაზ“, 1855 წ. № 99.

გურიის მილიციას მანამდეც მრავალჯერ მოუხდა შეტაკება თურქეთის ჯარებთან. ამ შეტაკებათა შორის აღსანიშნავია გურიის რაზმების საკმაოდ ძლიერი დივერსია ქობულეთის სანჯაყში და ის გამანადგურებელი დარტყმა, რომელიც აგემა თურქებს მალაქია გურიელმა[1]. აღნიშნული პერიოდის გაზ. „კავკაზის“ ფურცლებზე მოთავსებულია დიდძალი კორესპონდენციები და ცნობები, რომლებიც მოგვითხრობენ გურიის მილიციის ეფექტური მოქმედების შესახებ მტრის ფლანგებზე და ზურგში. მილიციის ცალკეული რაზმები ნაკაშიძის, ერისთავის, იაშვილისა და სხვ. მეთაურობით თავს ესხმოდნენ თურქი ჯარების ავანპოსტებს, ანადგურებდნენ მათ სადგომებსა და ცოცხალ ძალას. განსაკუთრებით აღსანიშნავია გურიის მილიციის მიერ მოწყობილი შორეული რეიდი სამეგრელოში. გურიისა და სამეგრელოს მილიციის გაერთიანებულმა რაზმებმა - 1855 წლის გვიან შეჰოდგომაზე სოფ. ნაბადას მხრიდან მოაწყვეს გრიგალისებური თავდასხმა ყულევში დაბანაკებულ ომერ-ფაშას რეზერვებზე და, თვალსაჩინო ზარალის მიყენებასთან ერთად, მორალურად შეარყიეს მტერი[2].

მიუხედავად მილიციის რაზმების ეფექტური მოქმედებისა, მუსტაფა-ფაშას კორპუსის მრავალრიცხოვნობამ მაინც დიდ საგონებელში ჩააგდო გენ. ბრუნერი, რომელიც იმ დროს გურიაში მყოფი რეგულარული ჯარების სარდლად ითვლებოდა. თავის პატაკში გენ. ბაგრატიონ - მუხრანსკის სახელზე 1855 წლის 1 ნოემბერს იგი წერდა: „მოწინააღმდეგემ თავის მნიშვნელოვან ძალებს, რიცხვით 10 ათას რეგულარულ ქვეით ჯარისკაცამდე, თავი მოუყარა ჩოლოქზე, რათა უშუალოდ დაიწყოს შეტევითი მოქმედება“. გენ ბრუნერი თვლიდა, რომ მისი რაზმი მეტად მცირე იყო მტრის ძალებთან შედარებით. მას აუცილებლად მიაჩნდა აკეთისა და ნიგოითის პოზიციების ევაკუირება რუსი ჯარებისაგან

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 185—187.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 140.

და უკან დახევა ცხენისწყლისაკენ. მან არ დააყოვნა თავისი გადაწყვეტილების თვითნებურად სისრულეში მოყვანა. გენ. ბრუნერის ეს სრულიად გაუმართლებელი მოქმედება არსებითად მოასწავებდა სასიკვდილო საფრთხის შექმნას მთელი გურიის მოსახლეობისა და მისი მილიციისათვის. ძლევამოსილი რუსი ჯარის ევაკუაციით აკეთის მიუვალი პოზიციებიდან, გენ. ბრუნერი ფაქტიურად მთელი გურიის მოსახლეობას შესაჭმელად უტოვებდა მის მოსისხარ მტრებს — თურქ ბაში-ბუზუკებს. ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი თავის მოხსენებით ბარათში გენ. ბებუთოვისადმი გულისწყრომით წერდა: „გურია, რომელმაც პირველმა მიიღო მოწინააღმდეგის დარტყმა, კრიზისულ წუთში მიტოვებულ იქნა თავისი ძალების ანაბარა“[1].

მომხდარი ფაქტის წინაშე დაყენებული მთელი გურიის რაზმის უფროსი გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი იძულებული იყო დაედასტურებინა პეტერბურგელი არისტოკრატიის გაბღენძილი წარმომადგენლისა და ზვიადი გენერლის გადაწყვეტილება. თავის მოხსენებაში გენ. ბებუთოვის სახელზე 1855 წლის 15 ნოემბერს იგი ნამდვილი პირმოთნეობით ცდილობს გაამართლოს გენ. ბრუნერის მოქმედება. „გენ. ბრუნერი, — წერს იგი, — გამოწვეულია გურიიდან ცხენისწყლის ნაპირებზე. ეს აუცილებელი იყო“[2]. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მლიქვნელური „არგუმენტაცია“ გურიიდან რეგულარული ჯარების გაყვანის მიზანშეწონილობის შესახებ სავსებით იქნა გაბათილებული. გენ. ბრუნერის გაუბედავი მოქმედება სრულებითაც არ მოსწონებია გენ. მურავიოვს თავის წერილში გენ. ბებუთოვისადმი მთავარსარდალი სინანულით აღნიშნავდა, რომ ბრუნერის „უკანდახევა შეიძლებოდა თავიდან აგვეცილებიაო“[3].

მიუხედავად რეგულარული ნაწილების ევაკუაციისა, გურიის მოსახლეობას ფიქრადაც არ მოსვლია ქედი მოეხარა

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 705.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 141, 151.

[3] მ ც ს ი ა, ფონდი ВУА, ს. 5963, ფურცელი 49.

მტრის წინაშე. გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი იძულებული იყო ელიარებინა, რომ გურულები, გენ. ბრუნერის წასვლის შემდგომაც, ერთგული რჩებიან რუსეთისა და თავგამეტებით ებრძვიან მტერს. იგი რწმენას გამოთქვამდა, რომ „მოწინააღმდეგე ვერ შესძლებს მათთან შეჭრას". „ამ მხარისათვის მე არ ვშიშობ, — წერდა გურიის რაზმის სარდალი, — გურულები ჩაჩნებივით ესვრიან მოწინააღმდეგეს"[1]. სარდლობის ვარაუდები და დაიმედება ამ მხრივ საფუძველს მოკლებული არ იყო. ისტორიული ფაქტები და საბუთები მოწმობენ, რომ არა მარტო გურიის, არამედ საქართველოს ყველა კუთხის მოსახლეობა, ბედის ანაბრად მიტოვებული ამა თუ იმ მეფის გენერლის დანაშაულებრივი უდარდელობით, თვით კიდებდა ხელს საკუთარი ოჯახის, თავისი ქვეყნისა და ღირსების დაცვის საქმეს. გაუგონარი მსხვერპლისა და გაჭირვების მიუხედავად ჩვენი ხალხი ქედს არ იხრიდა მოძალადეთა წინაშე, უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე ებრძოდა მათ. „გურია უკლებლივ, როგორც ერთი კაცი, ამხედრდა, — წერდა რუსი მხედართმთავარი გენ. მურავიოვი. — ხშირად შეიძლება შეხვდეთ მილიციის რიგებში გვარის გადაბერებულ ფუძემდებელს მისი შვილებით და შვილიშვილებით. გურულები აღფრთოვანებულნი არიან მალაქია გურიელის მოღვაწეობით, მალავენ თავიანთ ოჯახებსა და ქონებას უშიშარ ადგილებში და გაბედულად ელოდებიან მტრის შემოჭრას"[2]. გურიის მოსახლეობამ ზიზღით უარყო ომერ-ფაშას და მისი აგენტების მრავალრიცხოვანი მოწოდებანი მიეღო მათი „ყოველად მოწყალე" სულთანის ქვეშევრდომობა.

გენ. ბრუნერის მიერ გურიის პოზიციების დატოვების შემდეგ ომის დამთავრებამდე გურიის მილიცია წარმოადგენდა იმ უდრეკ ძალას, რომელმაც საკუთარ მხრებზე გადაიტანა თავისი საზღვრების დაცვის მთავარი სიმძიმე. მო-

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 151.

[2] საქცია, ფონდი 1087. ს. 449, ფურცელი 112; შდრ: აქტები ტ. XI, გვ. 118.

სახლეობამ თავისი გაბედული მოქმედებით და მაღალი თავდაცვითი ორგანიზაციით მიაღწია იმას, რომ მის მიწა-წყალზე არც ერთი დამპყრობელი არ გაჭაჭანებულა. თავის მოხსენებაში მთავარსარდლის სახელზე გენ. ბებუთოვი 1855 წლის 23 დეკემბერს წერდა: „გურიაში ჩემი მოგზაურობის დროს დავათვალიერე გურიის მილიცია ოზურგეთში... გურიის ხალხი კვლავინდებურად აღტყინებულია საბრძოლო სულისკვეთებით, ხარობს ყარსის დაცემით და მოწადინებულია ეკვეთოს მოწინააღმდეგეს. მისი მილიცია მე ვიხილე ძლიერი შემადგენლობით და კარგ წესრიგში“[1].

ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე დიმ. ყიფიანი თავის ჩანაწერებში ომის შესახებ აღნიშნავდა: „მე ვიყავი გურიაში თავ. ვასილ ოსიპის ძე ბებუთოვთან ერთად, როგორც მისი საველე კანცელარიის დირექტორი და ხაზინადარი. გურიაში იმ დროს არც ერთი ჯარისკაცი არ იყო. გურულები იცავდნენ თავისთავსაც და ჩვენი რახმის ზურგსაც თურქების დაწოლისაგან“[2]. გენ. ბებუთოვმა გურიაში ყოფნის დროს განკარგულება გასცა, რათა აკეთის პოზიციაზე დაეწინაურებიათ შავი ზღვის ორი სახაზო ბატალიონი. თავისი განკარგულების მოტივად გენ. ბებუთოვი ასახელებდა იმას, რომ აუცილებელი იყო „გურულების დამშვიდება, რომლებიც შეშფოთებული იყვნენ მათი მხარიდან მთელი ჩვენი ჯარების გაყვანის გამო“. იგი უბრძანებდა აღნიშნული ბატალიონების სარდლობას „გამოეყენებია იქ (აკეთში. — ე. ბ.) დარჩენილი სურსათ-სანოვაგის მარაგი“[3].

თავისთავად ცხადია, გურულები ამავე დროს ერთი წუთითაც არ ივიწყებდნენ ომერ-ფაშას დროებითი ოკუპაციის

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 197.

[2] „რუსსკაია სტარინა“, 1886 წ. № 5, გვ. 271.

[3] ფრიად დამახასიათებელია, რომ სურსათ-სანოვაგის საკმაოდ მნიშვნელოვანი მარაგი, რომელიც გენ. ბრუნერმა ნაჩქარევად უკანდახევის დროს თითქმის უპატრონოდ მიატოვა აკეთში, გურიის მოსახლეობამ თვეების განმავლობაში ხელუხლებლად შემოინახა და უკლებლივ ჩააბარა სამხედრო უწყებას.

ულელში მოქცეულ მოძმე სამეგრელოს მოსახლეობას. გურია-სამეგრელოს ლაშქრის შეერთებული რაზმები ზედიზედ აწყობდნენ ეფექტურ თავდასხმებს მტრის კოლონებზე. თავისი რეიდებით ოკუპანტების ღრმა ზურგში გურია-სამეგრელოს პარტიზანთა გაერთიანებული ჯგუფები დიდ მატერიალურ ზარალს აყენებდნენ მტერს, ანგრევდნენ მის კომუნიკაციებს, ასუსტებდნენ თურქების ბრძოლისუნარიანობას, არყევდნენ მათ მორალურ დონეს. აღსანიშნავია, რომ ერთ-ერთი ასეთი თავდასხმის დროს გაერთიანებულმა რაზმმა, გენ. გრიგოლ დადიანის სარდლობით, ლამის ტყვედ ჩაიგდო თვით ომერ-ფაშა მის ამალასთან ერთად[1].

რამდენიმე დღით ადრე აღნიშნულ შემთხვევამდე, 15 ნოემბერს, ალექსანდრე ფალავამ შეიტყო, რომ ფერჰად-ფაშა, იმჟამად თურქეთის ჩაექსპედიციო კორპუსის შტაბის უფროსი, ემზადებოდა ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროს დაზვერვისათვის. ა. ფალავამ, რომლის რაზმი (რიცხვით 60 კაცი) მარტოოდენ მისი გვარიშვილებისაგან, რჩეული მხედრებისაგან შედგებოდა, მოაწყო მოხერხებული ჩასაფრება გზის ნაპირას. დანიშნულ დროს, შებინდებისას, გზაზე გამოჩნდა ფერჰად-ფაშას საკმაოდ ძლიერი რაზმი. მოახლოებისთანავე მას ჩასაფრებული რაზმელები ძლიერი ცეცხლით შეხვდნენ. მალე გაჩაღდა ხელჩართული ბრძოლა ხმლებითა

---

[1] ეს მოხდა 1855 წლის 18 ნოემბერს. გენერალ გრ. დადიანს აცნობეს, ომერ-ფაშა თავისი შტაბითა და მცველებით დაბა სენაკში დასასვენებლად დაბანაკდაო. გენერალმა სასწრაფოდ შეკრიბა თავისი მფრინავი რაზმის ნაწილი, სწრაფად გადალახა ცხენისწყალი და ჩორთით გაქანდა სენაკისაკენ. ეჭვი არ არის, რომ დადიანის შესანიშნავი განხრახვა — ანაზდად თავს დასხმოდა თურქეთის მთავარსარდალს და დაეტყვევებინა იგი, — წარმატებით იქნებოდა შესრულებული, მაგრამ მოლალატის ვერაგობამ ყველაფერი ჩაშალა. ქართველი ხალხის გამცემმა თავადმა პეტრე მხეიძემ, რომელსაც განდობილი ჰქონდა ეს გეგმა, მოახერხა დაწინაურება მოკლე გზით და აცნობა ომერ-ფაშას საბედისწერო საფრთხის შესახებ. ამ უკანასკნელმა ჩვენი რაზმის სენაკში შეპრამდე სულ რამდენიმე წუთით ადრე მოახერხა ხელიდან გასხლტომოდა ქართველთა სახელოვან რაზმელებს. (ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 449, ფურცელი 224; იქვე: ს. 444, ფ. 4—5).

და ხანჯლებით. მოულოდნელი დარტყმით შეძრწუნებული მოწინააღმდეგე უკუიქცა. ადგილზე დარჩა რამდენიმე მოკლული თურქი. მოკლულთა შორის აღმოჩნდა უბიხთა ცნობილი თავადი, შამილისა და მაჰმად-ემინის პირადი მეგობარი და მათი მეაბჯრე ჩუი[1]. ინგლისელი ოლიფანტი თავის დღიურებში ამ ეპიზოდსაც უთმობს სათანადო ადგილს. სხვათა შორის, იგი აღნიშნავს, რომ ფერჰად-ფაშას ამალა (ბადრაგი) უმთავრესად ჩერქეზთაგან შედგებოდა. ფაშას მხლებლები მოულოდნელი დარტყმის შედეგად ისე დარეტიანდნენ, რომ სავსებით თავგზა აერიათ და თავიანთი ბატონი მისი ადიუტანტით ბედის ანაბარად მიატოვეს. ამ უკანასკნელებმა მხოლოდ შესანიშნავი ცხენების წყალობით შეძლეს თავის გადარჩენა[2].

დადგა გადამწყვეტი მომენტი. 1855 წლის 25 ნოემბერს, ომერ-ფაშასთან ცხენით მიიჭრა ყულევის ნავსადგურის კომენდანტი და გადასცა მას ოფიციალური ცნობა ყარსის დაცემის შესახებ. ეს ცნობა, რომელიც ომერ-ფაშამ 10 დღის დაგვიანებით მიიღო, ცხადია, მოულოდნელი არ იყო მეომარი მხარეებისათვის. შეიძლება ითქვას, რომ თურქეთის „სარდარ-ეკრემი" არც თუ ისე დიდი უს-ამოვნებით შეხვდა ამ ცნობის მიღებას. იგი კარგად ითვალისწინებდა, რომ ეს იქნებოდა ერთადერთი „გზა ხსნისა" იმ ხლართიდან თავის დასაღწევად, რომელშიც მოექცა ავანტიურის ეს უიღბლო მაძიებელი.

როგორც თავის ადგილზე აღინიშნა, ყარსის ციხის 17 სექტემბრის ფათერაკიანი იერიშის შედეგ გენ. მურავიოვმა კიდევ უფრო გააძლიერა ყარსის საალყო წესები. მტკიცედ გადაწყდა, რადაც უნდა დაჯდომოდათ, შიმშილით და ფიზიკური დაუძლურებით მიეღწიათ ყარსის გარნიზონის უსიტყვო კაპიტულაციისათვის. მოსალოდნელი სუსხიანი ზამთრის

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 378, ფურცელი 39; შდრ: აქტები, ტ. XI, გვ. 117—118, 189—190.

[2] The Fras-Caucasian campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By Laurence Olifant. p. 182, 1856.

ვითარებისათვის სარდლობამ მიიღო საჭირო თადარიგი. „მან (გენ. მურავიოვმა. — ე. ბ.) ბრძანება გასცა კარვების ნაცვლად და მათ ადგილზე ჯარებისათვის აეგოთ ხის ბარაკები. ეს ბარაკები ნამდვილ სასწაულს წარმოადგენდა შიშველ ტრამალებზე, მათ შეადგინეს სწორად განლაგებული ქალაქები. ფართო მილები წმენდდა ჰაერს და ინახავდა სითბოს ჯარისკაცთა სადგომებში, ხოლო ოფიცერთა ბარაკები განათებული იყო მინებიანი ფანჯრებით. საარტილერიო და საკავალერიო ცხენები იმყოფებოდნენ თავლებში. რაც შეეხება კაზაკთა და საკავალერიო ცხენებს, ისინი დღედაღამეს პიკეტებში ატარებდნენ, მათ, თავიანთი ხშირბეწვიანობის წყალობით, არ ეშინოდათ მკაცრი ზამთრისა... უზარმაზარ ალალებს ყოველდღე მოჰქონდათ სხვადასხვა ბანაკში სურსათ-სანოვაგე, ფურაჟი, შეშა. ჯარისკაცებმა ცხვრის რბილი ქურქები ჩაიცვეს“ [1].

როცა ყარსის დაცემის ზოგიერთ გარემოებას ვეხებით, უმართებულო იქნებოდა გვერდი აგვევლო იმ დიდი როლისათვის, რომელიც ამ ისტორიულ საქმეში გენ. ბაკლანოვმა შეასრულა. გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ ყარსის ციხე 1855 წელს ფაქტიურად აიღო არა მთავარსარდალმა ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე მურავიოვმა, არამედ გენერალმა იაკობ პეტრეს ძე ბაკლანოვმა. აქედან ცხადი უნდა იყოს, თუ რამდენად დიდი ისტორიული უსამართლობა დაუშვეს იმათ, ვინც გენ. მურავიოვს სრულიად დაუმსახურებლად „მურავიოვ-კარსკის“ ტიტული მიაკერა.

კაზაკთა გენერალი ბაკლანოვი ის კაცია, რომელმაც, გამეფებული პირმოთნეობისა და მლიქვნელობის ატმოსფეროში, პირველმა გაბედულად გაილაშქრა მთავარსარდლის გენ. მურავიოვის სარისკო მოქმედების წინააღმდეგ, დაასაბუთა იერიშის დამღუპველობა. მისი სიმართლე მთლიანად დადასტურდა 1855 წლის 17 სექტემბერს. მას, გენ. ბაკლანოვს, ყოველმხრივ გზას უხშობდნენ, გასაქანს არ აძლევდნენ (სამ-

---

[1] აქტები. ტ. XI, გვ. 255—326; შდრ: „სამხედრო კრებული“, 1861 წ. № 3, გვ. 106,

ხედრო საბჭოშიაც კი ყოველთვის როდი იწვევდნენ), მაგრამ მისთვის, ჭეშმარიტი რუსი მებრძოლისათვის, არ არსებობდა პირადი ანგარიშები... და აი, ბაკლანოვი, კაზაკთა გენერალი, ყარსის ალყის ხელმძღვანელი, ამ ალყის ნამდვილი სულისჩამდგმელი გახდა. მისმა და მისი საპიკეტო რაზმების ხმირბეწვებიანმა ცხენებმა არ იცოდნენ რა იყო თავლა, რა იყო სითბო და დასვენება. მან რკინის მარყუჟში მოაქცია ყარსის ციხე, საესებით გადაკეტა გარემოცული გარნიზონის ურთიერთობის ყოველგვარი არხები და საშუალებანი გარესამყაროსთან. რუსთა ბლოკადამ, როგორც აღნიშნავს დამსწრე, „ყელში წაუჭირა თურქეთის არმიას". რკალში მოქცეულ გარნიზონს და ჯარს დიდი ხანია გამოელია სურსათი, არ გააჩნდათ სასმელი წყალი (წყაროები და მდინარე გაიყინა), მათ ხელი დარია ეპიდემიებმა. თურქეთის ჯარისკაცები ყოველდღიურად ასობით და თითქმის ათასობითაც კი იღუპებოდნენ. ამავე დროს, მათთვის გარედან დახმარების ყოველგვარი იმედი გაჰქრა. უკვე ცხადი გახდა, რომ ომერ-ფაშას ე. წ. „დამხმარე კორპუსი" საბოლოოდ ჩაეფლო კოლხეთის ჭაობებში და თვით ფაშას ფიქრადაც არ მოსდიოდა (და არც არასდროს მოსვლია) ნამდვილი დახმარება აღმოეჩინა „მის „მოძმე" ყარსელებისათვის. ახლა კი მას ისღა დარჩენოდა, რომ ეოცნება მარტოოდენ თავისი თავისა და მისი ძლიერ ნაგვემი კორპუსის ნაშთების გადარჩენაზე. გამოუვალი მდგომარეობა კატეგორიულად უკარნახებდა მოწინააღმდეგეს გადაედგა სათანადო ნაბიჯი.

1855 წლის 12 ნოემბერს ყარსის ციხე-სიმაგრის გარნიზონის უფროსმა მუშირ ვასიფ-ფაშამ და ინგლისის გენერალმა ვილიამსმა უკვე მიიღეს საბოლოო გადაწყვეტილება. იმავე დღეს რუსთა კორპუსის მთავარსარდლობის ბანაკში გამოცხადდენ თურქთა გარნიზონის პარლამენტიორები დიდი თეთრი ალმით. დაიწყო მოლაპარაკება.

1855 წლის 14 (26) ნოემბერს, ამ ისტორიულ დღეს, ყარსის ციხე სიმაგრის მთელმა გარნიზონმა ერთხელ კიდევ მოიხარა ქედი რუსეთის ძლევამოსილი იარაღის წინაშე.

ორი დღის შემდეგ გამარჯვებული კორპუსის მთავარსარდალი თავის „ყოვლად უქველშევრდომილეს მოხსენებაში“ წერდა: „ღვთის წყალობითა და თქვენი კურთხევით ალსრულდა საქმე ჩვენი. ყარსი უკვე თქვენი იმპარატორობითი უდიდებულესობის ფერხთქვეშაა განრთხმული.

დღეს ჩაგებარდა შიმშილითა და გაჭირვებით დაუძლურებული მცირე აზიის ციხე-სიმაგრის გარნიზონი. ჩვენთან ტყვედ იმყოფება ანატოლიის 30-ათასიანი გამქრალი არმიის მთავარსარდალი თვით მუშირ ვასიფ-ფაშა, მის გარდა — 8 ფაშა, დიდძალი შტაბისა და უფროსი ოფიცრობა და, მათთან ერთად, ინგლისელი გენერალი ვილიამსი თავისი შტაბით. ჩვენ გადმოგვეცა 130 ქვემეხი და მთელი შეიარაღება.

პატივი მაქვს დავხარო თქვენი იმპერატორობითი უდიდებულესობის ფერხთა წინაშე თურქთა პოლკების 12 დროშა, ყარსის საციხოვნო ალამი და ციტადელის გასაღები“[1].

ოფიციალური მონაცემების მიხედვით, ანატოლიის არმიის შემადგენლობაში ყარსის დაცემის დღეს ითვლებოდა სულ 18.400 კაცი. მათ შორის რეგულარულ ქვეით ჯარში შედიოდნენ ანატოლიისა და არაბისტანის კორპუსის ნაშთები. სარეზერვო ქვეით ნაწილში ითვლებოდა საიფი-საპე, კავალერია, არტილერია და მილიცია. 3 ათასამდე კაცი შეადგენდა რედიფის ქვეით ნაწილებს. იმ უწყებების მიხედვით, რომლებიც რუსთა სარდლობამ ჩაიბარა თურქებისაგან, ყარსის ჰოსპიტლებში იმყოფებოდნენ გაჯანსაღების გზაზე დამდგარი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მძიმე ავადმყოფები და სანიტარული პერსონალი[2].

ტყვედ ჩავარდნილი თურქი გენერლებისა და ინგლისელი გენერლის სამსახურის უფროს მოხელეთა სიაში ითვლებოდნენ:

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 152.

[2] იქვე.

თურქეთის სამხახურისა:

1. მუშირი ვასიფ-ფაშა (სრული გენერალი);
2. შტაბის უფროსი, ფერიკი აბდულ ქერიმ-ფაშა (გენერალ-ლეიტენანტი).

ბრიგადების სარდლები:

3. ქვეითი ჯარის მირილივა ჰაჯის-ფაშა (გენერალ-მაიორი);
4. საკავალერიო მირილივა აჰმედ თოუფიკ-ფაშა (გენერალ-მაიორი);
5. ქვეითი ჯარის მირილივა მუსტაფა-ფაშა (გენერალ-მაიორი);
6. ქვეითი ჯარის მირილივა აბდულ რაჰმარ-ფაშა (გენერალ-მაიორი);
7. ქვეითი ჯარის მირილივა სულეიმან-ფაშა (გენერალ-მაიორი);
8. ქვეითი ჯარის მირილივა ჰუსეინ-ფაშა (გენერალ-მაიორი);
9. გენერალ ინტენდანტი მირმირაკ-ემინი (გენერალ-მაიორის წოდებით).

ინგლისის სამხახურისა:

1. არტილერიის გენერალ-მაიორი ვილიამსი;
2. მისი ადიუტანტი, არტილერიის კაპიტანი ტისდელი;
3. ინჟინერ-პოლკოვნიკი ლეკი;
4. მსუბუქი ქვეითი ჯარის კაპიტანი ტომსონი;
5. გენ. ვილიამსის მდივანი ჩერჩილი[1].

რუსული ტრადიციის მიხედვით, გამარჯვებული კორპუსის მთავარსარდალმა გამოიჩინა საჭირო ტაქტი და სულგრძელობა დამარცხებულთა მიმართ. უწინარეს ყოვლისა, ტყვე ოფიცრებს დაუტოვეს ცივი იარაღი (ხმლები); გარდა

[1] საქცია, ფონდი II, ს. 2502, ფურცელი 202.

ამისა, გენ. მურავიოვმა განკარგულება გასცა ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინათ „უცხო წარმოშობის“ (პოლონელი და უნგრელი) ოფიცრები და მოხელეები, რომლებიც მონაწილეობდნენ ომში რუსეთის წინააღმდეგ. ჩვენმა სარდლობამ საჭიროდ ჩათვალა მხოლოდ ჩამოერთმია მათთვის ხელწერილები იმის შესახებ, რომ ისინი არ მიიღებდნენ მონაწილეობას მომავალ საომარ ოპერაციებში. ამ კატეგორიის პირთა რამდენიმე ათეული მალე მადლობის გრძნობით ბრუნდებოდა უკან თურქეთის დედაქალაქისაკენ[1]. ისტორიულმა დოკუმენტებმა მკაფიოდ ასააეს ხანგრძლივი ალყით ქანცგაწყვეტილი ქალაქის მშვიდობიანი მოსახლეობისა, დაჭრილ-დაავადებულ თურქებისა და ტყვედ ჩავარდნილი რიგითი ჯარისკაცების მიმართ რუსთა გულისხმიერი დამოკიდებულების მრავალი ფაქტი და მაგალითი.

ყარსის ციხის, ქალაქ ყარსისა და ფაშალიყის ტერიტორიის მხარეთა მიერ მიღება-ჩაბარების გაფორმების შემდეგ, დატყვევებული თურქებისა და ინგლისელთა უმაღლესი სამხედრო სარდლობის წარმომადგენლები განსაკუთრებული ბადრაგით გაგზავნეს თბილისში. კავკასიის ცალკე კორპუსის მთავარსარდალი და მეფისნაცვალი სპეციალურ ბრძანებაში მხურვალედ ულოცავდა „თავის. თანამშრომლებს“ — ოფიცრებსა და ჯარისკაცებს — მტერზე ბრწყინვალე გამარჯვებას, მიუთითებდა ყარსის — მცირე აზიის ამ მტკიცე ბასტიონის — განსაკუთრებულ ბნიშვნელობასა და რუსეთის იარაღის უძლეველობაზე. „თქვენი სისხლისა და თქვენი შრომის წყალობით, — აღნიშნავდა გენ. მურავიოვი, — მცირე აზიის ციხესიმაგრე ჩვენს ფეხთაა განრთხმული. რუსეთის ალამი ფრიალებს ყარსის კედლებზე. გაქრა ანატოლიის 30-ათასიანი არმია. ტყვედა გვყავს მთავარსარდალი ყველა მისი ფაშითა და ოფიცრებით, თავდაცვის ხელმძღვანელი ინგლისელი გენერალი მისი შტაბით“. დასასრულ, მთავარსარდალი ბრძანებაში ერთხელ კიდევ აღნიშნავდა თავისი ოფიცრებისა და

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 151. იხ. დონდუკოვ-კორსაკოვის ჩანაწერები.

ჯარისკაცების საგმირო საქმეებს და ასახელებდა იმ დიდძალ სამხედრო დავლას, რომელიც თვალსაჩინოდ „გაამდიდრებს ჩვენს არსენალებსო“. გენ. მურავიოვი, ბოლოს, მოუწოდებდა თავის ჯარს ახალ-ახალი გამარჯვებისაკენ მტერთან ბრძოლაში[1].

ყარსის დაცემის ცნობამ უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა მთელ მსოფლიოში. თვით ამ ფაქტს გაასაკუთრებული გავლენა უნდა მოეხდინა აღმოსავლეთის ომის მთელ ბედზე. „ყარსის დამორჩილებამ, —აღნიშნავს აკადემიკოსი ტარლე, — ძალიან დააჩქარა ომის დამთავრება, მან დიდი მორალური დახმარება აღმოუჩინა რუსეთის დიპლომატიას“[2]. უეჭველი იყო, რომ ქალაქ ყარსს, ყარსის ციხეს და იმ მნიშვნელოვან ტერიტორიებს, რომლებიც გამარჯვებული რუსეთის ხელში აღმოჩნდა, საქიროების მიხედვით, შეეძლო მნიშვნელოვანი ფაქტორის როლი შეესრულებინა საზავო მოლაპარაკების დროს.

კერძოდ გენ. მურავიოვი და, საერთოდ, ადგილობრივი სარდლობა სწორად ეთაუდობდნენ, რომ ყარსის გადასელა რუსეთის ხელში ჭეშმარიტად მოიყვანდა სპარსეთის აგრესიულ წრეებს, ბოლოს მოუღებდა მათ ორპოფულ პოლიტიკას და ინტრიგებს რუსეთის მიმართ, დაამშვიდებდა და თავის კალაპოტში ჩააყენებდა ამიერკავკასიის საზღვრების გასწვრივ მცხოვრებ მუსლიმანობას (ქურთებსა და სხვა ტომებს)[3]. ჟანდარმთა გენერალ-მაიორმა იურიევმა აგრეთვე თავისებურად შეაფასა რუსი მხედრობის მიერ ყარსის ციტადელის აღების ფაქტი. თავის ვრცელ მოხსენებაში, რომელიც მა თბილისიდან ჟანდარმთა კორპუსის მთავარ შეფს გრაფ ორლოვს გაუგზავნა, იგი, სხვათა შორის, წერდა: „ყარსის დაცემას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს აქაური მხარისათვის. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ იგი (ყარსის დაცემა. — ე. ბ.)

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 151, იხ. დონდუკოვ-კორსაკოვის ჩანაწერები.

[2] ე. ბ. ტარლე, ყირიმის ომი, ტ. IV, გვ. 401.

[3] აქტები, ტ. XI, გვ. 159.

ყველაზე დამაჯერებლად განუმარტავს თურქეთს დასავლეთის სახელმწიფოებთან მისი კავშირის სრულ უსარგებლობას"[1].

ძნელია იმის ზუსტად დადგენა, თუ რა განწყობილება დაეუფლა ომერ-ფაშას, როცა მან მიიღო ცნობა ყარსის დაცემის შესახებ. მაგრამ თუ კარგად გავითვალისწინებთ მის საერთო არასახარბიელო მდგომარეობას სამეგრელოში, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ანატოლიიდან მიღებული ცნობა მას თუ დიდ სიხარულს არა, დიდ უსიამოვნებას მაინც არ მიაყენებდა. დადგა ისეთი მომენტი, როცა თურქეთის სარდალს აღარ შეეძლო არც წინ წაწევა, არც ადგილზე გაჩერება. ომერ-ფაშას ისღა დარჩენოდა, რომ თავისი „რენომეს" შესანარჩუნებლად „საპატიო" საბაბი მოენახა და უკანვე გაექუსლა. ამ ფრიად „საპატიო" საბაბად მისთვის ყარსის 30-ათასიანი გარნიზონის ტრაგედია გახდა.

ყარსის გარნიზონის კაპიტულაციის ცნობის მიღებისთანავე ომერ-ფაშამ სასწრაფოდ, დროის დაუკარგავად, გასცა განკარგულება საექსპედიციო ჯარების საერთო უკანდახევის შესახებ. მისი გადაწყვეტილება უდავოდ ლოგიკური და კანონზომიერი იყო. მაგრამ თავისი მოქმედებით მან საბოლოოდ დაადასტურა თავის წინასწარდასახულებათა სრული გაკოტრებაც. სამეგრელოს ამბების მნახველი და ომის თანამედროვე კ. ბოროზდინი სამეგრელოდან თურქეთის საექსპედიციო არმიის უკანდახევას სავსებით ბუნებრივად თვლიდა. კ. ბოროზდინის სიტყვებით, ეს უკანდახევა, უწინარეს ყოვლისა, იმან გამოიწვია, რომ „ლაშქრობის მიზანი — გენ. მურავიოვის ჩამოცილება ყარსის ბლოკირებისაგან — ვერ იქნა მიღწეული. მაგრამ, მეორე მხრივ, უკანდახევა გამოწვეული იყო იმ გარემოებითაც, რომ თვით ქვეყნის შიგნით მან (ომერ-ფაშამ. — ე. ბ.), ყოველგვარი ცდების მიუხედავად, ვერ შეძლო კავშირის დამყარება მოსახლეობასთან, ვერ გადაიბირა ხელისუფალნი (ადგილობრივი მთავრები. — ე. ბ).

---

[1] მ ცი ა, I ექსპ., ს. 23, ფ. 56.

თავის მხარეზე"[1]. ამ სიტყვებს წერდა ცარიზმის საკმაოდ თვალსაჩინო მოხელე, რომელიც ადგილობრივი მოსახლეობის პატრიოტული აღზევებისა და ოკუპანტების წინააღმდეგ შეუპოვარი ბრძოლის ცოცხალი მოწმე გახდა.

ომერ-ფაშას გადაწყვეტილება სამეგრელოს დატოვების შესახებ ნიშნავდა არა მარტო თურქეთის დაპყრობითი გეგმების ჩაშლას, იგი მოასწავებდა აგრეთვე ინგლისელ და ფრანგ კოლონიზატორთა მუხანათური ვარაუდების გაკოტრებას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. უსახელოდ და სამარცხვინოდ დამთავრდა მტრების მიერ ფართოდ მოფიქრებული ავანტიურა, რომელსაც „ბრწყინვალე მომავალს" უწინასწარმეტყველებდა იმ დროის დასავლეთ ევროპის გამოყიდველი ბურჟუაზიული პრესა. ყარსის დაცემა და ომერ-ფაშას არმიის უკანდახევა ამავე დროს მოასწავებდა მკვეთრ შემოტრიალებას ომის შემდგომ განვითარებაში. ორივე ეს მოვლენა თავისი ხასიათითა და შინაარსით შორს გასცილდა ადგილობრივ მასშტაბებს და იმ დროის დიდად მწვავე საერთაშორისო სამხედრო-პოლიტიკურ პრობლემად იქცა.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა, რომლებმაც ღრმა შეფასება მისცეს რუსების მიერ ყარსის აღებას, დაუზოგავად ამხილეს ინგლისის პრესის მკვეხარობა. მარქსი მიუთითებდა, რომ ყარსის დაცემით „მთავრდება რუსების მესამე ბედნიერი კამპანია აზიაში: ყარსი და მისი ოლქი დაპყრობილია; სამეგრელო გათავისუფლებულია მოწინააღმდეგისაგან; უკანასკნელი, რომელსაც ჯერ კიდევ შეუნარჩუნებია ბრძოლის უნარი,—თურქეთის არმიის რაზმი ომერ-ფაშას არმიიდან,—მნიშვნელოვნად დაუძლურებულია რიცხობრივად და მორალურად... და თუ ამ წარმატებებსა და დაპყრობებს დავუპირისპირებთ იმ ფაქტს, რომ მოკავშირეებმა დაიკავეს სევასტოპოლის სამხრეთი ნაწილი, ქერჩი, კინბურნი, ევპატორია და ჩერქეზეთის რამდენიმე პორტი, ცხადი გახდება, რომ

---

[1] კ. ბოროზდინი, იგივე წიგნი, გვ. 61.

მოკავშირეების მიღწევები არც ისე დიდია, რათა გამართლებულ იქნას ინგლისის პრესის ბაქიაობა"[1]. კ. მარქსი, მიუთითებს რა საომარი კამპანიის ბრწყინვალე მსვლელობაზე ამიერკავკასია-თურქეთის ფრონტზე, აღნიშნავს მის უდიდეს მნიშვნელობას ომის საერთო მსვლელობისათვის. მის ფხიზელ ყურადღებას არ გამოპარვია სამეგრელოს ამბები და ომერ-ფაშას საოკუპაციო ლაშქრის „რიცხობრივად და მორალურად" დაკნინების ფაქტი. აქედან ცხადია, რომ მარქსისათვის არ შეიძლებოდა უცნობი ყოფილიყო რუს მოძმე ჯარებთან ერთად ქართველი ხალხის შეურიგებელი ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ, რამაც დიდად დააჩქარა ომერ-ფაშას და მისი ევროპელი ბატონების — ინგლის-საფრანგეთის აგრესორების ვერაგული გეგმების ჩაშლა.

ყარსის კაპიტულაციით და სამეგრელოდან ომერ-ფაშას საექსპედიციო ჯარების საერთო უკანდახევით საომარი მოქმედება კავკასია-თურქეთის საზღვრებზე თავის დასასრულს უახლოვდებოდა. ამასთან ერთად, ჩვენი ჯარებისათვის იქმნებოდა თითქმის განუსაზღვრელი შესაძლებლობანი აქტიური შეტევითი ოპერაციების წარმოებისათვის მცირე აზიის სიღრმეში.

მაგრამ ამ დიდი სტრატეგიული ნახტომის გაკეთებამდე და მისთვის ნიადაგის მოსამზადებლად აუცილებელი იყო ომერ-ფაშას ჯარების გადაყრა ზღვაში, ჩვენი მიწა-წყლის საბოლოოდ გაწმენდა მტრის ურდოებისაგან. პირველი რიგის ამოცანას წარმოადგენდა ქვეყნის ცოცხალი ძალების თავმოყრა და დარაზმვა დამკვრელ რაზმებად, ცხენოსანთა მფრინავ პარტიზანულ ჯგუფებად, უკანდახეული მტრის შეუნელებელი დევნა-შევიწროება, სისტემატური და გამანადგურებელი თავდასხმები მტრის ფლანგებზე და მის ზურგში, რათა უკან დახევა თურქებისათვის ნამდვილ უბედურებად და კატასტროფად გადაქცეულიყო.

კავკასიის მთავარსარდლობას კარგად ესმოდა მის წინაშე მდგარი ამოცანები, მაგრამ კოლხეთის ბუნებრივ-კლიმატური

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, ტ. X, გვ. 591.

პირობები დიდად აბრკოლებდა სარდლობის განკარგულებაში მყოფი ძალებისა და საშუალებების ეფექტურად გამოყენებას. შეუჩერებელი კოკისპირული წვიმებით გამოწვეულმა წყალდიდობამ და გაუვალმა ტალახმა დიდად შეზოჭა რეგულარული ჯარების მოძრაობა. ისინი თითქმის მოკლებულნი იყვნენ საშუალებას გადაელახათ ცხენისწყალი და დაახლოებოდნენ მტერს საბრძოლო დისტანციით. ადრე დაწყებულმა ზამთარმა მწყობრის ჯარებისათვის შეუძლებელი გახადა ფართო შეტევითი ოპერაციები, უკიდურესად გააძნელა სურსათ-სანოვაგისა და საჭურველის ადგილიდან ადგილზე გადაზიდვა. ამას დაემატა ისიც, რომ გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მიერ სურსათ-სანოვაგის საწყობების დაწვის გამო, თითქმის გურიის რაზმის მთელი შემადგენლობა უსურსათოდ ჩრჩებოდა. ეს გარემოება დიდ სიძნელეს უქმნიდა რეგულარულ ჯარებს, უსპობდა მათ რეალურ შესაძლებლობას საგრძნობლად დაშორებოდნენ ქუთაისს და გაეშალათ სამეგრელოში ძლევამოსილი ოპერატიული მოქმედება მტრის წინააღმდეგ.

სურსათის საწყობების განადგურების საქმეში გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მოქმედების გამორკვევა მინდობილი ჰქონდა გენ. ბებუთოვს, რომელიც იმ დროს გურიის რაზმში იმყოფებოდა. თავის მოხსენებით ბარათში გამორკვევის შედეგების შესახებ იგი შემდეგს წერდა: „28 და 29 ოქტომბერს თავ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ მოახდინა უკანდახევა და ამავე დროს ცეცხლს მისცა ხეთის სურსათ-სანოვაგის მაღაზია. 5 ნოემბერს ტეხურის სანოვაგის მაღაზია აგრეთვე ხანძარს მისცეს, იქიდან გურიის რაზმის უკანდახევის გამო ცხენისწყლის გამოლმა 14 — 15 ნოემბერს ხანძარმა შთანთქა აკეთისა და მარნის სურსათ-სანოვაგის ვეებერთელა მაღაზიები. ყველა მაღაზიაში განადგურებულია 18.500 ჩეტვერტი[1] პური. მთელ გურიის რაზმში პურის მარაგი რჩება

[1] ჩეტვერტი—ხორბლეულის სარწყავი; სიმძიმის საზომზე გადატანით უდრის ჰექტარი 9 ფუთს, შვრია—6 ფუთს.

მარტოოდენ ქუთაისის მაღაზიაში (სულ 10.000 ჩეტვერტი). ეს ძალიან მაწუხებს და უდიდეს დაბრკოლებას მიქმნის"[1]. აქედან გასაგებია, რომ შექმნილი მძიმე ვითარების გამო გენ. ბებუთოვი სრულიად შეუძლებლად სცნობდა დაედევნებია რაზმის მთავარი ძალები გაქცეული მტრის კვალდაკვალ, გაემართა მისთვის გადამწყვეტი ბრძოლა. პირიქით, მან განკარგულება გასცა მოეთავსებინათ რეგულარული ჯარები საზამთრო ბარაკებში, რომლებიც განლაგებული იყო ცხენისწყლისა და ქუთაისს შორის.

გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი თბილისში გაიწვიეს. გურიის რაზმის სარდლობა დროებით გენერალ-მაიორ ბრუნერს ჩააბარეს[2].

* * *

უკანდახეული მტრის კოლონების დევნისა და მათთან გადამწყვეტი ბრძოლების სიმძიმე უმთავრესად ადგილობრივ მოსახლეობას და რეგულარული ჯარის ერთგულ თანაშემწეს ჩვენს სახალხო მილიციას დააწვა მხრებზე. კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალი გენ. მურავიოვი თავის მოხსენებაში სამხედრო მინისტრის სახელზე პეტერბურგში ამის შესახებ შემდეგს წერდა: „მტრის წინააღმდეგ მოქმედება (სამეგრელოში.—ე. ბ.) შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ მი-

---

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 152—153. .

[2] გენ. ბებუთოვის მოხსენებით ბარათზე ბაგრატიონ-მუხრანსკის მოქმედების გამო გენ. მურავიოვმა შემდეგი წარწერა გააკეთა: „არის თუ არა შესაძლებლობა დავტოვოთ ჯარები ისეთი უფროსის განკარგულებაში, რომელიც ანადგურებს საშუალებებს მათი მომარაგებისათვის? გამოგიტყდებით, რომ ჯერჯერობით დარწმუნებული არა ვართ ხეთისა და ტეხურის მიტოვების და იქ სურსათ-სანოვაგის დაწვის აუცილებლობაში. რისთვის დასწვა თავ. მუხრანსკიმ მარნის მაღაზია ასე წინდაწინ და აჩქარებულად—სრულიად არ მესმის.

ამ მიზეზებით, მე ვამჯობინებდი შეგვეცვალა თავ. მუხრანსკი სხვა უფროსით" (აქტები, ტ. XI, გვ. 158).

საფიქრებელია, რომ გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მოქმედებას განსაზღვრავდა საომარი ვითარების ფრიად რთული პირობები, ვიდრე ეს პირველი შეხედვით მოეჩვენება ადამიანს. მაგრამ ასეთი დახლართული საკითხები, ჩვენი აზრით, სპეციალურ განხილვას საჭიროებს.

ლიციის ძალებით, რადგან ტყით შემოსილი და ტალახიანი ადგილმდებარეობა არ იძლევა შესაძლებლობას გავატაროთ რეგულარული ჯარები სანაპირო ზოლში მოწინააღმდეგის ფლანგებზე.. მილიცია კი თავისი გაწაფულობით და ძველი ჩვეებით ახერხებს გაფანტულად გასვლას ჭაობებით, ძნელად გასასვლელი ბილიკებით"[1].

გაზ. „კავკაზის" სამხედრო კორესპონდენტი უფრო ნათლად და, შეიძლება ითქვას, რელიეფურად ახასიათებს ბრძოლის ადგილობრივ პირობებს. „არ არსებობს პარტიზანული ბრძოლისათვის უფრო მოხერხებული მხარე, ვიდრე იმერეთი და სამეგრელო, — წერდა ავტორი, — გაუვალი ტალახის ჭანჭრობები, პატარა მდინარეები, რომლებიც სულ რამდენიმე საათში იქცევა მქუხარე ნიაღვრებად, ტყეები, რომლებიც თითქოს გადაწნულია ხვიარა მცენარეულობით, რაც აძნელებს ქვეითის სიარულს, რომ არაფერი ვთქვათ ცხენოსნების შესახებ, — ამ ქვეყანას მიუწვდომელს ხდის იმათთვის, ვინც კარგად არ იცნობს ადგილმდებარეობას. ხოლო მოსახლეობის წინააღმდეგობისა და მფრინავი რაზმების თავდასხმების დროს იგი შეიძლება ადვილად და თავისთვის ზარალის მიუყენებლად იქცეს მტრების ვრცელ საფლავებად... სურსათსანოვაგისა და ფურაჟის სიმცირე აგრეთვე დამღუპველია დაუპატიჟებელი სტუმრებისათვის, განსაკუთრებით იმათთვის, რომელთა წინააღმდეგ სიძულვილითა და ზიზღით არის გამსჭვალული მთელი მოსახლეობა"[2]. სამართლიანობა მოითხოვს ვაღიაროთ, რომ ამ კორესპონდენტს მახვილი თვალი და ფხიზელი გონება ჰქონია. ადგილობრივ მოსახლეობას თავისი უანგარო და თავგანწირული ბრძოლებით, თავისი მოქნილი ტაქტიკით და სწორი ორგანიზაციით აღტაცებაში მოჰყავდა ქვეყნის ყველა გულშემატკივარი. კოლხეთის ტყეები და ჭაობები ნამდვილად იქცა ჩვენი მოსისხლე მტრის ურდოების „ვრცელ საფლავებად".

---

[1] მ ცს ი ა, ს. 5866, ფ. 40.

[2] გაზ. „კავკაზ", 1854 წ. № 31.

თურქეთის საოკუპაციო ჯარებთან ბრძოლის მოხერხებულად წარმოების მიზნით მთელი სასაზღვრო რაიონები და ზღვის სანაპირო ზოლი დაყოფილ იქნა რამდენიმე ცალკეულ საბრძოლო უბნად. თვითეულ უბანზე მიმაგრებული იყო დამოუკიდებლად მოქმედი მებრძოლი რაზმები თავისი მეთაურებით. თავ. მიქაძის სარდლობაში გაერთიანებული იყვნენ სამეგრელოს ტერიტორიაზე მოქმედი რაზმები; მაიორი მაჭავარიანი სათავეში ედგა ჩოჩხათის, გოგოლეთის, გურიანთისა და ნაგომრის რაზმებს, რომელთა სამოქმედო რადიუსად ითვლებოდა შეკვეთილ-მალთაყვის ხაზი. თვით შეკვეთილთან და ჩოლოქის მთელ ხაზზე მოქმედებდნენ მალაქია გურიელის, მიხეილ ნაკაშიძისა და სხვათა რაზმები. სამეგრელო-გურიის ყველა დამკვრელი და მფრინავი პარტიზანული რაზმის სარდლობა მინდობილი ჰქონდათ გრიგოლ დადიანსა და შერვაშიძეს[1].

ქართველი რაზმელები.

მთელი სამეგრელო და გურია ბრძოლის განუყოფელ ასპარეზად იქცა. გაჩაღდა შეუპოვარი სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა. სამეგრელოს მილიციის მფრინავი რაზმები დადიანისა და შერვაშიძის მეთაურობით ხან აქ და ხან იქ, მოულოდნელად და გრიგალისებრ ატყდებოდნენ თავს თურქთა დემორალიზებულ კოლონებს, არღვევდნენ მტრის მოძრაობის კომუნიკაციებს, დაუზოგავად სპობდნენ მის ოფიცრებსა და ჯარისკაცებს.

[1] მ ც ი ს ი ა, ს. 5966, ფ. 41—43.

თითქმის მთელი სამეგრელოს მოსახლეობა აქტიურად ჩაება ბრძოლაში ოკუპანტების წინააღმდეგ. ამან თავზარი დასცა როგორც ომერ-ფაშას, ისე მის ევროპელ მხლებელთ. ინგლისის წარმომადგენელი ფ. ლონგვორტი შეეცადა მუქარის გზით შეენელებინა დამპყრობთა წინააღმდეგ აზვირთებული სახალხო რისხვა.

თავის ერთ-ერთ წერილში ეკატერინე დადიანის სახელზე ფ. ლონგვორტი სამეგრელოს მთავრის ყურადღებას მიაქცევს იმ „არევ-დარევასა“ და დაძაბულ მდგომარეობას, რომელმაც სამეგრელოში „უკანასკნელ დროს უკიდურეს საზღვარს მიაღწია“. იგი საჭიროდ თვლის გააფრთხილოს კნეინა, რომ ასეთი მდგომარეობის განგრძობა აიძულებს ომერ-ფაშას უკიდურეს ზომებს მიმართოს. მაგრამ გამოუვალი მდგომარეობით გამხეცებული თურქეთის „სარდარ-ეკრემი“ დიდი ხნით ადრე შეუდგა „უკიდურესი ზომების“ განხორციელებას. უკანდახევის დროს მან განკარგულება გასცა წინასწარ გაეძარცვათ დადიანების სამთავროს უმდიდრესი სასახლე და შემდეგ ნაცარტუტად ექციათ იგი. მთელი დაბა ზუგდიდი გადაბუგეს. გაჩეხილ-გაკაფული იქნა ეკატერინე დადიანის მიერ შექმნილი ფრიად შესანიშნავი, თითქმის უნიკალური პარკი. ხანძარმა შთანთქა მთელი რიგი სოფლები—თავადების სახლებიც და გლეხთა ქოხებიც. თურქმა ბარბაროსებმა საშინლად დაარბიეს და გააპარტახეს მთელი სამეგრელო[1].

დამპყრობთა მტარვალურმა მეთოდებმა და მხეცობამ კიდევ უფრო გაამძვინვარა ხალხი, უფრო გააკაჟა მისი ნებისყოფა. „მოსახლეობა, რომელიც იცნობს ყველა ბილიკს ტყეებში,—წერდა დამსწრე,—ამხედრდა მტრის განსადევნად და გასაძლეტად, თურქეთის ჯარები, რომლებიც მოვიდნენ ქვეყნის დასაპყრობად, უსახელოდ იღუპებიან, როგორც გარეული მხეცები ტყეებსა და ჭაობებში“[2]. სამეგრელოს, გურიისა და იმერეთის მილიციის სახელოვანი რაზმები გრ. დადიანის

---

[1] გახ. აქტებ, ტ. XI, გვ. 259.

[2] გახ. „კავკაზ“, 1856 წ. № 17.

მეთაურობით მთელი ზამთრის განმავლობაში არ ასვენებდნენ თურქებს, ანადგურებდნენ და აძაბუნებდნენ მტერს მატერიალურად და მორალურად.

1855 წლის 2 დეკემბერს, ღამით, მეგრელების ძლიერმა ცხენოსანთა რაზმმა თავ. გრ. დადიანის მეთაურობით შეუსვენებელი ჭენებით გაიარა 75 ვერსის მანძილი და, თურქებისათვის სრულიად მოულოდნელად, ზუგდიდის ახლოს გაჩნდა. მეორე დილით, ადრე, მეგრელების რაზმი ანაზდად გამოიჭრა ჩასაფრებიდან და გრიგალივით დაატყდა თავს ზუგდიდში მყოფ თურქთა ჯარებს. თავზარდაცემული მტერი დაიბნა. მისი ერთი ნაწილი სასწრაფოდ იქნა მოსპობილი თავდამსხმელთა მიერ, მეორე ნაწილმა კი მოასწრო სახლებში შემალვა და იქიდან გააჩაღა ჯვარედინი ცეცხლი რაზმელების წინააღმდეგ. ქვეითად მოქმედ მოლაშქრეებს უხდებოდათ თითოეული სახლის იერიშით აღება. ყველაზე ცხარე შეტაკებას, გენ. მურავიოვის ცნობით, ადგილი ჰქონდა ერთ-ერთ ორსართულიან ყავახანაში. თავ. აფაქიძეებს, რომლებსაც ყავახანაში მომწყვდეულ თურქებთან ბრძოლაში მთლიანად გამოელიათ ტყვია-წამალი, დასჭირდათ ხელჩართულ იერიშზე გადასვლა. ხშალდახმალ სასტიკი შებმის შედეგად შენობის შიგნით თითქმის ყველა თურქი მოსპეს. მალე მთელი ზუგდიდი თითქმის მთლიანად იქნა გაწმენდილი თურქებისაგან. გადარჩნენ მხოლოდ ისინი, რომლებიც კნეინა ეკატერინე დადიანის სასახლეში იყვნენ თავშეფარებულნი. ამ დივერსიის დროს გრ. დადიანის რაზმმა დაკარგა სულ ასამდე მებრძოლი, სამაგიეროდ, მოწინააღმდეგის მსხვერპლი მოკლულთა სახით ორჯერ მეტი იყო; გარდა ამისა, დაჭრილ იქნა მტრის 300-ზე მეტი ჯარისკაცი და ოფიცერი, ტყვედ წამოიყვანეს 50-მდე კაცი. ჩვენი რაზმის დავლას შეადგენდა საგრძნობი რაოდენობის იარაღი, ცხენები, სხვადასხვა სახის ინგლისური საქონელი და სხვ[1].

---

[1] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 449, ფურცელი 113; შდრ: აქტები, ტ. XI. გვ. 189—190.

ამ ფრიად გაბედულმა და გამარჯვებით დაგვირგვინებულ-მა რეიდმა მტრის ღრმა ზურგში, სადაც ჯერ კიდევ ომერ-ფაშას მთავარი ძალები იმყოფებოდნენ, ძლიერ შეაშფოთა მოწინააღმდეგე. თავდასხმების განმეორების შიშით საექსპე-დიციო კორპუსის სარდლობამ იწყო ახალი ჯარების თავ-მოყრა ზუგდიდთან. მაგრამ მტრის შიში ამ მხრივ უსაფუძ-ვლო იყო. გრ. დადიანმა ზუგდიდში გამარჯვების შემდეგ, თავისი ტყვეებით და სამხედრო ალაფით, სასწრაფოდ გა-ქუსლა უკან და შეუერთდა გურიის რაზმის მთავარ ძალებს, რომელთა ხელმძღვანელად ჯერ კიდევ გენ. ბაგრატიონ-მუხ-რანსკი ითვლებოდა (უკანასკნელი ახალი დაბრუნებული იყო სოფ. ხორგიდან შტუცერელთა ჯგუფებსა და იმერეთის რაზ-მებთან ერთად).

1855 წლის 11 დეკემბერს სამეგრელოს და იმერეთის შეერთებულ რაზმებს კვლავ გრ. დადიანის სარდლობით მოუხდათ მეტად სასტიკი ბრძოლის გადახდა მოწინააღმდე-გის უძლიერესი კოლონების წინააღმდეგ. მიუხედავად მტრის ძალთა დიდი სიჭარბისა, თურქებმა მნიშვნელოვანი ზარალი ნახეს და უკუიქცნენ[1].

ჩიხში მოქცეული მოწინააღმდეგე სასოწარკვეთილი აქეთ-იქეთ აწყდებოდა, გამოსავალს ეძებდა. თურქების სარდლები ხან დიპლომატიური გზით, ხანაც მუქარით ცდილობდნენ თავი ეხსნათ სრული კატასტროფისაგან, მაგრამ ისინი ყო-ველთვის „პამპულასავით“ ტრაგი-კომიკურ პოზაში აღმო-ჩნდებოდნენ ხოლმე. ამ მხრივ გარკვეულ ინტერესს შეიცავს ის მიწერ-მოწერა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ისკანდერ-ფაშასა და სამეგრელოს თავადებს—აფაქიძეებს შორის.

1856 წლის იანვრის დასაწყისს უკვე უფსკრულს მიახლოე-ბულმა, ომერ-ფაშას ერთ-ერთმა მეაბჯრემ, ისკანდერ-ფაშამ გადაწყვიტა სპეციალური წერილით გაებედნიერებინა თავა-დი აფაქიძეები და მათთან ერთად „ხობისა და მახაშის ყვე-ლა მცხოვრები“. უვიცად და უწიგნურად შედგენილ- თავის

---

[1] აქტები, ტ. XI, 190.

ბარათში ისკანდერ-ფაშა უხეში მრისხანებით იწვევს თავისთან აფაქიძეებს და თან ომერ-ფაშას სახელით აღუთქვამს აპატიოს მათი „კადნიერი მოქმედებანი“. ფაშა ამავე დროს ემუქრება თავადებს, რომ გამოუცხადებლობის შემთხვევაში მათი ქონება და მამულები განადგურებულ იქნება. აი, ფაშის ამ კურიოზული წერილის შინაარსიც, რომლის „მართლწერას“ ოდნავ ვასწორებთ: „ხობის და მახაშის ყველა მცხოვრებს, თავად აფაქიძეებს. მე მოვსულვარ აქ ქვეყნის დასაპყრობად და არა სარბევად. მაგრამ, როგორც ჩანს, უეჭველია, თქვენ მე მამხედრებთ თქვენს წინააღმდეგ და ამიტომაც გიბრძანებთ, გამოცხადდეთ ჩემთან ზუგდიდში სამი დღის ვადაში თქვენი დანაშაულის პატიებისათვის (!—ე. ბ.), რომელიც ჩემ მიერ უსათუოდ იქნება მოტეეებული თქვენდამი. მაგრამ თუ თქვენ არ ინებებთ მობრძანებას, მაშინ ამ სამი დღის შემდეგ მე უსათუოდ ვიქნები თქვენთან და თქვენ ვალდებული იქნებით იბრძოლოთ ჩემთან“ [1].

აფაქიძეების საპასუხო წერილი განრისხებულ ფაშისადმი აღსავსეა მხიარული და მწვავე იუმორით, მოსწრებული ჭკუამახვილობით და მომაკვდინებელი სარკაზმით. თავ. აფაქიძეები, ამავე დროს, თავიანთ ბესლიან ისარს უმიზნებენ არა მარტო სიბრიყვისა და სიჩლუნგის განსახიერებას ისკანდერ-ფაშას, არამედ მის გოროზ ბატონსაც—ომერ-ფაშას. აფაქიძეების საპასუხო წერილი შემდეგნაირად იწყება: „მოწინააღმდეგე ჯარების სარდლის ომერ-ფაშას ნაცვალს ზუგდიდში, სადაც ძნელია ჩამოსვლა ტალახების გამო“.

„ჩვენ ყველამ, თავადმა აფაქიძეებმა, მივიღეთ თქვენი ბარათი, რათა გამოვცხადდეთ თქვენთან სამი დღის განმავლობაში ჩვენი დანაშაულის მისატეეებლად, წინააღმდეგ შემთხვევაში თქვენ დასწვავთ ჩვენს სახლებს. ამაზე გიპასუხებთ, რომ თუ ჩვენ რაიმეში შევცოდეთ, მაშინ მეუფე იესო ქრისტე, რომელიც წინათ სწამდა ომერ-ფაშასაც, როცა იგი

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 449. ფურცელი 113. რუსული პირი: იხ. აქტები, ტ. XI, გვ. 211—212.

ქრისტიანი იყო[1], გვაპატიებს ჩვენ, და არა სარდალი ფაშა, რომელიც ომერ-ფაშას ადგილზეა. ჩვენ, თავადი აფაქიძეები, ჩვენს მფლობელ ბიძასთან, გრიგოლ დადიანთან ერთად, ვიბრძვით ურწმუნოების წინააღმდეგ სარწმუნოებისათვის, მეფე იმპერატორისათვის... რაც შეეხება იმას, რომ თქვენ ხანძარს მისცემთ ჩვენს სახლებს, ეს ჩვეულებრივი მხეცობისა და უხამსობის ამბავია. ეს მოგვაგონებს ანდაზის თქმულებას: „ცხენს ვერ შეწვდნენ და უნაგირს დაუწყეს მტვრევაო". დღეს თუ არა, ხვალ გაგრეკავთ თქვენ ღვთის წყალობით"[2]. აფაქიძეების ოპტიმიზმი მტრისგან სამეგრელოს ტერიტორიის გაწმენდის შესახებ საფუძველს მოკლებული როდი იყო.

დამპყრობთა არმიის ძალა და საბრძოლო უნარი დღითი დღე კლებულობდა. ომერ-ფაშა უკვე კარგად გრძნობდა თავისი გეგმების საბოლოო ჩაშლას, მისი საქმის სრულ გაჩნწირულობას. იგი ხედავდა, რომ მას გარშემო ზიზღისა და მძულვარების სალტე ერტყა. რეგულარული არმიის ნაწილები მზად იყვნენ, რათა გადამწყვეტ მომენტში თავს რისხვა დაეტეხათ ვერაგი მტრისათვის. მილიციის მფრინავი რაზმები— პარტიზანული შურისმგებლები კვლავინდებურად განაგრძობდნენ მისი არმიის დევნა-შევიწროებას. არ იყო მოსვენება, არ ჩანდა ხსნა. სრული კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად ომერ-ფაშამ გადაწყვიტა დაეჩქარებინა ევაკუაციის ტემპები. 1856 წლის იანვრისათვის სამეგრელოს ტერიტორიის დიდი ნაწილი უკვე განთავისუფლებული იყო. თურქთა ჯარები ჯერ კიდევ ინარჩუნებდნენ თავიანთ პოზიციებს ყულევის (რედუტ-კალეს) სიმაგრეებთან. ამას გარდა, ცალკეული შენაერთები დროებით თავს აფარებდნენ სამეგრელოს ზოგიერთ

---

[1] ომერ-ფაშა, გვარად ლოტოსი, წარმოშობით იყო კროატი, ავსტრიის ყოფილი ქვეშევრდომი. 1830 წელს ომერ-ფაშა რაღაც ბნელ ავანტიურაში მონაწილეობის გამო იძულებული გახდა გადახვეწილიყო ავსტრიიდან თურქეთში, სადაც მან ისლამი მიიღო.

[2] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 449, ფურცელი 113—114 (ქართული ტექსტი); შდრ: აქტები, ტ. XI, გვ, 212—213 (რუსული თარგმანი).

სხვა უფრო საიმედო პუნქტს. მაგრამ არ ეძინა სამეგრელო-გურია-იმერეთის მილიციასაც.

ჩვენი მებრძოლი რაზმები იჩენდნენ შესანიშნავ ინიციატივას, არ ერიდებოდნენ მძიმე მსხვერპლისა და სისხლის გაღებას, ოღონდ კი, რაც შეიძლება ჩქარა და საბოლოოდ გადაეყარათ ზღვაში მტრის ურდოები. გურია-სამეგრელოს მილიციის პიკეტებს ფაქტიურად გარემოცული ჰყავდათ ომერ-ფაშას დაქსაქსული კოლონები. მილიციის რაზმები კვლავ და კვლავ რისხვად ევლინებოდნენ მტრის ცალკეულ შენაერთებს.

სხვა მრავალრიცხოვანი საბრძოლო ეპიზოდებიდან შეიძლებოდა მხოლოდ რამდენიმე გმირული შემთხვევა დაგვესახელებინა. 1856 წლის 1 თებერვალს გურია-სამეგრელოს გაერთიანებული რაზმის დაზვერვამ აღმოაჩინა თურქების მნიშვნელოვანი ძალები, რომლებიც განლაგებული იყვნენ ძლიერ გამაგრებულ სამ პუნქტში მდ. ხოფის ნაპირზე. აღნიშნული პუნქტებისაკენ სწრაფად დაიძრნენ სამეგრელოსა და გურიის შეერთებული რაზმები მიქაძისა და მაჭუტაძის მეთაურობით. თავ. მიქაძემ, რომელიც შესანიშნავად ერკვეოდა ადგილმდებარეობაში და კარგად იცოდა თითქმის ყველა ბილიკი, ყოველი ბუჩქი, მეგზურობა იკისრა. მისი რჩევით რაზმი ჩასაფრდა ფრიად მოხერხებულ ადგილას, თურქების ბანაკის მახლობლად. სულ მალე მტრის ბანაკიდან გამოვიდა თურქების ორი ქვეითი ბატალიონი, რომლებიც, როგორც ჩანდა, ყულევში მიდიოდნენ. გაუსწორდნენ თუ არა მოწინააღმდეგის ბატალიონები ჩასაფრებულ მილიციის რაზმებს, ერთობლივი ზალპით მოსპობილ იქნა 50 თურქი ჯარისკაცი. მათ შორის მოკლული აღმოჩნდა ორივე ბატალიონის მეთაურები, რომლებიც თავიანთ კოლონებს ცხენებით მიუძღოდნენ წინ. მოულოდნელი თავდასხმით თავგზააბნეული, ცოცხლად დარჩენილი თურქები უწესრიგოდ გაბრუნდნენ უკან გამაგრებული ბანაკისაკენ და იქიდან ასტეხეს ქვემეხების ხშირი სროლა. ჩვენმა რაზმებმა შეაგროვეს მტრისაგან გადაყრილი იარაღი და სხვა ალაფი და სასწრაფოდ გამოეშურ-

ნენ უკან, მხოლოდ მათთვის ნაცნობი ბილიკებით. იმავე დღეს ორივე ეს რაზმი მიადგა მდ. ნაბადას. აქ მათ შემოუერთდა მილიციის რამდენიმე ასეული თავ. გუგუნავას რაზმის შემადგენლობიდან. ახლა, რაზმთა გაძლიერებულ შენაერთს შესაძლებლობა მიეცა მეტი გაბედულობით შებრძოლებოდა მტერს. მეორე დღეს ეს შენაერთი ეკვეთა იქვე მახლობლად განლაგებულ თურქთა კოლონას. ამ შეტაკების დროს გაერთიანებულმა რაზმებმა ამოწყვიტეს რამდენიმე ათეული თურქი, კვლავ მოაგროვეს მტრისთვის წართმეული იარაღი და უკან დაიხიეს მხოლოდ მას შემდეგ, როცა განგაშის ხმაზე ყულევიდან გამოვიდა რამდენიმე თურქთა კოლონა, რათა გასაპირში ჩავარდნილ თავიანთ მოძმეებს მიშველებოდნენ[1].

დიდი წარმატებით მოქმედებდა თავ. მიხეილ ნაკაშიძის სახელგანთქმული რაზმიც, რომელიც მოსვენებას არ აძლევდა შეკვეთილში დაბანაკებულ მტრის ჯარებს. ამ რაზმის მამაცობა და საგმირო საქმეები ამშვენებენ იმ დროის საბრძოლო მოქმედების ამსახველ ფურცლებს [2].

გაზეთი „კავკაზი“ თავის ფურცლებზე ხშირად ათავსებდა სხვადასხვა კორესპოდენციებსა და ცნობებს მილიციის გაერთიანებული რაზმების თავდასხმების შესახებ მტრის შენაერთებზე, ომერ-ფაშას საოკუპაციო არმიის სრული დეზორგანიზაციისა და დემორალიზაციის შესახებ. სხვა სარწმუნო წყაროებთან შედარების მიხედვით, ამ ცნობების სისწორე ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. მოვიტანოთ ზოგიერთი ამონაწერი გაზეთის ქრონიკიდან. „6 თებერვალს განთიადისას 200 გურული და 150 მეგრელი ხორგის მახლობლად თავს დაესხა მოწინააღმდეგის 2 ბატალიონ ქვეით ჯარს. ჩვენი რაზმების ზუსტი ბათქით ძირს დაეცნენ მოწინააღმდეგის ბატალიონისა და ასეულის მეთაურები და 30 რიგითი ჯარისკაცი... თურქები ისე საშინლად აირივნენ, რომ ბევრი მათგანი წყალში გადაიჭრა, დანარჩენები უწესრიგოდ შეცვივდნენ უკან ბანაკში. ჩვენმა მილიციონერებმა შეკრიბეს მთელი იარაღი,

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, ს. 449, ფურცელი 114—115.

[2] იქვე

რაც კი მოკლულებს დარჩათ, და დაიხიეს უკან თავიანთი ბანაკისაკენ“ [1].

თურქებმა, რომლებიც განიცდიდნენ ქართული მილიციის რაზმების განუწყვეტელ თავდასხმებს, მწარე გაკვეთილების საფუძველზე გააკეთეს ზოგიერთი დასკვნა. შემდეგში ისინი გაცილებით მეტ სიფრთხილეს იჩენდნენ და ყოველნაირად ცდილობდნენ თავი აერიდებინათ ჩვენი რაზმების გამანადგურებელი თავდასხმებისათვის. ეს გარემოება მხედველობიდან არ გამოეპარათ ქართველ მებრძოლებს. თურქების თავდაცვის შეცვლილი სისტემის შესაბამისად, ჩვენი რაზმების სარდლობასაც ხშირად უხდებოდა მოქმედების ტაქტიკის შეცვლა. „რაზმების უფროსებმა,—გადმოგვცემს კორესპონდენტი,—განიზრახეს თავიანთი დარტყმა მიემართათ მდ. ნაბადასაკენ. ამისათვის ცივის არხთან დატოვებულ იქნა 150 გურული და 150 მეგრელი, ხოლო დანარჩენები მაჭუტაძის, მიქაძისა და გუგუნავას წინამძღოლობით, რომელიც თავისი რაზმის ორი ასეულით არაჩვეულებრივი სისწრაფით მოვიდა მაკვანეთიდან, ჭალადიდის მცხოვრებთა მიერ ნაჩვენები სამი ბილიკით გაემართნენ 11 თებერვალს ნაბადასაკენ. მას შემდეგ, რაც ამ მდინარეს მიუახლოვდნენ და მოწინაალმდეგე დაათვალიერეს, მამაცი გურულები და მეგრელები, რომლებშიც გაცოცხლდა წინაპართა სულისკვეთება, ეკვეთნენ ნაბადასთან განლაგებულ თურქებს, ადგილზევე დასცეს 40 კაცი და დაედევნენ გაქცეულებს თითქმის თვით ბანაკამდე“ [2].

მუსტაფა-ფაშამ, რომლის კორპუსი გურიის საზღვრებს აწვებოდა, ომერ-ფაშას ჯარებისათვის ამ კრიზისულ მომენტში განსაკუთრებით გააააქტივა თავისი მოქმედება. ქობულეთის ჯარების სარდლის მიზანსწრაფვის გამოცნობა ძნელი არ იყო. მაგრამ მისმა განზრახვამ—ჩაეშალა გურიისა და სამეგრელოს მილიციის ერთობლივი მოქმედება და შეემსუბუ-

---

[1] გაზ. „კავკაზ“, 1856 წ. 26 თებერვლის ნომერი.

[2] გაზ. „კავკაზ“, 1856 წ. 28 თებერვლის ნომერი.

ქებინა ომერ-ფაშას ხვედრი—მარცხი განიცადა. „უკანასკნელ დროს,—ვკითხულობთ საგაზეთო ქრონიკაში,—მოწინააღმდეგემ თავისი ბაში-ბუზუკები ქობულეთიდან გურიის საზღვრებისაკენ წასწია. 11 თებერვალს 200 ბაში-ბუზუკმა გადალახა ჩოლოქი გოგორეთის მახლობლად და მიიწევდა მდ. ნატანებისაკენ. ეს რომ შეიტყო, შტაბს-კაპიტანმა გ. გურიელმა მათ წინააღმდეგ გაგზავნა ორი ასეული მიხ. ნაკაშიძის სარდლობით. ნაკაშიძემ მოწინააღმდეგე შენიშნა ჩოჩიების გადასასვლელზე და ფარულად გაგზავნა თავის მილიციონერთა ნაწილი ბაში-ბუზუკების ზურგში ორი მხრიდან, ხოლო თვითონ შეუტია მტერს ფრონტიდან. თურქებმა იწყეს უკანდახევა სროლით, მაგრამ წააწყდნენ ჩასაფრებულთ და უკანდახევიდან სირბილზე გადავიდნენ. ჩვენ ზარალი არ მოგვსვლია. თურქებმა ადგილზე დატოვეს მრავალი გვამი და იარაღი... "[1]

შეიძლებოდა კვლავ მოგვეყვანა ანალოგიური ფაქტები და მაგალითები, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ისინი მეტად დაამძიმებდნენ შრომას. შეიძლება მხოლოდ აღინიშნოს, რომ, როგორც ამას დოკუმენტები მოწმობენ, მილიციის რაზმები მოსისხლე მტრებთან ბრძოლაში იჩენდნენ არა მარტო გმირობასა და თავგანწირულებას, არამედ ამჟღავნებდნენ აგრეთვე მოქნილი ტაქტიკის, ინიციატივისა და მანევრირების გასაოცარ უნარსაც. ამასთან, იგივე უტყუარი ფაქტები და მაგალითები თვალწინ გვიშლიან საქართველოს ყველა კუთხის სალაშქრო შენაერთების ურთიერთ მჭიდრო საბრძოლო თანამშრომლობისა და შეთანხმებული მოქმედების შესანიშნავ სურათებს. ეს შენაერთები გაერთიანებული ძალით ებრძოდნენ ქვეყნის საერთო მტერს, ყველა ისინი თავგანწირულად იცავდნენ თავიანთ კერას, თავიანთ ღირსებას, მშობელი ქვეყნის ყოველ მტკაველ მიწას. ომის უკანასკნელ აკორდად გაისმა ქართველთა ლაშქრის გაერთიანებული რაზმების ბათქები ხორგასა და ყულევს შორის. სამეგრელოს რაზმი ჯაიანისა და საგუბერნიო მდივნის გაბუნიას მეთაურობით,

---

[1] გაზ. „კავკაზ", 1856 წ. 28 თებერვლის ნომერი.

გურიის ასეულები ჯაყელის სარდლობით, 1856 წლის 25 თებერვალს მეხივით დაატყდნენ თავს თურქეთის საკმაოდ მრავალრიცხოვან რაზმს, რომელიც კარჩაპებში ისხდა, ერთიანად გაავლეს მას მუსრი და მდიდარი ნადავლით (რომელშიაც, სხვათა შორის, შედიოდა თურქების მიერ სამეგრელოს მოსახლეობისაგან ნაძარცვი ოჯახური ნივთები) დაბრუნდნენ უკან[1].

თურქებთან ომის სრულ დამთავრებამდე გურიისა და სამეგრელო-იმერეთის მილიცია მედგრად იდგა საზღვრების გასწვრივ და გამანადგურებლად ურტყამდა თურქ დამპყრობლებს. გენ. მურავიოვი თავის 1856 წლის 16 თებერვლის მოხსენებაში სამხედრო მინისტრის სახელზე ხაზგასმით აღნიშნავდა; „გურიის მთელი სასაზღვრო ხაზის დაცვა კვლავინდებურად გურიის მილიციის ვალდებულებად რჩებაო"[2].

კავკასიის მოქმედი კორპუსის სახელოვანი გამარჯვებანი საქართველოს მილიციისა და პარტიზანთა რაზმების გაბედული თავდასხმები მტრის ურდოებზე, მათი ოსტატური ტაქტიკა და მარჯვე მოქმედება 1855—1856 წლების ზამთრის თვეებში თითქოს მთელი აღმოსავლეთის ომის ჭეშმარიტ აპოთეოზს წარმოადგენდა. ამ პერიოდში სდუმდა ყირიმი, არ ისმოდა სამხედრო ყიჟინა გმირულ ბრძოლაში დაცემულ სევასტოპოლის კარიბჭესთან, მოწინააღმდეგის ჭაჭანება არ იყო ბალტიის სანაპიროებთან და თვალუწვდენი იმპერიის სხვა რომელიმე პუნქტში. ცოცხლობდა და აქტიურად მოქმედებდა მხოლოდ კავკასია-თურქეთის ბრძოლის ველის ერთი პატარა სექტორი. აქ, დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე, რუსთა სახელოვანი რეგულარული ჯარებისა და ქართველთა ლაშქრის რკინის სალტეში მოქცეული, სისხლისაგან იცლებოდა და სულს ღაფავდა ომერ-ფაშას 50-ათასიანი კორპუსი, რომელსაც მისმა „მაღალმა" კოლონიზატორმა შეფებმა ჩვენი სამშობლოს დაპყრობა და დამონება დააკისრეს.

---

[1] გაზ. „კავკაზ", 1856 წ. №19; შდრ: კ. ბოროზდინი, „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე", გვ. 65.

[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 262.

ომერ-ფაშას უკანდახევა თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის ნამდვილ შეჩვენებად და უბედურებად გადაიქცა. მოხსენებანი და პატაკები, რომლებიც სამეგრელოდან თბილისში მოედინებოდნენ, მკაფიოდ ასახავდნენ თურქ დამპყრობთა მთელ ტრაგიკულ მდგომარეობას. „თურქები უკან იხევენ უწესრიგოდ, პანიკურად, — ვკითხულობთ ერთ-ერთ იმდროინდელ დოკუმენტში.—არმია დაიშალა და უაღრესად საცოდავ მდგომარეობაშია. ჯარისკაცები დაუძლურებული არიან შიმშილით, ისინი ფეხშიშველნი, ჩამოგლეჯილ-დაფლეთილი არიან"[1].

უკანდახევის დროს ომერ-ფაშას არმიის ფრიად შეჭირვებულ მდგომარეობას, მის ტრაგიზმს ვერ მალავს თვით ინგლისელი მზვერავი-„ჟურნალისტი" ლაურენს ოლიფანტი. „ეს უკანდახევა წარმოებს სრულიად უწესრიგოდ,—წერს იგი თავის დღიურებში,—ზღვის ნაპირისაკენ სირბილში ყველა ერთმანეთს უსწრებს. ამასთან ფაშებმა ისეთი მუყაითობა გამოიჩინეს, როგორსაც მანამდე ვერავინ ამჩნევდა მათში. არეულობა და უწესრიგობა საშინელი იყო და სულ რაღაც ათასიოდე კაზაკის გამოჩენა საკმარისი იქნებოდა, რომ ეს უკანდახევა სრულ დამარცხებად გადაქცეულიყო"[2]. საჭიროა აღინიშნოს, რომ გურიის რაზმის უფროსის დროებითი მოვალეობის შემსრულებლის გენ. ბრუნერის უდარდელობის მეოხებით, უკანდახეული მტრის წინააღმდეგ, სამწუხაროდ, არ იქნა დროულად გამოყენებული მტრის თავზარდამცემი კაზაკები.

მიუხედავად დიდი ფიზიკური და მორალური შერყევისა, რაც თურქთა საექსპედიციო კორპუსმა ჩვენი რეგულარული ჯარებისა, და მილიციის გმირული დარტყმების შედეგად განიცადა, ომერ ფაშამ მაინც მოახერხა ჩვენს მხარეში გამოზამთრება. ამ გარემოებამ დიდად ჩააფიქრა კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალი გენ. მურავიოვი, რომლის გონებაში

---

[1] ს ა ქ ც ი ა, ფონდი 1087, ს. 378, ფურცელი 38.

[2] The Trans-Caucasian campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By Laurence Olifant. p. 183, 1856.

მწიფდებოდა მცირე აზიაში გენერალური ლაშქრობის გეგმა. მას განზრახული ჰქონდა ამ მიმართულებით დაეწყო ოპერაციები 1856 წლის გაზაფხულზე.

არსებითად, ანატოლიაში ლაშქრობის დირექტივა, რომლის მიზანს აგრესორის დასჯა შეადგენდა, პეტერბურგიდან მოვიდა. უკვე თბილისში ყოფნის დროს გენ. მურავიოვმა 1855 წლის დეკემბრის ბოლო რიცხვებში მიიღო იმპერატორ ალექსანდრე II რესკრიპტი, რომელშიც დასახული იყო კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლის „შემდგომი მოქმედების“ ძირითადი გეზი. იმპერატორი კარგად ითვალისწინებდა, რომ ყარსის დაცემას „კეთილმყოფელი გავლენა ექნება“ ზავის გარშემო შესაძლებელი მოლაპარაკების დროს, ხოლო ომის განგრძობის შემთხვევაში გენ. მურავიოვს ევალებოდა „გამოესწორებინა ჩვენი საქმეები სამეგრელოში და სხვა პუნქტებში“ და შემდეგ გადაედგა ისეთი ნაბიჯი, როგორსაც იგი საქმისათვის მიზანშეწონილად დაინახავდა. კავკასიის მთავარსარდალმა მეფე-იმპერატორის რესკრიპტი თავის გულის პასუხად მიიღო.

გენ. მურავიოვის აზრით, ყარსის აღებისა და თურქთა ანატოლიის არმიის ყველაზე ბრძოლისუნარიანი ნაწილის ლიკვიდაციის მეოხებით, რუსეთის არმიის წინაშე იშლებოდა შეტევითი მოქმედების განუსაზღვრელი შესაძლებლობანი. მთავარსარდალი, თავის თანამშრომლებთან ერთად, ინტენსიურად ამუშავებდა მომავალი ოპერაციების გრანდიოზულ გეგმებს. იგი ამავე დროს კარგად ითვალისწინებდა რუსეთისათვის შექმნილ ხელსაყრელ სამხედრო და პოლიტიკურ პირობებს[1]. მაგრამ, ცხადია, გენ. მურავიოვის სტრატეგიულ განზრახულებათა სისრულეში მოყვანისათვის, უწინარეს ყოვლისა, საჭირო იყო ხელები გახსნოდა გურიის რაზმს, რომელიც „რიონის პლაცდარმზე“ იყო მიჯაჭვული; საჭირო

[1] ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილება 3, პაკეტი 145 (იხ. გენ. მურავიოვის წერილი ა. პ. ერმოლოვისადმი).

იყო საქმის მოთავება ომერ-ფაშასთან. მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლებოდა გურიის რაზმის ძირითადი შემადგენლობის გაწვევა ყარსისაკენ და მისი გადაქცევა მცირე აზიაში შემტევი არმიის საიმედო რეზერვად.

შორს უმიზნებდა რუსი გენერალი. იგი ენერგიულად ემზადებოდა ოპერაციებისათვის, ნერვიულობდა და მოუთმენლობას იჩენდა, თვით ჩქარობდა და სხვებსაც აჩქარებდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, არც მოწინააღმდეგეები ისხდნენ გულხელდაკრეფილნი. ირკვევა, რომ, თითქოსდა რუსი სარდლობის ვარაუდების საწინააღმდეგოდ, მოპირდაპირე ბანაკი, თავის მხრივ, საკუთარი „შეტევედრი" სტრატეგიული და ოპერატიული მოქმედების გეგმებს ამზადებდა. არ იქნებოდა უადგილო აქვე გავცნობოდით ამიერკავკასიაში გენერალური ლაშქრობის იმ ფართო გეგმას, რომელიც ამ დროს დამუშავებულ იქნა ინგლისის სარდლობის მიერ. ეს კოლონიზატორული გეგმა, რომელიც დღემდე უცნობი იყო, მიზნად ისახავდა საქართველოს დანაწევრებას და ქართველი ხალხის დამონებას ინგლისელ და თურქ დამპყრობლებისადმი.

ბრიტანეთის არმიის მთავარი შტაბის უფროსმა გენერალ-ლეიტენანტმა ვინდაშიმ, რომელიც თავის დროზე საუკეთესო რეპუტაციით სარგებლობდა თანამემამულეთა შორის, აღმოსავლეთის ომის დამთავრების შემდეგ შესაძლებლად ჩათვალა ერთ-ერთ რუს გენერალთან „ინტიმური" საუბრის დროს გადაეშალა ინგლის-საფრანგეთის სარდლობის საომარი გეგმები და ვარაუდები. რუსმა გენერალმა კი „კეთილსინდისიერად" ჩაიწერა თავისი ინგლისელი „მეგობრის" ნაამბობი და შემოუნახა იგი მომდევნო თაობებს.

ინგლისელი გენერლის ვინდაშის სიტყვებით, მოკავშირეთა სარდლობის გადაწყვეტილებით 1856 წლის საომარი კამპანია ყირიმში უნდა დაწყებულიყო აპრილის ბოლოს. პირველი რიგის ამოცანა იყო ყირიმის ნახევარკუნძულის მთლიანად განთავისუფლება რუსეთის არმიისაგან. ამის შემდეგ გათვალისწინებული იყო ინგლის-საფრანგეთის სამოკავშირო

არმიის გაყოფა ორ შემადგენელ ნაწილად. ამათგან, ფრანგთა კორპუსი გადასროლილი უნდა ყოფილიყო ბესარაბიაში სამოქმედოდ, ხოლო ინგლისელთა ჯარები—აზიაში. თვით ყირიმის დასაცავად გამიზნული იყო ნაკრები არმიის შექმნა, რომლის შემადგენლობაში უნდა შესულიყვნენ: თურქეთის რეგულარული ჯარები, პიემონტელები (იტალიელები), ინგლისური უცხოელთა ლეგიონი და საფრანგეთის ჯარების ნაწილი.

გენ. ვინდაშის მტკიცებით, ღიდი ბრიტანეთის მთავრობას განსაკუთრებით „სურდა დაეწყო საომარი მოქმედება რუსეთის კავკასიის არმიის წინააღმდეგ, უკანვე აეღო ყარსი და განეგრძო წინსვლა“.

„სამხედრო მინისტრის მოთხოვნით,—ამბობდა გენერალი ვინდაში,—მას წარვუდგინე გეგმის ჩემი პროექტი აზიურ თურქეთსა და ამიერკავკასიაში სამოქმედოდ. ჩემი გაანგარიშებით, 1856 წელს ჩვენ უნდა დაგვეკავებინა არზრუმი და მოგვეწყო კარგი კავშირი ტრაპიზონსა და არზრუმს შორის. შემდეგ უნდა მოგვესყიდა სპარსეთი, შეგვეყვანა გემების ღიდი ფლოტილია კასპიის ზღვაში...

ყარსის გარშემორტყმის შემდეგ ჩვენი მთავარი ძალები განაგრძობდნენ წინსვლას,—ან ერევნისაკენ, რათა კავშირი დაემყარებინათ სპარსეთის არმიასთან, ანდა ოდნავ ჩრდილოეთით, ახალქალაქით პირდაპირ თბილისისაკენ. თურქეთის ჯარების შენაერთებს ამ დროს უნდა დაეწყოთ შეტევა სამეგრელოში, და ჩვენ სრული იმედი გვქონდა, რომ შამილი თავის მხრივ რაიმეს გააკეთებდა...[1] ვფიქრობ, რომ 1857 წლის კამპანია დამთავრდებოდა კავკასიის ქედის სამხრეთი მხარის ყველა პროვინციის დაპყრობით“.

---

[1] როგორც ცნობილია, ინგლისელ რეაქციონერთა პირსისხლიანმა აგენტმა კავკასიაში—შამილმა აღმოსავლეთის ომის დროს სავსებით გაამართლა მისი ბატონების ნდობა. მან საკმაოდ ბევრი გააკეთა თავის პატრონთა საამებლად და საქართველოსა და ამიერკავკასიის ხალხთა სახიანოდ.

განსაკუთრებით საინტერესოა გავეცნოთ იმ როლსა და მნიშვნელობას, რაც ინგლისელების „უნივერსალურ“ გეგმაში განკუთვნილი ჰქონდა შამილს, სპარსეთისა და თურქეთის აგრესიულ წრეებს. „ჩვენ ვიმედოვნებდით, — განაგრძობდა ვინდაში,—რომ სპარსეთი გამოიყვანდა 50-ათასიან არმიას, რომელიც დაიკავებდა ყარაბახს, შირვანის ნაწილს და გაწყვეტდა თბილისის ურთიერთობას კასპიის ზღვასთან. შამილს კი უნდა დაეკავებინა კავშირურთიერთობის მთავარი გზა კავკასიის ქედზე. მთავარი არმია, არა ნაკლებ 100 ათასი კაცის შემადგენლობით, დაიძერებოდა ქვეყნის (ამიერკავკასიის.—ე.ბ.) შუაგულისაკენ, სადაც ჩვენ შეგვეძლო ადგილობრივი მოსახლეობის დახმარების იმედი გვქონოდა. რუსებს საფუძველი არ ჰქონდათ დაყრდნობოდნენ ამიერკავკასიის მუსლიმანური მოსახლეობის ერთგულებას. მეტიც: ქრისტიანებს შორისაც კი შეიძლებოდა აღმოჩენილიყო ჩვენს სასარგებლოდ განწყობილი ხალხი, განსაკუთრებით, როცა იქ, ჩვენი პროკლამაციებისა და აგენტების საშუალებით, გაეცნობოდნენ მოკავშირე სახელმწიფოების პოლიტიკურ მიზნებს ამიერკავკასიის მხარეში“.

საინტერესოა ვიცოდეთ: რით გამოიხატებოდა ამ ჩვენი ევროპელი „კეთილმყოფლების“ „პოლიტიკური მიზნები“ საქართველოსა და მთელ ამიერკავკასიაში? გენ. ვინდაშის გადმოცემით, ინგლისელებს, უწინარეს ყოვლისა, გადაწყვეტილი ჰქონდათ საბოლოოდ მოეწყვიტათ, ჩამოეცილებინათ რუსეთისაგან „ამიერკავკასიის ყველა პროვინცია“, ამის შემდეგ კი საქართველო დაეყოთ „მსგავსად დუნაის სამთავროებისა, და, ინგლისისა და თურქეთის პროტექტორატის ქვეშ, ჩამოეყალიბებინათ იქ ცალკეული სამთავროები; საქართველოსი. სამეგრელოსი, იმერეთისა, გურიისა, სომხეთისა. სპარსეთსა და თურქეთს დაუბრუნდებოდა ის ტერიტორიები, რომლებიც რუსეთს შეუერთეს გიულისტანისა და ადრიანოპოლის ტრაქტატებით. და, ბოლოს, კასპიის ზღვა გამოცხადდებოდა ნეიტრალურად,

ან შეზღუდულ იქნებოდა იმ სამხედრო გემების რიცხვი, რომლებიც რუსეთს შეეძლო იქ ჰყოლოდა"[1].

ასეთი იყო საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის დაპყრობა-დამონების და დანაწილების ჭეშმარიტად ინგლისური პროგრამა. ბევრი სხვა ისტორიული დოკუმენტიც მოწმობს, რომ ჩვენი მდიდარი ქვეყნისა და ჩვენი ნიჭიერი ხალხის დამონება ინგლისელ კოლონიზატორებს დიდი ხნის განმავლობაში ეზმანებოდათ. მათი ასეთი მისწრაფება მთელი თავისი რელიეფურობით 1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ომის დროს გამომჟღავნდა. „ინგლისმა მტკიცედ გადაწყვიტა არ დათანხმებულიყო მოლაპარაკებაზე,—წერდა ფრანგი ისტორიკოსი ა. დებიდური.—ინგლისი მზად იყო ახალი კამპანიისათვის, რომელიც, მისი აზრით, გადამწყვეტი უნდა ყოფილიყო... მისთვის აუცილებელი იყო სერიოზული შედეგები, მნიშვნელოვანი სარგებლობის მიღება"[2].

ამის შემდეგ ძნელი ასახსნელი არაა ის გარემოება, რომ ომერ-ფაშა, სამეგრელოში 1855—1856 წლების ზამთრის პერიოდში განცდილი სასტიკი მარცხისა და ყველა იმედების გაცრუების მიუხედავად, ასე აჭიანურებდა თავისი ჯარების ევაკუაციას. იგი ენერგიულად ეძებდა მოხერხებულ საფარს, ჯიუტად ეჭიდებოდა თითოეულ მიჯნას, თითოეულ გამაგრებულ ადგილს. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი კარგად იყო გაცნობილი ამიერკავკასიაში 1856—1857 წლების კამპანიის ინგლისურ გეგმას, რომლის განხორციელებაში მის კორპუსსაც უნდა მიეღო აქტიური მონაწილეობა[3]. მაგრამ თურქეთის მთავარსარდალს, რომელსაც უკვე საკმაო რაოდენობით ჰქონდა განცდილი მწარე გაკვეთილები, უკვე არაფრად

---

[1] მ ცსია, ფონდი ВУА, ს. 5953, ფურცელი 206—209.

[2] ა. დებიდური, „ევროპის დიპლომატიის ისტორია", ტ. II, გვ. 135 1947 წ., მოსკოვი.

[3] ამას ნათლად ადასტურებს ჯენ. ვინდაშის შემდეგი სიტყვებიც: „თურქთა ჯაოების შენაერთებს ამ დროს უნდა დაეწყოთ შეტევა სამეგრელოდან".

ეჭაშნიკებოდა ახალ ავანტიურაში მონაწილეობის მიღება და საკუთარი ხელებით, ინგლისელი ბატონებისათვის კვლავ ნარის გლეჯა. ომერ-ფაშამ გადაწყვიტა ხელი აეღო უიმედო საქმეზე და ჩამოსულიყო სცენიდან.

ინგლისელების 1856 წლის აგრესიული გეგმების გაცნობა შესაძლებლობას გვაძლევს ამოვხსნათ ის, თუ რატომ იყო, რომ მოკავშირეებს 1855 წლის შემოდგომაზე სევასტოპოლის დაცემის შემდეგაც კი არ სურდათ დახჭარებოდნენ თურქებს ყარსში ან სამეგრელოში. დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ ახალი დესანტი, გადმოსხმული ყულევში, ბათუმში და ან სხვა რომელიმე პუნქტში, რადიკალურად შეცვლიდა აქ მდგომარეობას, და შეცვლიდა უთუოდ არა რუსების სასარგებლოდ. მაგრამ მოკავშირეთა სარდლობამ არ გააკეთა ეს, მიუხედავად იმისა, რომ იმ დროს ინგლის-საფრანგეთის 200-ათასიანი არმია სრულიად უქმად იდგა სევასტოპოლის ნანგრევებთან. ამ უცნაური მოვლენის მიზეზი, ერთი მხრივ, უნდა ვეძიოთ იმ გარემოებაში, რომ ინგლისი ამ პერიოდში უდიდესი გატაცებით ამზადებდა უაღრესად ფართო მასშტაბის მორიგ საომარ კამპანიას, მეორე მხრივ კი, სწორედ ამ ხანას ეკუთვნის ურთიერთ წინააღმდეგობისა და ანტაგონიზმის გამწვავება ევროპელ პარტნიორთა შორის.

სევასტოპოლის დაცემის შემდეგ საფრანგეთის მთავრობის პოზიციამ მკვეთრი ცვლილება განიცადა. ნაპოლეონ მესამემ თავისი ძირითადი მიზნები მიღწეულად ჩათვალა და, წინააღმდეგ ინგლისის სურვილისა, უკვე აღარ სურდა ომის განგრძობა. მეტიც: საფრანგეთის იმპერატორმა თავისი დიპლომატების საშუალებით ენერგიულად დაიწყო ნიადაგის მოსინჯვა რუსეთთან დასაახლოებლად. ინგლისისა და საფრანგეთის ინტერესები და შეხედულებანი მთელი რიგი საერთაშორისო პრობლემების გარშემო დიამეტრულად დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. ნაპოლეონ III თითქოს გრძნობდა, რომ დგებოდა მომენტი, როცა შეიძლებოდა შესრულებულიყო მისი დიდი ბიძის „უკვდავი“ ანდერძი ინგლისის მიმართ შურისძიების შესახებ.

საფრანგეთის მთავრობა იმპერატორის შთაგონებით ენერგიულად შეუდგა ძირგამომთხრელ მოქმედებას პალმერსტონის დაპყრობითი გეგმების ჩასაშლელად აღმოსავლეთში. ინგლის-საფრანგეთის წინააღმდეგობანი, უწინარეს ყოვლისა, ებჯინებოდნენ მთელ რიგ სადავო პრობლემებს მცირე აზიაში, სადაც ნაპოლეონ III, წინააღმდეგ პალმერსტონისა, ემხრობოდა „წონასწორობის პრინციპის“ შენარჩუნებას. ცხადია, საფრანგეთს არაფრად ეპაშნიკებოდა არც ინგლისის ზომაზე მეტად გაძლიერება, არც რუსეთის მეტისმეტი დაუძლურება.. მოკავშირეთა შორის ატეხილმა დიპლომატიურმა პაექრობამ, ბრძოლამ და ინტრიგებმა ჩასაშლელად გასწირეს ინგლისის 1856 წლის აგრესიული გეგმები საქართველოს და მთელი ამიერკავკასიის წინააღმდეგ. ეს დამპყრობლური გეგმები და პროექტები მხოლოდ ქაღალდზე დარჩა.

ამავე დროს, სამეგრელოს პლაცდარმზედაც მოვლენები თავისებურად ვითარდებოდა. 1856 წლის თებერვალში თურქებმა მოულოდნელად ცეცხლს მისცეს თავიანთი ბარაკები, დაანგრიეს და გაანადგურეს მათ მიერ დაკავებული სიმაგრეები, სასწრაფოდ ჩასხდნენ გემებში და გაეშურნენ ტრაპიზონისაკენ. სამეგრელო დასტოვა და კოსტანტინოპოლში გაემგზავრა თვით ომერ-ფაშაც, რომელმაც თან გაიყოლია ქართველი ხალხის ზიზღი და შეჩვენება[1].

---

[1] ჩვენ არ მოგვეპოვება იმის დამადასტურებელი საბუთი, რომ გენ. ბრუნერი მოღალატედ ჩავთვალოთ, თუმცა მისი საქციელი როგორც ჩოლოქის შეტაკებისას, აკეთიდან ჯარების ევაკუაციის შემთხვევაში, აგრეთვე გურიის რაზმის დროებით უფროსად ყოფნის დროს სამეგრელოში, თავისი მოვალეობისადმი უდავოდ ღალატსა და გამცემლობას ესაზღვრებოდა. ყოველ შემთხვევაში, იგი გაუგონრად მხდალი, უმეცარი და „ნიკოლოზის ეპოქის“ ტიპიური გონებაჩლუნგი გენერალი აღმოჩნდა. 1854 წლის 4 ივნისს ჩოლოქთან შეტაკების დროს გენ. ბრუნერმა გვერდი აუარა რაზმის უფროსის გენ. ანდრონიკაშვილის ბრძანების შესრულებას, მტერზე გადამწყვეტი იერიშის დროს მხარი არ დაუჭირა გენ. მაიდელის შემტევ კოლონებს და თავისი პასიურობით თურქებს კონტრიერიშზე გადმოსვლის შესაძლებლობა მისცა.

დაუფარავი გესლით და ბოროტებით იღრინებოდა სასოწარკვეთილი „სარდარ-ეკრემი“ მოკავშირეთა იმ „უმადური“ სტრატეგებისა და დიპლომატების მისამართით, რომლებიც „ბედავდნენ“ ბრალი დაედოთ მისთვის საქართველოში განცდილი მარცხის გამო. ემყარებოდა რა უცხოეთიდან მიღებულ ინფორმაციას, გენ. მურავიოვი 1856 წლის 22 მარტს სამხედრო მინისტრს სწერდა: „ომერ-ფაშამ კონსტანტინოპოლიდან ტრაპიზონში დაბრუნების დროს ბევრ დამსწრესთან გამოთქვა დიდი მწუხარება იმის გამო, რომ დადებულ იქნა დროებითი ზავი. ამის შედეგად,—ამბობდა იგი,—მოკავშირეებს წაერთვათ საშუალება მათაც გამოსცადონ სამეგრელოს ჭაობები, რომლებშიაც ჩემი არმია იხრჩობოდაო“. უნდა აღინიშნოს მხოლოდ, რომ თურქეთის მთავარსარდალმა,

---

ომერ-ფაშას წინააღმდეგ მოქმედების დროს, 1855—1856 წლის ზამთარში, გენ. ბრუნერმა თავისი სრული უმოქმედობით ფაქტიურად შესაძლებლობა მისცა თურქთა საექსპედიციო კორპუსს უკანასკნელ მომენტში შედარებით იოლად ჩამსხდარიყო გემებში და გამგზავრებულიყო თურქეთში. საქმე ისაა, რომ გენ. ბრუნერმა მანამდე გამოაჭღავნა სრული სიბეცე, როცა თავის მოხსენებაში მთავარსარდლის სახელზე, ამტკიცებდა თითქოს „ომერ-ფაშა არ ფიქრობს სამეგრელოდან წასვლას, იგი ელოდება დამხმარე ძალებს, რომ გაანახლოს შემოტევაო“ (იხ. აქტები, ტ. XI, გვ. 185, 207, 229). მიუხედავად იმისა, რომ გენერალ ბრუნერს მოეპოვებოდა უტყუარი ცნობები ომერ-ფაშას ნამდვილი მდგომარეობის შესახებ, მას თავისი ინფორმაციებით შეცდომაში შეჰყავდა მთავარსარდლობა, ,ახდენდა მის დეზორიენტაციას.

და აი, აღსრულდა ის, რასაც სხვები მოელოდნენ. ომერ-ფაშამ ისარგებლა ჩვენი სარდლის სიბეცით, არხეინად დატვირთა თავისი ჯარები გემებზე და გასწია სამშობლოსაკენ. გენ. ბრუნერმა, ჯარების ამ ვაისარდალმა, მხოლოდ ამ მომენტში იტაცა თავში ხელი. „თურქეთის ეშელონები მოულოდნელად და ერთდროულად მოიხსნენ თავიანთი პოზიციებიდან და თურქეთისაკენ გასცურესო“,—წუწუნებდა იგი. „მოწინააღმდეგის უკანდახევა ისე სწრაფი და მოულოდნელი იყო, რომ ქვეითი ჯარით მისი დაწევა არ შეიძლებოდაო“,—წერდა იგი სხვა პატაკში. ერთ-ერთ თავის მოხსენებაში, გენ. ბრუნერი ცდილობდა იმით ემართლებინა თავი, რომ მან არჩია „უსარგებლოდ არ დაექანცა ჯარისკაცები უვარგის გზებზე“ რომ მას არ უნდოდა დაერღვია რეგულარული ნაწილების „ზამთრის დასვენება“ (აქტები, ტ. XI, გვ. 205).

რატომლაც, არჩია გაჩუმებულიყო იმ გმირ რუს ჯარისკაცებისა და მძვინვარე სახალხო მილიციის შესახებ, რომლის მარჯვედ ნასროლი ტყვიებით და ვაკაცურად მოქნეული ხმლებით ბედუკულმართი საექსპედიციო არმიის მრავალმა ათასმა ჯარისკაცმა და ოფიცერმა ჰპოვა სამარადისო სამარე კოლხეთის ჭაობებში.

ყირიმში დროებითი საზავო პირობების მიღებისა და პარიზის მოლაპარაკების დაწყების (1856 წ. მარტი) შემდეგ საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის საზღვრების გასწვრივ შეწყდა საომარი მოქმედება. გაჩაღდა ოფიციალური დიპლომატიური და სამშვიდობო შეხვედრები მხარეთა სარდლობას შორის. ახალი ვითარების პირობებში მოიხსნა სახალხო ლაშქრის შენახვის საკითხიც. ხელისუფლების ორგანოები და ადგილობრივი სარდლობა შეუდგნენ საქართველოს ლაშქრის მონაწილეთა მასობრივად გაშვებას თავიანთ სახლებში. „იმ მიზნით, რომ მოსახლეობას საშუალება მიეცეს დაუბრუნდეს სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებს,— სწერდა გენ. მურავიოვი სამხედრო მინისტრს დოლგორუკოვს 1856 წლის აპრილის დასაწყისს,—გენერალ-ლეიტენანტმა ვაგნერმა გასცა განკარგულება როგორც გურიის, ისე სამეგრელოს მილიციის შემადგენლობის მნიშვნელოვნად შემცირების შესახებ. სამეგრელოში დათხოვნილი იქნებიან ფაღავას და ჩიქოვანის ცხენოსანთა რაზმები[1]". შემდგომ პატაკებშიაც კავკასიის არმიის მთავარსარდალი კვლავ და კვლავ აცნობებს სამხედრო მინისტრს, რომ პარიზის ზავის დადების გამო გრძელდება გურიის და სამეგრელოს მილიციის რიცხვის შემცირებაო[2]. ამრიგად, საქართველოს ლაშქარი (მილიცია) საომარი მოქმედების დაწყების პირველივე დღეებიდან ომის დამთავრებამდე განუშორებლად იმყოფებოდა თავის საბრძოლო პოსტზე. ჩვენი ლაშქრის მამაცი მებრძოლები ომის სამი წლის განმავლობაში ღირსეულად

---

[1] მ ს ი ა. ს. 5966, ფ. 94—95.

[2] იქვე

უდგნენ მხარდამხარ რუსეთის სახელოვანი არმიის ჯარისკაცებს და მათთან ერთად ინაწილებდნენ როგორც სუსხიანი ომის მთელ მსხვერპლსა და სიძნელეებს, ისე სიხარულსა და დიდებას მტერზე მოპოვებულ გამარჯვებათა გამო.

ჯერ კიდევ აღმოსავლეთის ომის წლებში მსოფლიო პრესა და გამოჩენილი დიპლომატები სწორად ითვალისწინებდნენ, რომ კავკასია-თურქეთის ასპარეზზე საომარი კამპანიის შედეგები მნიშვნელოვან როლს ითამაშებდა ომისშემდგომი პრობლემების გადაჭრისას. მართლაც, საზავო ბოლაპარაკების დროს პარიზში ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი სწორედ ყარსის პრობლემამ დაიკავა. ომის თანამედროვისა და მაშინდელი მოვლენების გამოჩენილი თანამონაწილის მ. ჰ. შჩერბინინის მოწმობით, „მრისხანე ციხე-სიმაგრის (ყარსის.— ე. ბ.) საკითხმა უდიდესი გავლენა მოახდინა პარიზის საზავო კონფერენციის პირობებზე"[1]. როგორც ცნობილია, პარიზში მიღებული სამშვიდობო ტრაქტატის საფუძველზე, მეფის მთავრობა ვალდებული იყო გაცვლის წესით, სევასტოპოლისა და მისი მიდამოების ფასად, უკანვე დაებრუნებინა თურქეთისათვის ყარსისა და ბაიაზეთის ფაშალიყები ფოცხოვის სანჯაყთან ერთად; თავისი სივრცით ეს უკანასკნელი მრავალჯერ აღემატებოდა ყირიმის ნახევარკუნძულის სანაპიროს იმ ტერიტორიას, რომელსაც მოკავშირეები რუსეთს უბრუნებდნენ. ამასთან, ამ გაცვლა-გამოცვლის თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთს დაუბრუნდა სევასტოპოლის ოდესღაც განთქმული, მოკავშირეთა მიერ აფეთქებული, ციხე-სიმაგრის მარტოოდენ ნანგრევები, ხოლო ყარსის ციტადელი რუსებმა მოწინააღმდეგეს თითქმის სრულიად ხელუხლებლად ჩააბარეს. ეს აიხსნებოდა იმ დანაშაულებრივი უდარდელობით, უძრაობითა და რუტინით, რომლებიც იმდროინდელი სარდლობის შტაბებს ახასიათებდა.

ამის საილუსტრაციოდ ზედმეტი არ იქნებოდა გავცნობოდით ზოგიერთ ფაქტს. ჯერ კიდევ პარიზის სამშვიდობო

---

[1] „რუსსკაია სტარინა", 1874, წ., ტ. XI, გვ. 113.

ხელშეკრულების ხელმოწერამდე 1856 წლის 14 მარტს, სამხედრო მინისტრი სპეციალური მიმართვით აცნობებდა გენ. მურავიოვს „მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის“ გადაწყვეტილებას: მოესპოთ ყარსის ყველა ის სიმაგრე, რომლებიც უკანასკნელ დროს ინგლისელმა სპეციალისტებმა ააგეს. „ვღებულობთ რა მხედველობაში ომის მალე დამთავრების შესაძლებლობას და ჩვენს მიერ დაპყრობილი ყარსის ოლქის თურქებისათვის დაბრუნების აუცილებლობას ზავის დადების დროს,—სწერდა გენ. დოლგორუკოვი კავკასიის არმიის მთავარსარდალს,—ვისწრაფვი უმორჩილესად გთხოვოთ თქვენ გვაცნობოთ: რა განკარგულება არის მიცემული თქვენს მიერ აღნიშნული ციხის ვერკების მოსასპობად? ჩემს მიერ დასახელებული მიზეზები... თქვენ სიკმარისად აგიხსნით იმ საქმის მთელ მნიშვნელობას, რომელიც ამჟამად ღირსია განსაკუთრებული ყურადღებისა“[1].

ამრიგად, საქმის დასაწყისი თითქოს კარგი იყო. უმაღლესი განკარგულება დროულად და მიზანშეწონილად გაიცა. ახმაურდა კავკასიის არმიის შტაბის კანცელარიაც. დაიწყო დაუსრულებელი მიწერ-მოწერა. სამხედრო უწყებრივი იერარქიის არხებით დაიძრა ბრძანებების, განკარგულებების, ინსტრუქციების ნიაღვარი. ამას თან მოჰყვა საპასუხო პატაკების, ანგარიშების, ახსნა-განმარტებების შემხვედრი ნაკადი. ასე გრძელდებოდა 3—4 თვე. ე. ი. მანამდე, ვიდრე, ბოლოს, პრაქტიკულად არ დაისვა ყარსისა და მისი სანჯაყების თურქეთის მთავრობისათვის გადაცემის საკითხი. ამიერიდან ყარსის სიმაგრეების განადგურებაზე ფიქრიც კი აღარ შეიძლებოდა. სავსებით მართებული ღონისძიება და ცოცხალი საქმე მეფისდროინდელმა ბიუროკრატიულმა დამყაყებულობამ შებოჭა და ჩაახშო. ამიტომ გასაკვირალი არ არის ის უმაგალითო აღფრთოვანება და ზეიმი, რაც ყარსის დაბრუნებამ გამოიწვია თურქეთის ბანაკში. მრავალრიცხოვანი მილოცვები, მიმართვები და მანიფესტები რუსების „საპატივცემოდ“, რომ-

[1] აქტები, ტ. XI, გვ. 266.

ლებიც მძლავრ ნაკადად მოედინებოდა მოწინააღმდეგის ბანაკიდან, მკაფიოდ გამოხატავდა თურქების სიხარულისა და აღტაცების ჭეშმარიტ მიზეზებს. და მათ ამის სრული საფუძველი ჰქონდათ.

ყარსის მიღება-ჩაბარების აქტების გაცნობა ნათლად მოწმობს, თუ რამდენად დაუზიანებლად და წუნდაუდებლად ჩაიბარეს თურქებმა როგორც „მცირე აზიის ციტადელი", ისე მთელი ფაშალიყო თავისი სანჯაყებით[1].

იმ შესანიშნავი სამხედრო წარმატებებისათვის, რომლებიც მოპოვებულ იქნა ახალციხეში და ბაშკადიკლართან 1853 წლის შემოდგომაზე, მდ. ჩოლოქზე. კურიუკდარასთან და ჩინგილის სიმაღლეებზე 1854 წლის ზაფხულში, ყარსის ციხე-სიმაგრის კარიბჭესთან და კოლხეთის დაბლობებში 1855—1856 წლის სუსხიანი ზამთრის პერიოდში, რუსეთის, უკრაინის, საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ხალხთა შეერთებული მხედრობის ზღვა სისხლი დაიღვარა. საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში ერთად დაღვრილმა სისხლმა კიდევ უფრო განამტკიცა და შეადუღაბა მშობლიური ქვეყნის პატრიოტთა ურღვევი კავშირი, მათი ძმობა და მეგობრობა, კიდევ უფრო გამოკვერა და გამოაწრთო ბრძოლის ქურაში მოძმე ხალხების ნებისყოფა, მათი საბრძოლო ერთიანობა.

1853—1856 წლების აღმოსავლეთის ომის დროს ქართველი ხალხის უაღრესად მძიმე და თან საპატიო მისიის ნათელსაყოფად უადგილო არ იქნება აქვე დავიმოწმოთ მეფის მთავრობის ოფიციალური წარმომადგენელი. ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი პოლკოვნიკი კოლუბაკინი თავის ერცელ მოხსენებაში თავ. ბარიატინსკის სახელზე ალექსანდრე II მეფედ კურთხევასთან დაკავშირებით 1856 წლის 18 ივლისს აწეული ტონით წერდა: „ომმა მთელი თავისი ბრწყინვალებით გამოაცალინა ადგილობრივი თავადაზნაურობის გულადობა.

[1] ყარსის ციხე-სიმაგრისა და სანჯაყების მიღება-ჩაბარების შესახებ მიწერ-მოწერა იხ. ს ა ქ ც ი ა, ფონდი II, ს. №2502. ფურცლები 363—367, 368—369: იგივე: აქტები, ტ. XI, გვ. 266, 268—270. 273, 278, 285—326.

1854 წელს ადგილობრივი მილიციის ჩინებულმა იერიშმა გადაწყვიტა ბელადის ბრძოლის ბედი, ძლევამოსილად დაამთავრა პირველი კამპანია და დიდი ხნით უზრუნველყო ამიერკავკასიის საზღვაო სანაპირო ზოლი. 1855 წელს იმერეთის მწყობრმა ლაშქარმა თავისი მონაწილეობით ენგურზე, მონაწილეობით, რაც მოწინააღმდეგეს დაუნდობელი სახალხო ომით ემუქრებოდა, დიდხანს შეაკავა ომერ-ფაშა შემოჭრისაგან. ბოლო ხანებში თავისი ყოველდღიური პარტიზანული თავდასხმებით სამეგრელოში (ომერ-ფაშას საოკუპაციო ჯარებზე. — ე. ბ.) მან დაამტკიცა ენერგიის შეუპოვრობა და ერთგულების შეუდრეკლობა.

ქართული ლაშქრის მეთაურის ტიპი.

კიდევ ვიტყვი, რომ რუსეთი ყარსის დაცემას ადგილობრივ თავადაზნაურობას უნდა უმადლოდეს, რადგან იმერეთი, ასე ვთქვათ, მოალყე კორპუსის კონტრვალაციურ ხაზს წარმოადგენდა. მთავარსარდალს, მხოლოდ იმერლების სიმტკიცით სრულიად დაიმედებულს, შეეძლო არ შეეძრწუნებულიყო ომერ-ფაშას შემოტევით და ჩვენი გენერლების წარუმატებლობით,[1] რათა ალყა არ მოეხსნა[2].

[1] იგულისხმება გენ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის უკანდახევა სამეგრელოდან.
[2] აქტები, ტ. XI, გვ. 712.

ზემოაღნიშნული სიტყვები ეკუთვნის არა სხვა ვინაც, არამედ მეფის დამჭაშსა და თავგამოდებულ რუსიფიკატორს, რომელიც ცარიზმის სხვა სატრაპთა შორისაც კი გამოირჩეოდა თავისი დიდმპყრობელურ-რეაქციული უხამსობითა და კაცთმოძულეობით. მისი მოხსენება ბარიატინსკისადმი წარმოადგენდა ომგადახდილი ქართველი თავადაზნაურობისა და სახალხო მილიციის სამი წლის ღვაწლის ერთგვარ შეჯამებას. გასაგებია, რომ თვითმპყრობელობის ადმინისტრატორი პირველ რიგში გუნდრუკს უკრავს და დიფირამბებს უმღერის ქართველ თავადაზნაურობას, თუმცა იგი, ამავე დროს, ვერ ახერხებს მიჩქმალოს ისტორიული დამსახურება მთელი ქართველი ხალხისა, რომელმაც თავისი ქვეყანა ომის წლებში მიუვალ ციხე-სიმაგრედ გადააქცია. საერთოდ, პოლკოვნიკ კოლუბაკინის მიერ მიცემული დახასიათება წარმოადგენს კიდევ ერთ მნიშვნელოვან მოწმობას აღმოსავლეთის ომის წლებში ქართველი ხალხისა და რუსი რეგულარული ჯარის დამხმარე ძალის საქართველოს მილიციის განსაკუთრებული როლის გასაგებად. ეს ეშმარიტება იმდენად ცხადად და მკაფიოდ მოჩანდა, რომ მისი მიეიწყება და მიჩქმალვა მეფის თვითმპყრობელობის ოფიციალურმა წარმომადგენლებმაც კი ვერ გაბედეს.

საქართველოს მილიცია (ლაშქარი) წარმოადგენდა XIX საუკუნის ქვეყნის სინამდვილის ერთ-ერთ ყველაზე თავისებურ, ორიგინალურ გამოხატულებას. ყირიმის ომში ქართველთა ლაშქარმა, შეინარჩუნა რა ძირითადად სამხედრო ორგანიზაციის სპეციფიკური ფეოდალურ-წოდებრივი ფორმა, შეიძინა ახალი ნიშნები და თვისებანი, რომლებიც მას ტაქტიკის, დისციპლინის, სამხედრო ჩვევა-ოსტატობის მხრივ უახლოვებდნენ რეგულარული არმიის შენაერთებს.

1854 წელს გაზ. „კავკაზის" კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ „ქართველი მილიციონერები ლაშქრობის დროს იქცეოდნენ ისე ღირსეულად და კეთილშობილურად, როგორც საუკეთესო რეგულარული შენაერთების ჯარისკაცები[1]. ისეთი

[1] გაზ. „კავკაზი", 1854 წ. № 55.

სასტიკი და „მიუკერძოებელი“ მსაჯულიც კი, როგორიც იყო გენერალი მურავიოვი, ერთ-ერთ თავის რელაციაში წერდა, რომ ქართველი მოლაშქრეები „არ კმაყოფილდებიან მარტოოდენ მამაცობით და გმირობით, ისინი ამავე დროს ასრულებენ ყველაზე მკაცრ დისციპლინის მოთხოვნებსაც: მათი რიგების მწყობრობა აძლევს მათ გამოცდილი რეგულარული ჯარების მრისხანე სახეს“[1]. ამასვე აღნიშნავს თავის პატაკში (1855 წლის 26 ოქტომბერს) ვინმე პორუჩიკი მახოტინიც, რომელმაც შემოწმების დროს ნახა, რომ „გურიის, სამეგრელოს და სამურზაყანოს მილიციის რაზმებში შემოღებულია წესრიგი: საავანპოსტო სამსახური მოწყობილია ჩვენი (რეგულარული ნაწილების.—ე. ბ.) საწესდებო შინაგანაწესის მიხედვით; სხვადასხვა ნაწილების უფროსებს ეძლევათ წერილობითი ინსტრუქციები; თვითეული რაზმისა და დრუჟინის მიხედვით ყოველდღიურად ინიშნებიან განსაკუთრებული მორიგეები; ადგილმდებარეობის დათვალიერების მიზნით მწყობრის წინ დღეგამოშვებით იგზავნებიან რაზმები 60—100 კაცის შემადგენლობით“ და ა. შ.[2]

მილიციის სოციალური შემადგენლობის დასახასიათებლად საარქივო დოკუმენტები ერთობ შეზღუდულია. შემონახული მცირეოდენი ცნობები მაინც იძლევა შესაძლებლობას დავასკვნათ, რომ მილიციის რაზმები ძირითადად სახაზინო და საბატონო გლეხთაგან შედგებოდა. რაზმის მეთაური კი, როგორც წესი, თავადაზნაურობისაგან ინიშნებოდა. ოზურგეთის მაზრის ერთ-ერთი სამილიციო დრუჟინის უფროსს, ნიკოლოზ ღლონტს თავის პატაკში მოჰყავს მებრძოლთა სია, რომლებმაც თავი გამოიჩინეს საგმირო საქმეებით. აღსანიშნავია, რომ დასახელებულ სიაში დიდად ჭარბობს საბატონო გლეხთა გვარები (სიმონ სიხარულიძე, გაბრიელ ხავთასი, სპირიდონ ქავჟარაძე, სიმონიკა პინიში და სხვ.). მაგრამ

---

[1] მ ც ს ი ა. ფონდი 69, საქმე 28, ფ. 7266.

[2] ს ა ქ ც ი ა. ფონდი 939, 4. ფ. 63.

გლეხთა გვარებთან ერთად სიაში დასახელებულია გურიის აზნაურებიც (ღლონტი, მამულაშვილი და სხვ.)[1].

მთავრობის დაჯილდოებულთა შორის ვხვდებით თბილისისა და გორის ლაშქრის სახელოვან მეომრებს, მათ შორის: გიორგი ნამგალაურს, დავით გოდერძიშვილს, არტემ ბადალაშვილს, ივანე ქართველიშვილს, ალექსი დურუზაშვილს, სოლომონ იკაშვილს, ზაალ მუსხელიშვილს, გიორგი არჩვაძეს, სიმონ გარიშვილს, შაქრო უმიკაშვილს, იოსებ ხმიადაშვილს და სხვ.

თავისი შემადგენლობით და ორგანიზაციის თავისებურებით ყირიმის ომის წლებში გვხვდებიან საკმაოდ მრავალფეროვანი სამილიციო შენაერთები, ასეულები, რაზმები, ლაშქრეული („დრუჟინა"). მილიციის რაზმები იყენენ ქვეითი და ცხენოსნური, წვრილი და მსხვილი შემადგენლობის შენაერთები, ნაკრები, დროებითი და მუდმივი. გვხვდებიან გლეხური, თავადაზნაურული და შერეული შემადგენლობის რაზმები. სამილიციო ბეგარა ვრცელდებოდა მოსახლეობის თითქმის ყველა წოდებაზე. მაგრამ, საზოგადოების ზედაფენები, თავადები და აზნაურები, როგორც აღინიშნა, უმთავრესად რაზმის მეთაურების მოვალეობას ასრულებდნენ.

მრავალრიცხოვანი დოკუმენტები მეევრმეტყველურად ადასტურებენ რაზმისა და ლაშქრის უფროსების უდიერ დამოკიდებულებას რიგითი მებრძოლებისადმი. გლეხი-მილიციონერი დაცინვის, ცემა-ტყეპისა და ექსპლოატაციის ობიექტს წარმოადგენდა. თავადაზნაურობა უსირცხვილოდ ითვისებდა იმ მცირე თანხებსაც კი, რასაც სახელმწიფო ითვალისწინებდა მილიციის შესანახად, ხოლო პროტესტის შემთხვევაში მწყობრის მილიციელებს ბარბაროსულად უსწორდებოდნენ.

დამახასიათებელია, რომ თვით გურიის რაზმის სარდალმა გენ. ანდრონიკაშვილმაც კი ვერ აუხვია გვერდი მილიციის ნაწილებში ფართოდ გავრცელებულ დანაშაულებრივ ბოროტ-

---

[1] საქცია, ფონდი 1087, საქმე 472. ფ. 5.

[2] საქცია, ფონდი 118, საქმე. 1934, ფ. 1—41.

მოქმედებებს და თავის მოხსენებაში გენ. რეადის სახელზე აღნიშნა, რომ ქუთაისის გუბერნიის სამილიციო ნაწილებში ფართოდ არის გავრცელებული ქრთამი. იგი გულისწყრომით წერს, რომ „უფროსები თვითნებურად ითვისებენ მილიციელთა ხელფასებს", რომ ამ უკანასკნელთ კერძო პირები ართმევენ ცხენებს და თვითონ ეპატრონებიან მას. გენ. ანდრონიკაშვილი ამხილებს დამნაშავე პირებსაც. ასე, მაგალითად, იგი მიუთითებს, რომ „ჯილდოების განაწილებაც კი სრულიად ◆რამართებულად ხდება და ასეთებს ღებულობენ მხოლოდ ისინი, ვისგანაც პოლკოვნიკი კორღანოვი ხეირს გამოელისო". დასასრულ, ანდრონიკაშვილი აღნიშნავდა, რომ ყველა ეს წრეგადასული ბოროტმოქმედებანი და დანაშაულებანი ხალხის თვალში სახელს უტეხს სახელმწიფოებრივ დაწესებულებებს და იქ მომუშავე ჩინოვნიკებსაც.

1853—1856 წლების სამხედრო კამპანიამ ამიერკავკასიაში, ისე როგორც რუსეთის მთელ იმპერიაში, უაღრესად გაამწვავა კლასობრივი წინააღმდეგობა და კლასთა ბრძოლა. ეს კანასკნელი საქართველოსა და ამიერკავკასიის სინამდვილეში მჭიდროდ გადაეწნასკვა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ. კერძოდ, ომის წყალობით სრულიად გამოუვალ ჩიხში მოემწყვდა სამეგრელოს და საერთოდ დასავლეთ საქართველოს მშრომელი მოსახლეობა. მიუხედავად უმაგალითო სიღატაკის და გაპარტახებისა, რომელშიაც სამეგრელოს გლეხობა თურქების ოკუპაციამ ჩააგდო, მიუხედავად უდიდესი მსხვერპლის და უმანკოსისხლისა, რაც მან ოკუპანტებთან ბრძოლას შესწირა, ადგილობრივი თავადები და აზნაურები ოდნავაც არ ზოგავდნენ თავიანთ ყმებს. გლეხების ექსპლოატაცია და შევიწროება ბატონების მხრივ ომის დროს და ომის შემდეგ კიდევ უფრო გაძლიერდა, მან მხოლოდ სრულიად ახალი, უაღრესად მწვავე ფორმები მიიღო. ცხადია, მეფის დამქაშები, ბნელეთის მოციქულები ყოველთვის შევიწროებულ-გაყვლეფილი მოსახლეობის (ყმა-გლეხების) წინააღმდეგ გამოდიოდნენ და მემამულე-ბატონების ინტერესთა სადარაჯოზე იდგნენ.

სამეგრელოს აჯანყებული გლეხობის შეუპოვარმა წინამძღოლმა უტუ მიქავამ 1857 წელს უბრალო, მაგრამ გაბედული და მართალი სიტყვებით ამხილა თავადებისა და აზნაურების არაადამიანური მოქმედება გლეხობის მიმართ თურქების ოკუპაციის მძიმე წლებში: „ერთ წელზე ცოტა მეტი გავიდა მას შემდეგ, — განაცხადა მან, — რაც ჩვენი სამშობლო წალეკილ იქნა ოსმანთა ჯარების მიერ. მტერი ანადგურებდა ყველაფერს, რაც მას ხელში ჩაუვარდებოდა. შველას ჩვენ არსაიდან არ მოველოდით.. რუსი ჯარი წავიდა ჩვენგან, ხოლო ჩვენმა ბატონებმა, დახმარების ნაცვლად, იწყეს ჩვენი ბავშვების — გოგონებისა და ბიჭების — მოტაცება და მათი გაყიდვა ოსმანებზე... წავიდნენ ოსმანებიც და ჩვენი ბატონები მოგვადგნენ ჩვენ უწინდელზე უარესად, თვით ოსმანებზე უარესადაც...“ [1].

ამაღლებისა და ბაღდადის უბნების (იმერეთი) აჯანყებული გლეხები 1857 წლის ნოემბერში გამოძიების პროცესის დროს გაბედულად ამხილებდნენ თავიანთი ბატონების აღვირახსნილობას, ლაპარაკობდნენ იმ მსეცურ შევიწროებასა და ტანჯვაზე, რასაც ისინი განიცდიდნენ ადგილობრივი თავადაზნაურებისაგან. გლეხები ასახელებდნენ კიდეც მათ აწიოკებაში და შევიწროებაში მონაწილე კონკრეტულ პირებს (მათ შორის, თავადებიდან: ჩიჯევაძეს, ერისთავს, ლორთქიფანიძეს, ჩხეიძეს. აზნაურებიდან: გოცირიძეს, ერისთავს, ლაშიშვილს, ახვლედიანს, ლორთქიფანიძეს და სხვებს). „სახალხო მილიციის დროს, — ამბობდა აჯანყების ერთი მონაწილეთაგანი, — გლეხებს ვალდებულად გვხდიდნენ სალაშქროდ საკუთარი ცხენებით გავმგზავრებულიყავით; გარდა ამისა, ლაშქარში მონაწილე გლეხს თვითეული ლაშქრობისას დამატებით ვერცხლის ათ მანეთს გვახდევინებდნენ. ამავე დროს ჩვენი მემამულე-ბატონები თავისთვის იტოვებდნენ იმ თითო ჩერვონეკსაც, რომელიც მთავრობის მიერ დაწესებული იყო მილიციონერთა ყოველთვიურ ხელფასად“[1].

---

[1] ციტირებულია კ. ბოროზდინით, იხ. „მოგონებანი ამიერკავკასიაზე“ გვ. 144.

სამეგრელოსა და იმერეთის აჯანყებული გლეხობის მგზნებარე სიტყვებში მთელი საქართველოს აღშფოთებულ მშრომელთა ფართო მასების მრისხანე ხმა ისმოდა.

აღსანიშნავია, რომ ქართველი თავად-მემამულეები უბოდიშოდ არღვევდნენ მთავარმართებლობის ინსტრუქციას, რომლის მიხედვით მებატონე ვალდებული იყო ლაშქარში მონაწილე გლეხი საკუთარი ხარჯით უზრუნველეყო ცხენით და საჭირო იარაღით. ამის ნაცვლად ქართველი არისტოკრატები პირადად ითვისებდნენ სახელმწიფოს მიერ მილიციისათვის გაღებულ გროშებს. ამავე დროს, მოლაშქრე გლეხს მემამულის სასარგებლოდ ახდევინებდნენ 10 მანეთს თვითეული ლაშქრობისათვის, ხოლო ბრძოლის ველიდან დაბრუნებულ ომგადახდილ გლეხს ართმევდნენ საკუთარ ცხენს და საჭურველს და ცემა-ტყეპითაც უმასპინძლდებოდნენ. ჭეშმარიტად, ტირანიის თავაშვებულობა და ცინიზმი ამაზე შორს ვერ წავიდოდა! დამახასიათებელია, რომ ქართველმა მემამულე-არისტოკრატებმა, თავადებმა და აზნაურებმა ქვეყნის ამ მძიმე განსცადელის ჟამსაც კი მოახერხეს გამოენახათ თავიანთი შემოსავლის გადიდების წყარო და მოსისხლე მტრების წინააღმდეგ წარმოებული ომი თავის ანგარების მიზნებისათვის გამოეყენებინათ.

ომის დროს საზოგადოების ზედაფენებში ფართოდ გავრცელებული უდიერი ბოროტმოქმედებანი, გლეხური მოსახლეობისა და რიგითი მილიციონერების ბარბაროსული შევიწროება და აბუჩად აგდება მშრომელ მასებში იწვევდა კლასობრივ რეაქციას, რაც ხშირად მწვავე სოციალურ შეტაკებებში ისახებოდა. ამ მხრივ საკმარისია აღვნიშნოთ ხერთვისის უბნის 27 სოფლის გლეხთა მოსახლეობის გამოსვლები 1854 წლის ივლისში; შორაპნის მოსახლეობის შეიარაღებული გამოსვლა მეფის მთავრობის ადგილობრივი წარმომადგენლების წინააღმდეგ 1854 წლის ოქტომბერში; „უწესრიგობა“ ქალ. ჟუთაისის ხელოსანთა და სხვა მშრომელ მოსახლეობაში; სუჯუნის გლეხობის აჯანყება 1855 წლის მარტში; მოძრაობა კახეთში — სიღნაღის მილიციის რიგებში და

სხვ. აშკარად ჩანდა, რომ ჩაგრული, შევიწროებული, დამცირებული მშრომელი მასების მოთმინების ფიალა პირთამდე იყო ავსებული.

მრავალრიცხოვანი საარქივო დოკუმენტები და სხვა პირველწყაროები თვალსაჩინოდ მოწმობენ იმას, რომ მიუხედავად ომის მქუხარე ამბებისა, რაც ქართველი ხალხის დიდი უმრავლესობის უამრავ ცოცხალ ძალებსა და რესურსებს ნთქავდა, კლასობრივი ბრძოლა და სოციალური ანტაგონიზმი ომის განმავლობაში მაინც არ შენელებულა. უნდა ვაღიაროთ, რომ აღნიშნული საკითხის ცოტად თუ ბევრად საფუძვლიანი გაშუქებისათვის აუცილებელი იქნებოდა სპეციალური მონოგრაფიის დაწერა.

თავიანთი მჩაგვრელების წინააღმდეგ გლეხთა მასების მრისხანებისა და აღშფოთების აქტიური გამოხატულება ომის წლებში და ომის შემდეგ მკაფიოდ მოწმობდა მთელი სოციალური სისტემის სიდამპლეს, ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების კრიზისის მომწიფებას, იგი მოასწავებდა იმას, რომ სოციალური კონფლიქტი მთელი თავისი რევოლუციური ძალით უნდა აბობოქრებულიყო ომის უახლოეს მომდევნო პერიოდში.

„ოსმალეთის 1853—56 წლების ომის შემდეგ, — წერდა ნ. ნიკოლაძე „კოლოკოლის" ფურცლებზე, — გლეხთა განთავისუფლების საკითხი საქართველოში საზოგადოებრივი წყობილების ყველა ელემენტს აღელვებდა და მან, დამოუკიდებლად თავისი სოციალური ხასიათისა, თავიდანვე მიიღო პოლიტიკური ბალანსის ხასიათი. ამ საკითხის წამოყენებას არ შეეძლო არ გაეღვიძებია ქართველი ხალხის პოლიტიკური ინსტინქტები, და რადგან გლეხთა საკითხი... იზრდებოდა საქართველოში არა დღეობით, არამედ საათობით, ამიტომ საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება დაუკავშირდა გლეხთა საკითხის ამა თუ იმ გადაწყვეტას და რაღაც ათი წლის განმავლობაში წარმოუდგენელი სიჩქარეთით განვითარდა"[1].

[1] „კოლოკოლი", 1865 წ. № 198, იხ. რიო-ნელის (ნ. ნიკოლაძის ფსევდონიმი) სტატია: „გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში".

ასეთი ვარაუდი სავსებით გონივრული და საფუძვლიანი აღმოჩნდა. აღმოსავლეთის ომის შემდეგ ფეოდალურ-ბატონყმურმა სისტემამ ჩვენს ქვეყანაში თავისი არსებობის კრიზისულ ეტაპს მიაღწია. დადგა მისი აღსასრულის ხანა. გლეხობა აქტიურად ჩაება ბრძოლაში მჩაგვრელთა წინააღმდეგ. მშრომელი ხალხის რევოლუციურმა მოძრაობამ მემამულე თავადაზნაურობა წინააღმდეგ თავდაპირველად განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო სამეგრელოსა და იმერეთში. მალე გამოსვლებისა და ბრძოლის ცეცხლი ფართოდ მოედო აფხაზეთს, გურიას, ბელაქნის პროვინციას და საქართველოს სხვა რაიონებს.

გლეხთა მქუხარე რევოლუციური გამოსვლები საქართველოში, ისე როგორც მთელ რუსეთში, 1853—1856 წლების აღმოსავლეთის (ყირიმის) ომის უშუალო გამოძახილს წარმოადგენდა. ფართოდ გაჩაღებული ბრძოლები ახალი ერის მოახლოებაზე ღაღადებდა. ამკარად იგრძნობოდა თვითმპყრობელურ-ბატონყმური სისტემის რღვევის დასაწყისი. შუასაუკუნეობრივი ტირანიის თვითნებობას, მთელი თავისი ისტორიული გარდუვალობით, ბოლო უნდა მოღებოდა.

---

6. დასკვნა

> მეტრესე გამარჯვება არ შეიძლება
> თუ არ ჩაინერგე მისდამი სი-
> ძულვილი მოელი არსებით.
>
> **ი. ბ. სტალინი**

ომი მეტად რთული საზოგადოებრივი მოვლენაა. მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლის, რომ საჭიროა კონკრეტული ომის შესწავლას მივუდგეთ არა მეტაფიზიკურად, არა დოგმატურად, არამედ დიალექტიკურად, რადგან ომი.არ ჰრის ერთხელ და სამუდამოდ გაყინული, უცვლელი მოვლენა. მარქსიზმ-ლენინიზმი ცნობს ორნაირ ომს: ომს სამართლიანს, არამტაცებლურს, განმათავისუფლებელს, და ომს უსამართლოს, მტაცებლურს, ე. ი. ისეთს, რომელიც მიზნად ისახავს სხვა ქვეყნების, სხვა ხალხების დაპყრობასა და დამონებას. მაგრამ ომების ბუნების გაგების მარქსისტულ-ლენინური დიალექტიკა ისე მარტივი როდია, როგორც ზოგიერთ ადამიანს ეჩვენება. მაგალითად, ზოგიერთი ომის შესახებ ძნელია იმის თქმა, რომ იგი **მხოლოდ** სამართლიანი, ან **მხოლოდ** უსამართლოა. ისიც ხდება ხოლმე, რომ ესა თუ ის ომი თავისი წარმოშობით, თავისი მიზნებით უსამართლოა და მტაცებლური, მაგრამ თავისი ობიექტურ-ისტორიული მნიშვნელობით პროგრესულ როლს ასრულებს. თავის განთქმულ შრომაში „II ინტერნაციონალის კრახი", ვ. ი. ლენინი გენიალურად მიუთითებდა, რომ „წმინდა" მოვლენები არც ბუნებაში

არც საზოგადოებაში არ არსებობს და არც შეიძლება არსებობდეს... რომ თვით სიწმინდის ცნება წარმოადგენს ადამიანის შემეცნების რამდენადმე სივიწროვეს, ცალმხრიობას, რომელსაც არ ძალუძს საგანს ბოლომდე მთელი მისი სირთულით ჩაწვდეს"[1]. მარქსიზმ-ლენინიზმი კატეგორიულად მოითხოვს, რომ კონკრეტულ-ისტორიულად იქნას შეფასებული არა მარტო ცალკეული ომი, არამედ თითოეული ომის ცალკეული ეტაპიც. სწორედ ეს ლენინურ-სტალინური ჭეშმარიტება არ ესმით და არც შეუძლიათ გაიგონ ყოველგვარ თალმუდისტებს და მედავითნეებს.

მედავითნეებსა და დოგმატიკოსებს, მაგალითად, არ გაეგებათ ის ჭეშმარიტება, რომ, მიუხედავად მეფის რუსეთის რეაქციული პოლიტიკისა, ინგლისელი კოლონიზატორების ექსპანსიონისტური გეგმები თურქეთის და მთელი აღმოსავლეთის მიმართ დიდად სჭარბობდნენ ცარიზმის მოქმედების მიზნებს და მასშტაბებს. ცნობილია, რომ ამხანაგმა სტალინმა ფ. ენგელსის სტატიის გამო ცარიზმის საგარეო პოლიტიკის შეფასების საკითხში კონსტანტინოპოლისაკენ მეფის რუსეთის მისწრაფების როლი გაზვიადებულად ჩათვალა. „დაპყრობითი პოლიტიკა ყველა მისი უხამსობითა და ჭუჭყით, — წერდა ამხანაგი სტალინი, — სრულიადაც არ შეადგენდა რუსეთის მეფეთა მონოპოლიას. ყველასათვის ცნობილია, რომ დაპყრობითი პოლიტიკა ახასიათებდა აგრეთვე არა ნაკლებ, თუ უფრო მეტად არა, ევროპის ყველა ქვეყნის მეფეებს და დიპლომატებსაც"[2].

„ოტომანთა მემკვიდრეობის" დაპყრობისა და მითვისების თავიანთ ავაზაკურ მისწრაფებებს ინგლისისა და საფრანგეთის ბურჟუაზია მხოლოდ „ავადმყოფი ადამიანის" „მფარველობის" შესახებ გაკეთებული თაღლითური განცხადებებით მოსავდა. არსებითად კი, ინგლისის მიზანი იყო თურქეთი ვასალურ მორჩილებაში მოექცია. მაგრამ ინგლისელები თა-

---

[1] ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზ., ტ. 21, გვ. 210. მე-4 გამოცემა.

[2] ეურ. „ბოლშევიკი", 1941 წ. № 9, გვ. 3.

ვიანთ ვარაუდებში გაცილებით შორს უმიზნებდნენ. „აღმოსავლეთის საკითხის“ გადაწყვეტა მათთვის, უწინარეს ყოვლისა, წარმოადგენდა შავსა და კასპიის ზღვებზე განუყოფელი ბატონობის დამყარებას, სრული ჰეგემონობის მოპოვებას ახლო და შუა აღმოსავლეთის ზოლში და, საერთოდ, უკონტროლოდ გაბატონებას აღმოსავლეთის მაგისტრალურ გზებზე, რათა მეფის რუსეთს, როგორც ინგლისელი დიპლომატები გაჰკიოდნენ, გზა დახშობოდა კოლონიური ინგლისის „სასიცოცხლო ცენტრებისაკენ“. ვერსია „ინდოეთისათვის რუსეთის საფრთხის“ შესახებ გაზვიადებული იყო. იგი შეთხზეს ინგლისელმა დამპყრობლებმა XIX საუკუნეში, რათა ამით შეენიღბათ და მიეფუჩეჩებინათ საკუთარი აგრესიული მისწრაფებანი.

დიდი შეცდომა იქნებოდა იმის მტკიცება, რომ ცარიზმის მიერ წარმოებულ ყველა ომს თითქოს უეჭველად დადებითი შედეგი მოსდევდა. მაგრამ, აღვნიშნავთ რა მეფის რუსეთის ცალკეული ომის მტაცებლურ, უსამართლო ხასიათს, უნდა გამოვარკვიოთ ის კონკრეტული ობიექტური შედეგი, რომელიც ზოგ მათგანს მოჰყვა. ასე, მაგალითად, სრულიად დაუშვებელია 1853—1856 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი ვიწროდ და ცალმხრივად იქნას განხილული. მიუხედავად იმისა, რომ მეფის თვითმპყრობელობისა და მისი გენერალიტეტის მხრივ აღმოსავლეთის ომს დაპყრობითი ხასიათი ჰქონდა, ამ ომს ობიექტურად როგორც ამიერკავკასიის, ისე ბალკანეთის ხალხებისათვის უაღრესად დადებითი და პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. კ. მარქსი სრულიად გარკვევით მიუთითებდა, რომ თურქეთის მიერ დაბეჩავებულ ხალხთა მიმართ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა პოლიტიკის წყალობით, ევროპული თურქეთის მოსახლეობის ცხრა მეათედს უნდა „დაენახა რუსეთში თავისი ერთადერთი დასაყრდენი, თავისი განმათავისუფლებელი, თავისი მესია“[1]... თურქეთის მორჩილებაში მყოფ ხალხებს, მარქსის აზრით,

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. IX, გვ. 394.

ულდა მიემართათ რუსეთისათვის დასმარებისა და მფარველობის მიზნით.

ამ მხრივ სრულიად განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს იმ ომებს, რომელთაც მეფის რუსეთი მცირე აზიაში აწარმოებდა. აქ არ გვიხდება ლაპარაკი რუსი ხალხის უაღრესად პროგრესული ისტორიული მისიის შესახებ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ყველა ხალხის ბედის გადაწყვეტაში. საკმარისია მსოლოდ აღინიშნოს, რომ რუსეთის თითქმის ყველა ომი სულთანის თურქეთისა და შაჰის სპარსეთის წინააღმდეგ, თავისი ობიექტური შედეგებით, უდავოდ პროგრესულ, განმათავისუფლებელ ხასიათს ატარებდა. ამ ომების მეოხებით ქართველებმა და სომხებმა შეინარჩუნეს თავიანთი ფიზიკური არსებობა, იხსნეს თავიანთი უძველესი და უმდიდრესი კულტურა ყველაზე სასტიკ და დაუნდობელ დამპყრობთაგან, შექმნეს ყოველმხრივი წინსვლისა და განვითარების მძლავრი შესაძლებლობანი.

საერთოდ, რუსეთი, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მიუხედავად, ობიექტურად პროგრესულსა და განმათავისუფლებელ როლს ასრულებდა არა მარტო საქართველოსა და ამიერკავკასიის ყველა ხალხის მიმართ, არამედ მთელი აღმოსავლეთისათვის. ფ. ენგელსი, აფასებდა რა რუსეთის როლს ამ მიმართულებით, 1857 წელს კ. მარქსს სწერდა: „რუსეთი ნამდვილად ასრულებს პროგრესულ როლს აღმოსავლეთის მიმართ... რუსეთის ბატონობა ცივილიზატორულ როლს ასრულებს შავი და კასპიის ზღვებისა და ცენტრალური აზიისათვის, ბაშკირებისა და თათრებისათვის“[1].

ისტორია მოწმობს, რომ თურქი დამპყრობლები, სპარსელ აგრესორებთან ერთად, მთელი საუკუნეების განმავლობაში განუხრელად ეპოტინებოდნენ საქართველოსა და ქართველი ხალხის დამონების იდეას. ჩვენი დაუძინებელი მტრები დროდადრო ცეცხლითა და მახვილით შემოიჭრებოდნენ ხოლმე ჩვენს მიწა-წყალზე, არბევდნენ და შემდეგ დაუზოგავად ჟლეტ-

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. XXI. გვ. 211.

დნენ მშვიდობიან მოსახლეობას, ყოველნაირად ცდილობ-დნენ მოესპოთ, აღმოეფხვრათ ჩვენი უძველესი და უმდიდრე-სი კულტურა. ჩვენი ქვეყნის გულადი ხალხი, დიდი რუსი ხალხის დახმარებით, შეუპოვარ წინააღმდეგობას უწევდა მუხანათ მტერს. საპასუხო გამანადგურებელი დარტყმებით ქართველობას, სომხებთან და ამიერკავკასიის სხვა მოძმე ხალხებთან მჭიდრო თანამოქმედებით, არა ერთხელ უკუუგდია მოსისხარი მტრის მრავალრიცხოვანი ურდოები. „სპარსელი და თურქი ასიმილატორები, — მიუთითებდა ი. ბ. სტალინი, — ასეული წლების განმავლობაში ფლეთდნენ, აწამებდნენ და ჟლეტდნენ სომეხ და ქართველ ერებს, მაგრამ არა თუ ვერ მიაღწიეს ამ ერების მოსპობას, არამედ — პირიქით — იძუ-ლებული გახდნენ აგრეთვე კაპიტულაცია მოეხდინათ“[1].

თავისი მამაცური და თავდადებული მონაწილეობით აღმოსავლეთის ომში, ქართველმა ხალხმა კიდევ ერთი შესა-ნიშნავი ფურცელი ჩაწერა უცხო ტირანიისაგან თავისი ქვეყ-ნის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის ისტორიაში. ამავე დროს ქართველთა სახალხო მილიციის მონაწილეობამ ბრძო-ლებში, მილიციისა, რომელიც დაირაზმა, როგორც რეგულა-რული ჯარის დამხმარე ძალა, თავისი სამშობლოს, თავისი კერისა და ღირსების დასაცავად, კიდევ უფრო გააძლიერა ომის განმათავისუფლებელი ხასიათი. ქართველი ხალხისა და მისი სახელოვანი მილიციის უდიდესი როლი და მნიშვნელო-ბა ამიერკავკასიის „მცირე ომში“ განსაზღვრა კავკასიის ას-პარეზის სპეციფიკურმა პირობებმა (რეგულარული ჯარების სიმცირე საზღვრების გასწვრივ, შამილის და მისი დამქაშე-ბის ძირგამომთხრელი მოქმედება, ირანის ინტრიგები და სხვა). „როდესაც რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლებას რომელიმე ომის დროს ამიერკავკასიაში გაუჭირდებოდა და რუსულ ჯარს სიმცირე დაეტყობოდა, — წერდა დ. ყიფიანი თავის მემუარებში, — მაშინ მიმართავდა ადგილობრივ მცხოვ-რებთ მოწოდებით და ახდენდა მათ მობილიზაციას მილიციის

---

[1] ი. ბ. სტალინი, თხზ., ტ. 11, გვ. 385.

წესით. ყირიმის ომის დროსაც, როდესაც ოსმალეთის ჯარებმა რუსეთს შემოტევა გაუმართეს ამიერკავკასიის მიმართულებით და განსაკუთრებით, როდესაც ომერ-ფაშა შემოიჭრა საქეგრელოში, მთავრობამ ვ. ო. ბებუთოვის ხელმოწერით მიმართა გურულებს, იმერლებსა და მეგრელებს და მოუწოდა მათ ისტორიული მტრის — ოსმალების წინააღმდეგ საბრძოლველად. მილიციამ დიდად ისახელა თავი ამ ომში". მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს მოსახლეობის სხვადასხვა სოციალური ფენების (გლეხობა, თავადაზნაურობა, სამღვდელოება) დამოკიდებულება ომისადმი სრულიადაც არ იყო ერთგვარი, მიუხედავად იმისა, რომ ქართველი არისტოკრატიის ერთი ნაწილი აშკარა გამცემლობისა და ღალატის გზას დაადგა, საქართველოს მოსახლეობის ძირითადი მასა უდაოდ მოწოდების სიმაღლეზე აღმოჩნდა.

აღმოსავლეთის (ყირიმის) ომის დროს საქართველოსა და ამიერკავკასიის სამხედრო ასპარეზს ფრიად მნიშვნელოვანი გავლენა ჰქონდა ომის საერთო ბედ-იღბალზე. იმ წარუმატებლობის პირობებში, რომელიც მეფის არმიებმა დუნაისა და ყირიმის გიგანტურ ბრძოლებში განიცადეს, შეიძლება ითქვას, მხოლოდ ამიერკავკასიის ძლევამოსილი გამარჯვებები წარმოადგენდა იმის საწინდარს, რომ რუსეთი შედარებით დაუზიანებელი და უზარალოდ გამოვიდა პარიზის საზავო მოლაპარაკებიდან. მაგრამ, ცხადია, საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის საზღვრებზე მოპოვებული წარმატებანი არ უნდა განვიხილოთ როგორც რაიმე თავისთავადი და იზოლირებული პროცესი სხვა საომარ ასპარეზთაგან განცალკევებით და დამოუკიდებლად. ეს წარმატებანი განპირობებული იყო იმ გიგანტური ბრძოლებით, რომელთაც რუსეთის გმირი არმიები დუნაის გასწვრივ და სახელოვანი სევასტოპოლის კედლებთან ეწეოდნენ.

თურქეთის საექსპედიციო არმიის შემოჭრა საქართველოში 1855 წელს ომერ-ფაშას სარდლობით ქართველი ხალხისათვის სრულიად არ იყო რაღაც ახალი და მოულოდნელი. მაგრამ მას ადგილი ჰქონდა ერთობ თავისებურ, მეტად რთულ

ვითარებაში. მტრის თავდასხმა იმ მომენტში მოხდა, როცა სახელოვანი რუსეთის არმია გმირულად იგერიებდა ოთხი სახელმწიფოს გააფთრებულ დაწოლას თავრიდის ნახევარკუნძულზე. ამავე დროს აშკარა იყო, რომ ომერ-ფაშას გამოლაშქრება არ წარმოადგენდა მარტოოდენ თურქ დამპყრობთა ლონისძიებას. დამტკიცებულად ითვლება, რომ ამ ექსპედიციის სათავეებს ლონდონი მართავდა.

ინგლისელი კოლონიზატორების აგენტის მოწმობით, „ინგლისი დიდი ხანია გულისყურს მიაპყრობდა კავკასიის ყელს", კერძოდ, საქართველოს. „ბრიტანელი ლომი" ლაობდა რუსეთის წინააღმდეგ გაბამწყვეტი დარტყმა მოეწყო მისთვის ყველაზე „მგრძნობიარე პუნქტში". მტერი განსაკუთრებით ოცნებობდა „ჩამოეგლიჯა რუსებისაგან ოთხი მჭიდროდ დასახლებული პროვინცია: იმერეთი, სამეგრელო, გურია და აფხაზეთი, და მიერთმია ისინი საკუთრად ლორდ კლარენდონისათვის"[1]. თავის ნაწერებში ომერ-ფაშას ლაშქრობის შესახებ ლაურენს ოლიფანტი განსაკუთრებული ფერადებით ხატავს იმ სარგებლობას, რასაც ინგლისს ჰისცემდა შავი ზღვის საქართველოს რაიონები. იგი უკვე ადგენს ჯერ კიდევ მოუკლავი დათვის ტყავის განაწილების პროექტს; მომავალი „მეპატრონის" ჰონორით ვარაუდობს ქვეყნის სამეურნეო, პოლიტიკურსა და სამხედრო-სტრატეგიულ ღირებულებას და მნიშვნელობას. დამახასიათებელია, რომ ავტორი თავის გატაცებაში ისე შორს მიდის, რომ საერთოდ მეტისმეტად აზვიადებს „ამიერკავკასიის პლაცდარმის" მნიშვნელობას და მზად არის ეს უკანასკნელი ყირიმზე წინ დააყენოს. „პოლიტიკური უპირატესობა, რასაც ჩვენ მივიღებდით რუსების განდევნით ამიერკავკასიიდან, — წერდა იგი, — გაცილებით მეტი მნიშვნელობის იქნებოდა, ვიდრე ის, რომლის მიღებაც შეგვეძლო მსგავსი წარმატების შედეგად ყირიმში"[2].

---

[1] „...Those four populous povinces of Imeretia, Mingrelia, Gourie and Äbkhasia, wrested from the dominion ot Russia, wouhd hawo furnisehed lord Clarendon". იხ. ლ. ოლიფანტის იგივე წიგნი. გვ. 26.

[2] იქვე, გვ. 224—225.

ყურადღებას იპყრობს ინგლისელი მზვერავ-„ჟურნალისტის“ არგუმენტაცია, რომლითაც იგი ცდილობს დაასაბუთოს საქართველოსა და ამიერკავკასიის პლაცდარმის უპირატესობა. თავისთავად იგულისხმება, რომ მის წარმოსახვაში ამ პლაცდარმს, უწინარეს ყოვლისა, გადამწყვეტი როლი უნდა ეთამაშა რუსეთის წინააღმდეგ შემდგომი აგრესიის დროს. „ჩვენ არ შეგვიძლია ფინეთის იმედი გექონდეს, — მსჯელობს ოლიფანტი, — რადგან ჩვენი მოქმედებით „ფინელები ავამხედრეთ ჩვენს წინააღმდეგ“. შეუძლებელია იმედის დამყარება პოლონეთზედაც, რადგან „ჩვენ ამ ქვეყნის რევოლუციური ელემენტების მოწინააღმდეგენი აღმოვჩნდით. ბესარაბიას სამარადისოდ რუსეთის პროვინციად დარჩენა უწერია. ყირიმის გადაქცევა დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ უაზრობა იქნებოდა, რადგან თავრიდის ნახევარკუნძული რუსეთის იმპერიის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს“.

ამრიგად, რუსეთის იმპერიის ყველა განაპირა ქვეყნიდან, ლაურენსის აზრით, რჩება მხოლოდ ამიერკავკასია, სადაც „მსგავსი დაბრკოლებანი არ არსებობს“. ამიტომ ეს მხარე, მისი რწმენით, შეიძლებოდა გამხდარიყო, ერთი მხრივ, რუსეთის წინააღმდეგ ძირგამომთხრელი მუშაობის ძირითადი კერა, ხოლო მეორე მხრივ, „ყველაზე ეფექტური ბარიერი რუსეთის აგრესიის შესაკავებლად აღმოსავლეთისაკენ“. პროტექტორად ქართველი ხალხისა, რომელიც, ოლიფანტის თქმით, „მსოფლიოში ყველაზე გამბედავ და თავგზიან რასას წარმოადგენს, უნდა გახდეს დიდი ბრიტანეთი“. ავტორი დაჟინებით და ენერგიულად ურჩევს თავის ხარბ თანამემამულეებს, მეტი სიმტკიცე გამოიჩინონ ამ საკითხში და, რადაც უნდა დაჯდეს, დაიპყრონ ამიერკავკასიის მხარე[1].

ინგლისის ბურჟუაზიის დაპყრობითი გეგმების შესახებ ამიერკავკასიაში მჭევრმეტყველურად მოგვითხრობს აგრეთვე ინგლისის მეორე მზვერავი-„ჟურნალისტი“ ჩარლზ დუნკანი[2].

---

[1] The Trans-Caucasian campaign of the Turkish army under Omer-pasha. By Laurence Olifant. p. 226, 1856.

[2] ჩ. დუნკანი, იხ. მისი დასახელებული „დღიურები“, ტ. I, გვ. 5 და 8

ისტორიული ფაქტები და დოკუმენტები ზედმიწევნით ადასტურებენ, რომ ინგლისელი მონათმფლობელნი დიდი ხნის განმავლობაში შეუპოვრად და დაჟინებით ელოლიავებოდნენ ჩვენი ქვეყნის დაპყრობისა და ჩვენი ხალხის დამონების ფართო პროგრამას. ამ გენერალურ მიზანს ემსახურებოდა მთელი მათი საქმიანობა, მათი ოინები ჩვენს მხარეში. მტრის ჯაშუშები და მხვერავები ძირგამომთხრელ მუშაობას ეწეოდნენ ქვეყნის შიგნით, მათ განუწყვეტელი კავშირი ჰქონდათ შამილთან და მაჰმად-ემინთან, ზედიზედ აწყობდნენ მთიელთა ურდოების დივერსიებს ჩვენი ჯარების ზურგში, რეგულარულად აწვდიდნენ იარაღსა და საჭურველს მთის ყაჩაღთა ბრბოებს. ინგლის-თურქეთის ფლოტი, — მარქსის სიტყვებით, — არა ერთხელ დაკავშირებია ჩერქეზებს და მათ ხელმძღვანელებს, რომლებსაც უხვად ამარაგებდნენ სხვადასხვა სახის იარაღითა და საჭურველით[1]. „მიურიდიზმი თურქეთისა და ინგლისის ორიენტაციისა იყო და თავის ამოცანად ისახავდა, მთიელთა მოძრაობა, რომელსაც შამილი ძეთაურობდა, დაექვემდებარებინა თურქეთისა და ინგლისის დაპყრობითი ინტერესებისადმი კავკასიაში“[2].

აღმოსავლეთის ომის პერიოდში, როგორც აღინიშნა, უცხოეთის აგენტურის ანტირუსული და ანტიხალხური ძირგამომთხრელი მოქმედება საქართველოსა და მთელ კავკასიაში განსაკუთრებით გაძლიერდა. ომის კრიზისულ მომენტში მტრები არ ზოგავდნენ თავიანთ ძალ-ღონეს, მთელ თავიანთ ევანტიურისტულ „გენიას“, რათა ჩაეშალათ ამიერკავკასიის ხალხთა საბრძოლო მეგობრობა, გაეთიშათ ისინი და გამოეწვიათ მათი დემორალიზაცია, დაესუსტებინათ, დაეკნინებინათ ჩვენი მოსახლეობის განმათავისუფლებელი ბრძოლა მოსისხარი მტრების წინააღმდეგ. მაგრამ ინგლის-თურქეთის მტაცებლური გეგმები და ვარაუდები სამარცხვინოდ ჩაიფუშა. მტრების უხამსი ინტრიგები და დიპლომატიური ოინბაზობა

---

[1] კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზ., ტ. X, გვ. 39—40.

[2] „ალ. „პრავდა“, 1950 წ. 14 აპრილი.

უმოწყალოდ დაიმსხვრა ქართველი და ამიერკავკასიის ხალხების მიერ აღმართულ შეუპოვარი წინააღმდეგობის კედელზე. ჩვენი ხალხები დიდი ხნით ადრე იცნობდნენ თურქ დამპყრობთა ვერაგობას, მათ მუხანათურ თვისებებს და ყოველთვის მზად იყვნენ მათთვის საკადრისი პასუხი გაეცათ. აღმოსავლეთის ომის წლებში მთელი თავისი სიმახინჯით წარმოსდგა ინგლისელ კოლონიზატორთა ხროვა, რომელიც ოტომანთა თურქეთის მეურვის როლში გამოდიოდა. ქართველმა მოსახლეობამ ზუსტად ამოიცნო მტრების ვერაგული ზრახვები და რუსეთის გმირი ჯარების დახმარებით ზიზღით განდევნა დაუპატიჟებელი სტუმრები თავისი მიწა-წყლიდან.

მიუხედავად წარუმატებლობისა აღმოსავლეთის ომის წლებში, იმპერიალისტური მტაცებლები და ომის პროვოკატორები შემდგომშიაც არ სტოვებდნენ თავიანთ ექსპანსიონისტურ ზრახვებს საქართველოსა და ამიერკავკასიის მიმართ. ჩვენი მოსისხლე მტრები უცდიდნენ თავისთვის ხელსაყრელ მომენტს, ცდილობდნენ ესარგებლათ ჩვენი ხალხების წინაშე აღმართული საშინაო და საგარეო სიძნელეებით, რათა სასიკვდილო ლახვარი ჩაეცათ ჩვენი სამშობლოსათვის.

ქართველი ხალხის მეხსიერებიდან არასოდეს არ წაიშლება 1918—1920 წლების შავბნელი პერიოდი, როდესაც ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური და კონტრრევოლუციური მენშევიკური მთავრობის ლოცვა-კურთხევით საქართველო ჯერ გერმანია-თურქეთისა, ხოლო მერე ინგლის-ამერიკის სათარეშო ასპარეზს წარმოადგენდა. ეს იყო პერიოდი, „როცა ინგლისელები, ამერიკელები, ფრანგები (იაპონელებთან ერთად) თავს დაესხნენ საბჭოთა კავშირს, ცდილობდნენ მოეწყვიტათ სსრ კავშირისაგან უკრაინა, კავკასია, შუა აზია, შორეული აღმოსავლეთი, არხანგელსკის მხარე და აწამებდნენ ჩვენს ქვეყანას სამი წლის განმავლობაში“ („პრავდა“).

1918 წლის ბოლოს გერმანიის იმპერიის განადგურებისა და მისი საოკუპაციო ჯარების საქართველოდან გაქცევის შემდეგ, მენშევიკების გამცემლურმა მთავრობამ „თავისი“ ქვეყანა და ხალხი ინგლის-ამერიკელ კოლონიზატორებს მი-

უგდეს შესაჭმელად. გერმანელი მტაცებლების ნაცვლად ჩვენს სამშობლოს 1918 წლის ნოემბრიდან ინგლისისა და ამერიკის იმპერიალისტური პირატები დაეპატრონენ.

თავისთავად ცხადია, ჩვენს მხარეში ახლად მოვლენილ ინტერვენტებს, ისევე როგორც მათ გერმანელ წინამორბედებს, უწინარეს ყოვლისა, გარკვეული სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესები ამოძრავებდათ. მათ მიზნად ჰქონდათ დასახული საქართველო და ამიერკავკასია ახალგაზრდა საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლის პლაცდარმად გადაექციათ. მაგრამ, ამავე დროს, „გენერალური“ მიზანსწრაფვა ოდნავაც არ უშლიდა ხელს ანგლო-საქსური „ბიზნესის“ ძოციქულთ მათ პრაქტიკულ საქმიანობაში.

ოკუპანტებმა უმალ თავიანთ ხელში ჩაიგდეს ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების სადავეები, მთელი ამიერკავკასია თავიანთ განუყოფელ კოლონიად გამოაცხადეს და ენერგიულად შეუდგნენ მისი ბუნებრივი სიმდიდრეების (ნავთი, მარგანეცი, ხე-ტყე და სხვ.) ამოქაჩვას. „ბრიტანეთის ჯარები გამოჩნდნენ კავკასიაში — ბათუმიდან შავ ზღვაზე, ბაქომდე კასპიის ზღვაზე, — ზვიადი კოლონიზატორის თავგასულობით აცხადებდა იმ დღეებში სიტის ერთი გამოჩენილი საქმოსანი ლონდონში. — ისტორიას ჩვენთვის ჯერ კიდევ არასდროს არ მოუცია ესოდენი შესაძლებლობანი... რათა შევქმნათ მეორე ინდოეთი ან მეორე ეგვიპტე“[1]. ინგლისელი მტაცებელი ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ ძველ, ნაცნობ ჰანგზე მღეროდა.

დამპყრობლებმა ხელთ იგდეს და თავიანთ კონტროლს დაუქვემდებარეს ქვეყნის მთელი სასიცოცხლო არტერიები: ამიერკავკასიის რკინიგზები, ფოსტა და ტელეგრაფი, ბაქო-ბათუმის ნავთსადენის ხაზი. მათ უსირცხვილოდ მიიტაცეს და უცხოეთში უსასყიდლოდ ეზიდებოდნენ ჩვენს ნავთს, ჩვენს მარგანეცს, ხე-ტყესა და სხვა სიმდიდრეებს. ინგლისელმა კოლონიზატორებმა ჩვენს ქვეყანაში შეჰქმნეს საკუთარი

---

[1] გაზ. „ზარია ვოსტოკა“, 1951 წ. 10 აგვისტოს ნომერი.

პოლიცია; საქართველოს თავისუფლებისმოყვარე ხალხს ბარბაროსულად მიუსიეს თავიანთი სისხლმოწყურებული ჟანდარმები და ჯაშუშები. ინტერვენტები ჩვენში ფართოდ მიმართავდნენ ტერორსა და ძალდატანების იეზუიტურ მეთოდებს რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ. ტლანქად ახშობდნენ ხალხის დემოკრატიულ მისწრაფებებს, აწამებდნენ მშვიდობიან მშრომელ მოსახლეობას, შეურაცხყოფას აყენებდნენ და უხეშად თელავდნენ ქართველი ხალხის ეროვნულ ღირსებასა და თავმოყვარეობას. ფრიად დამახასიათებელია, რომ თვით კონტრრევოლუციონერი ესერი ჩაიკინიც კი იძულებული იყო საკმაოდ მკვეთრ ფორმებში აესახა ის არგაგონილი მოძალადეობა, კორუპცია და მართვა-გამგეობის ველური წესები, რომლებსაც ჩვენში ევროპიდან მოვლენილი „განმათავისუფლებელი“ და „ცივილიზატორი“ ბარბაროსები ნერგავდნენ [1].

საქართველო და ამიერკავკასია ინგლისელ დამპყრობლებთან ერთად მოსვენებას არ აძლევდა აგრეთვე ამერიკელ იმპერიალისტებსაც. საქართველოს მარგანეცი და ხე-ტყე, ბაქოს ნავთი სიზმრადაც კი ეზმანებოდათ უოლ-სტრიტის მაგნატებს. სამეურნეო-ეკონომიკურ ღირსებასთან ერთად ამერიკელ დამპყრობლებს კარგად ჰქონდათ აგრეთვე შეგნებული ამიერკავკასიის მხარის სამხედრო-სტრატეგიული ფასი და მნიშვნელობა. „შორსმჭვრეტელი ამერიკელები, რომელნიც ამ მხარეებში იმყოფებიან, — წერდა ამერიკის გენერალური კონსული კონსტანტინოპოლში რევანდალი, — დაჟინებით მოითხოვენ ამიერკავკასიის შეერთებას მანდატების რომელიც უნდა იყოს სქემაში, რომელსაც ჩვენი მთავრობა შესძლებს მიიღოს თურქეთის მიმართ. ამიერკავკასია — უაღრესად მდიდარი ქვეყანაა, მაგრამ მისი მართვა-გამგეობა დამოუკიდებლად, უცხოეთის ხელმძღვანელობის გარეშე, შეუძლებელია“ [2]. „შორსმჭვრეტელი“ მტაცებლები ცდილობ-

---

[1] ჩაიკინი, „ბაქოს 26 კომისრის დასჯა“, 1922 წ.

[2] გაზ. „ზარია ვოსტოკა“, 1951 წ. 10 აგვისტო.

დნენ იმთავითვე განემტკიცებინათ თავიანთი პოზიციები ჩვენს ქვეყანაში. თუ ბათუმის ოლქის ფაქტიური დიქტატორის ფუნქციებს ინგლისელი გენერალი კუკ-კოლისი განახორციელებდა, ამერიკელი იმპერიალისტების ინტერესებს ჩვენში პოლკოვნიკი გასკელი წარმოადგენდა, რომელიც ამიერკავკასიას იმ დროს მოევლინა, როგორც ამერიკის შეერთებული შტატების „უმაღლესი კომისარი“ და სპეციალური მისიის მეთაური. ამერიკელი მტაცებლები ოდნავ არ კმაყოფილდებოდნენ სომხეთით, რომელიც აღნიშნულ პერიოდში, დაშნაკთა გამყიდველი პოლიტიკის წყალობით, ოკეანისგაღმელი კოლონიზატორების პროტექტორატის ქვეშ აღმოჩნდა; ისინი გაუმაძღარი მტაცებლის მანიით შეპყრობილნი, ცდილობდნენ სამანდატო სისტემა საქართველოსა და აზერბაიჯანზედაც გაევრცელებინათ.

ინგლის-ამერიკელთა მტაცებლური გეგმები საქართველოსა და ამიერკავკასიაში ამჯერაც განწირული აღმოჩნდა ჩასაფუშავად. ძლევამოსილმა საბჭოთა ხალხმა, მისმა გმირულმა არმიამ გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცა ინგლის-საფრანგეთ-ამერიკა-იაპონიის ინტერვენტებს და საბოლოოდ უკუაგდო პირსისხლიან მტაცებელთა ხროვა წმიდა საბჭოთა მიწა-წყლიდან. სასტიკად ჩაიშალა ინგლის-ამერიკის ოკუპანტების გეგმები და ვარაუდები ჩვენი სამშობლოს მიმართ. საბჭოთა არმიის ულმობელი დარტყმების შედეგად ჩვენი მოსისხლე მტრები იძულებული გახდნენ 1920 წელს მთლიანად გაეწმინდათ საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ტერიტორია.

იმპერიალისტურ მტაცებლებს და კოლონიზატორებს, ცხადია, შემდეგშიაც არ დაუგდიათ ტრადიციული აგრესიისა და პროვოკაციების გზა ჩვენი სოციალისტური სამშობლოს წინააღმდეგ. ისინი მხოლოდ ხელსაყრელ მომენტსა და პირობებს ელოდნენ, რათა მუხანათურად ჩაეცათ ლახვარი ჩვენი მშვიდობისმოყვარე და შრომისმოყვარე ხალხებისათვის.

მაგრამ ინგლის-ამერიკელ იმპერიალისტებისა და მათი სატელიტების ვერაგული შეთქმულებანი სოციალიზმის ქვეყნის

წინააღმდეგ შეუმჩნეველი არ რჩებოდა საბჭოთა ხალხის ფხიზელ თვალს. სახელოვანი საბჭოთა არმია ყოველთვის მედგრად იდგა და კვლავ განაგრძობს ურყევად დგომას თავისი სამშობლოს წმიდა საზღვრების სადარაჯოზე დიდი საბჭოთა ხალხი და მისი არმია, ლენინ — სტალინის პარტიის ბრძნული ხელმძღვანელობით, ფხიზლად ადევნებდა თვალყურს მტრების მუხანათურ ოინებს და მუდამ მზად იყო გამანადგურებელი დარტყმებით ეპასუხნა ომის პროვოკატორებისათვის. იმპერიალისტურ ყაჩაღთა მტარვალური გეგმები და ვარაუდები ჩვენი დიდი სოციალისტური სამშობლოს წინააღმდეგ მუდამ უმოწყალოდ იმსხვრეოდა და კვლავაც დაიმსხვრევა.

ჩვენმა ხალხებმა თავიანთი მრავალსაუკუნოვანი თავდადებული ბრძოლის პროცესში თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის კარგად აუღეს ალღო და ზუსტად შეისწავლეს თავიანთი მოსისხლე მტრების ონავრული ზნე-ჩვეულებანი, კარგად გაიგეს მათი ცბიერი სიტყვებისა და მუხანათური დაპირებების ნამდვილი ფასი. აი, რატომ იწვევს ღიმილს საბჭოთა კავშირში ინგლისის ყოფ. სამხედრო მისიის მეთაურის (მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში) გენერალ-ლეიტენანტ ჯიფარდ მარტელის ბუზღუნი. მის მიერ 1947 წელს გამოშვებულ წიგნში „რუსული თვალსაზრისი". იგი გაკვირვებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ ჩვენმა ხალხებმა მეორე მსოფლიო ომის დროს არ ისურვეს ინგლისელი იმპერიალისტების ანკესზე წამოგება. გენ. მარტელი თავის „შრომაში" უცოდველის კილოთი აღნიშნავს, რომ მისთვის სრულიად გაუგებარია თუ „რისთვის ეარყო საბჭოთა მთავრობამ უინსტონ ჩერჩილის თავაზიანი წინადადება, რომ იგი დაიცავდა კავკასიას გერმანელებისაგან საკუთრად ინგლისის სამხედრო-საზღვაო ძალების შემწეობითო[1]. არ არის საკვირველი, რომ ინგლისელი გენერალი მთელი გულისწყრომით გმობს და კიცხავს ჩვენს ხალხს იმპერიალისტებისადმი „გადაჭარბებული"

---

[1] „The Russian outlook". By Giffard Martele. London, 1947.

იჭვისა და უნდობლობისათვის. არ შეიძლება ეჭვი შეეიტანოთ იმაში, რომ გენერალი მარტელი ამ შემთხვევაში თავს იკატუნებს, იგი ცდილობს დაგვავიწყოს ის, რისი დავიწყებაც ჩვენს ხალხს არასოდეს არ შეუძლია. საბჭოთა ხალხი ვერ დაივიწყებს, მაგალითად, იმავე ჩერჩილის მუხანათობას, მის ვერაგულ ხრიკებს და ოინებს საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ მეორე მსოფლიო ომის დროს; ჩვენ ხალხს კარგად ახსოვს აგრეთვე ისიც, რომ უკვე ფაშისტური გერმანიის კაპიტულაციის დღეებში, როცა სისხლისაგან დაცლილი და გაპარტახებული ევროპის ხალხები, საბჭოთა კავშირის გმირი ხალხის მაგალითებით აღფრთოვანებული, მშვიდობის საქმის საკუთარ ხელში ასაღებად ემზადებოდნენ, უინსტონ ჩერჩილი, მისი პირადი აღიარებით, ოკეანესგაღმელ თანამოაზრეებთან ერთად, ენერგიულად ამუშავებდა ფართო გეგმას იმის შესახებ თუ „როგორ უნდა განხორციელებულიყო დახმარების ორგანიზაცია დამარცხებული მტრის (იგულისხმებოდა ფაშისტური გერმანია.—ე. ბ.) აღსადგენად“. უნდა აღინიშნოს, რომ ომის გამჩაღებლის № 1 ანტისაბჭოთა გეგმაში რეაქციულ თურქეთს ფრიად „საპატიო“ ადგილი ჰქონდა დათმობილი.

თანამედროვე თურქეთი თავისი მდგომარეობით დიდად მოგვაგონებს XIX საუკუნის შუაწლების თურქეთს. მისი შინასახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური ვითარება, ქვეყნის მმართველთა სიბეცის წყალობით, პირდაპირ კატასტროფიულია. გამალებულმა შეიარაღებამ და ამერიკის კოლონიად თურქეთის გადაქცევამ თურქი ხალხი სასტიკად გააღატაკა.

დიდ გაჭირვებას განიცდიან თურქი გლეხები. „მემამულეს თავისი სურვილით შეუძლია საჯარო ვაჭრობით გაყიდოს გლეხები მიწიანად“,—წერს თურქული ჟურნალი „იაგმურ ვე თოფრაკი“. რეაქციის თარეშმა, პოლიციის თვითნებობამ და ძალადობამ გადააჭარბა თურქეთის ისტორიის ყველაზე შავბნელ დროებას[1].

---

[1] ი. სამილოვსკი, „თურქეთი უოლ-სტრიტის სამფლობელოა“, სახელგამი, 1952 წ.

ისევე, როგორც ყირიმის ომის პერიოდში, თურქეთის ბედ-იღბალს ამჟამადაც უცხოეთის მტაცებლური და ავანტიურისტული ძალები განაგებენ. გამოიცვალნენ მხოლოდ ბატონები: სიტის ადგილი უოლ-სტრიტმა დაიკავა, ხოლო გირვანქა სტერლინგისა კი—დოლარმა. ჯერ კიდევ 1952 წლის დამდეგს თურქეთის მეჯლისმა, ოკეანესგაღმელ იმპერიალისტების პირდაპირი კარნახით, დაამტკიცა შეთანხმება თურქეთის შესვლის შესახებ ჩრდილოეთ ატლანტიკის ბლოკში, რომელიც ამერიკის შეერთებული შტატების აგრესიული პოლიტიკის მთავარი იარაღია. ამით თურქეთის მთავრობამ თავისი ქვეყანა მთლიანად ხელში ჩაუგდო ამერიკელ ავაზაკებს. ამერიკელმა ომის გამჩაღებლებმა თურქ ხალხს საზარბაზნე ხორცის როლი დააკისრეს.

ფაქტიურად თურქეთს ამერიკელები განაგებენ. თურქეთის მბრძანებელია ამერიკის ელჩი და ამერიკის მუდმივი სამხედრო მისიის მეთაური თურქეთში. თურქეთის სახელმწიფო მანქანის მთელი მექანიზმი უსიტყვოდ დაყენებულია ამერიკის იმპერიალიზმის აგრესიული მიზნების სამსახურში. ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა, მძიმე ტვირთად აწვება მშრომელ თურქ ხალხს.

ჯერ კიდევ თურქეთის ყოფილმა პრეზიდენტმა ისმეთ ინენიუმ თავისი ქვეყანა იჯარით გადასცა ამერიკელ შეილოკებს. ჯელალ ბაიარი, რომელიც ერთ დროს გერმანიის იმპერიალიზმთან თურქეთის კაპიტალისტებისა და მემამულეების კავშირის მომხრე იყო, სავსებით დაემონა უოლ-სტრიტის მაგნატებს. თურქეთის ახლანდელმა მმართველმა წრეებმა უღალატეს თავიანთი ქვეყნისა და ხალხის ინტერესებს და თურქეთი ამერიკის იმპერიალიზმის განკარგულებაში გადასცეს. „მარშალის გეგმის“ საშუალებით ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა ძირი გამოუთხარეს თურქეთის ეკონომიკას და მოუსპეს ამ ქვეყანას ეროვნული სუვერენიტეტი. აი რას წერდა ამ საგანზე ჯერ კიდევ 1951 წელს ინგლისური გაზეთი „მანჩესტერ გარდიანი“: „როცა მოხვდებით ანკარაში ან სტამბოლში მისი ურიცხვი ამერიკული მანქანებით ქუჩებში,

ამერიკული ჟურნალებით კიოსკებში, ამერიკული ფილმებით ეკრანებზე და ამერიკული აქცენტით, რომელიც ასე ხშირად გაისმის სასტუმროს დარბაზებში, შეიძლება იფიქრო, რომ იმყოფები ამერიკულ შუა დასავლეთში და არა ახლო აღმოსავლეთში. თითქოს თვით ქვეყნის პოლიტიკურმა ცხოვრებამ ვერ აიცილა თავიდან „კოკა-კოლონიზაცია"[1]. თუ მხედველობაში მივიღებთ დიდი ბრიტანეთის სრულიად არასახარბიელო როლს, რომელსაც ოდესღაც „ზღვათა მპყრობელის" და „მსოფლიოს სახელოსნოს" სახელი ჰქონდა, ხოლო ამჟამად კი ამერიკის შეერთებული შტატების არასწორუფლებიანი პარტნიორი გამხდარა, — ლანკაშირის მონოპოლისტთა ეს ღვარძლიანი სიტყვები ამერიკელებისადმი გაკვირვებას არ უნდა იწვევდეს.

კარგად არის ცნობილი, რომ თურქეთს მოხერხებული სტრატეგიული მდებარეობა აქვს საბჭოთა კავშირზე თავდასხმისა და ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში შეჭრისათვის. აი, რატომაა, რომ იგი დიდი ხანია იპყრობდა და იპყრობს ამერიკელი და ინგლისელი იმპერიალისტების ხარბ თვალებს. ამერიკის შეერთებული შტატების ონავრებმა, რომლებმაც გაუმაძღარ ობობასავით გააბეს ქსელი მსოფლიოს ყველა ნაწილში უკვე მოასწრეს თურქეთის გადაქცევა თავის მთავარ სტრატეგიულ პლაცდარმად ახლო აღმოსავლეთში, ხოლო ოტომანთა არმია ავანგარდის სახით საბჭოთა კავშირის საზღვრებისაკენ წასწიეს.

ამერიკელი პოლიტიკური მოღვაწენი, ისევე როგორც თურქეთის მმართველი წრეები, არ ფარავენ თავიანთ აგრესიულ მისწრაფებებს, იმის სურვილს, რომ რაც შეიძლება მალე გააჩაღონ ომი საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ. თურქეთის ყოფილმა პრეზიდენტმა ისმეთ ინენიუმ აშკარად აღიარა: „ფინანსიური დახმარება, რასაც შეერთებული შტატები გაგვიწევენ, გამოყენებული იქნება ომის მიზნებისათვის". ამერიკელმა სენატორმა რასელმა უტიფრად განაცხადა: „მე არ

---

[1] „ლიტერატურნაია გაზეთა", 1951 წ. 5 ივლისი.

ვამბობ, რომ მინდა დავეხმარო საბერძნეთისა და თურქეთის დემოკრატიას. მე არ ვფიქრობ, რომ ამ ქვეყნების ხალხებს დემოკრატია ჰქონდეთ, მაგრამ მე მსურს დავეხმარო თურქებს — შეიარაღდნენ რუსეთის წინააღმდეგ"[1].

საფრანგეთის ბურჟუაზიულმა გაზეთმა „მონდმა" 1952 წლის მაისში გამოაქვეყნა ამერიკის შეერთებული შტატების სამხედრო-საზღვაო ძალთა შტაბის უფროსის ადმირალ ფეხტლერის საიდუმლო მოხსენება აშშ ეგრეთწოდებულ „უშიშროების ნაციონალურ საბჭოს" მისამართით. კარგად ითვალისწინებს რა დასავლეთ ევროპის ხალხების უნდობლობას და ზიზღს ამერიკელ ოკუპანტებისადმი, ამერიკელი ადმირალი მიზანშეწონილად თვლის სსრ კავშირზე მთავარი დარტყმის ცენტრი ევროპის კონტინენტიდან ჩრდილოეთ აფრიკისა და შუა აღმოსავლეთის პლაცდარმზე გადაიტანოს. ფეხტლერი გაუგონარი ცინიზმით ანაწილებს როლებს ამერიკის სატელიტებს შორის სოციალიზმის ქვეყნისა და ევროპის სახალხო-დემოკრატიულ ქვეყნების წინააღმდეგ გენერალური შეტევის მოსაწყობად. საომარი ოპერაციების ძირითადი ბაზის თვალსაზრისით იგი „ფრიად საპატიო" როლს თურქეთს აკუთვნებს. „საჭირო არის, — აღნიშნავს ამერიკელი ადმირალი, — თურქეთი კავკასიისა და ბულგარეთის წინააღმდეგ მივმართოთ, საბერძნეთი — ბულგარეთისა და უნგრეთის წინააღმდეგ".

თავის კონფიდენციურ მოხსენებაში ტრუმენის სახელზე ადმირალი ფეხტლერი გულმოდგინედ ანგარიშობს მანძილს, ერთის მხრივ, ლიბიიდან საქართველომდე და ამიერკავკასიამდე საერთოდ, ხოლო მეორე მხრივ, მაროკიდან ბუქარესტამდე და ალჟირიდან საფრანგეთამდე. თავის გაანგარიშებათა საფუძველზე ამერიკული იმპერიალიზმის მეაბჯრე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ აღნიშნულ პუნქტებს შორის „სიშორე იმდენად მცირეა", რომ საომარი ოპერაციების მსვლელობაში

---

[1] ი. ვ. სამილოვსკი, „თურქეთი უოლ-სტრიტის სამფლობელოა", სახელგამი, 1952 წ.

შეიძლება ეფექტურად იქნას გამოყენებული ატომური ბომბი და სხვა სახის თანამედროვე იარაღიო [1].

თურქეთის მმართველი წრეები, ვაშინგტონიდან მიღებული ინსტრუქციების მიხედვით, გაშალებული ტემპებით ატარებენ ქვეყნის სრულ „ამერიკანიზაციას", აღვივებენ, ამძაფრებენ სამხედრო ფსიქოზს, საომარ ისტერიას, აჩქარებენ მთელი ქვეყნის მილიტარიზაციის ტემპებს. ამერიკული ნიმუშის მიხედვით თურქეთში შექმნილია „ეროვნული მობილიზაციის კომიტეტი", რომელიც გაფაციცებით აგროვებს და წვრთნის თურქ ახალგაზრდობას ამერიკელ მილიარდერთა დამპყრობლურ ომებში მონაწილეობის მისაღებად.

საბჭოთა ხალხმა კარგად იცის, რომ გარდა პოლიციურ-ბურჟუაზიული და მემამულური თურქეთისა, ამერიკული დოლარებით მოსყიდული ფაშისტური ხროვის თურქეთისა არის სხვა თურქეთიც. მუშების, მშრომელი გლეხობისა და პროგრესული ინტელიგენციის თურქეთი, რომელიც ეწევა ბრძოლას თავისი სუვერენიტეტისა და ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის, თავისი ნათელი მომავლისათვის. უეჭველია ისიც, რომ თურქი ხალხი თავს არ გააბრიყვებინებს საკუთარ და გარეშე ქვეყნის ომის გამჩაღებლებს, იგი არ დაუშვებს, რომ თურქი მუშები, მშრომელი გლეხობა და პროგრესული ინტელიგენცია ქვეყნის მმართველმა წრეებმა საზარბაზნე ხორცად აქციონ ამერიკის მონოპოლიების საამშებლად.

მაგრამ, ჩვენს ქვეყანას, საბჭოთა ხალხს მაინც უდიდესი სიფრთხილე და შეუნელებელი სიფხიზლე მართებს. „საკმარისია გავიხსენოთ ამერიკის მთავრობის მიერ სოციალისტური ბანაკის ქვეყნებში ძირგამომთხრელი ტერორისტული და ჯაშუშური საქმიანობისათვის ასი მილიონი დოლარის აშკარა და ცინიკური ასიგნება, თუ აღარაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, რომ ამ მიზნისათვის ფარულად იხარჯება ამერიკისა და ინგლისის ასობით მილიონი დოლარი" [2].

---

[1] „პრავდა", 1952 წ. 15 მაისი.

[2] „პრავდა" 1953 წ. 13 იანვარი.

საბჭოთა ხალხს არ დავიწყებია და იგი არც არასოდეს დაივიწყებს სარაჯოღლუ-ფაშას თავხედურ განცხადებას მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში: „რუსეთის განადგურება, კავკასიის და, პირველ რიგში, საქართველოს დაპყრობა წარმოადგენდა თურქების ძველისძველ ოცნებას, თურქიზმის უხსოვარდროინდელ გეგმას“ [1]. თურქეთის რეაქციული მმართველი წრეები, ოკეანესგაღმელთა ლოცვა-კურთხევით, როგორც აღინიშნა, მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ მეტის გააფთრებით განაგრძობენ საბჭოთა კავშირის საწინააღმდეგო ომის პროვოკაციულ კომპანიას. არც ისე დიდიხნის წინათ თურქული გაზეთი „ყარა-გეზი“ გამოვიდა უტიფარი დეკლარაციით: „ჩვენი ჩრდილო საზღვარი, — თავხედობდა გაზეთი, — დუნაიზე გადის, აღმოსავლეთისა კი კავკასიის მთებზე... ჩვენ დაველუფლებით მიწას, რომელიც ჩვენს საკუთრებას წარმოადგენს, და მოვიპოვებთ კავკასიის მთებსა და დუნაის. თურქეთი არასოდეს არ ყოფილა მცირე სახელმწიფო. მან უკან დაიხია მხოლოდ იმისათვის, რომ მომზადებულიყო ნახტომის გასაკეთებლად“ [2].

საბჭოთა ადამიანები კარგად ხედავენ თურქი მტაცებლების სასაცილო ჭაპანწყვეტას, მათს „განდიდების“ საცოდავ მანიას. მაგრამ ჩვენი ხალხი კარგად იცნობს აგრეთვე ამ თანამედროვე მალბრუკების „თავზეხელაღებულობისა“ და „ომახიანი“ განწყობილების ჭეშმარიტ პირველწყაროებს.

ჯერ კიდევ სამოქალაქო ომის წლებში ი. ბ. სტალინმა დაუნდობლად ამხილა რა ანტანტის იმპერიალისტების დაპყრობითი გეგმები, რომლებიც მიმართული იყო ახალგაზრდა საბჭოთა რესპუბლიკის წინააღმდეგ, მისთვის ჩვეული გენიალური შორსმჭვრეტელობით განსაზღვრა საქართველოსა და მთელი კავკასიის უდიდესი მნიშვნელობა პროლეტარული რევოლუციისათვის. თავის საუბარში გაზეთ „პრავდის“ თანამშრომელთან კავკასიის მდგომარეობის შესახებ 1920 წლის

---

[1] იხ. დოკუმენტები გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტროსი. ნაკვეთი II, 1946 წ. მოსკოვი.

[2] გაზ. „იზვესტია“, 1948 წ. 8 მაისი.

30 ნოემბერს, ამხანაგმა სტალინმა განაცხადა შემდეგი: „რევოლუციისათვის კავკასიის დიდი მნიშვნელობა განისაზღვრება არა მარტო იმით, რომ იგი ნედლეულის, სათბობისა და სურსათის წყაროა, არამედ მისი მდებარეობითაც ევროპასა და აზიას შორის, კერძოდ, რუსეთსა და თურქეთს შუა, აგრეთვე უმნიშვნელოვანესი ეკონომიკური და სტრატეგიული გზების არსებობით (ბათუმი—ბაქო, ბათუმი—თავრიზი, ბათუმი—თავრიზი—არზრუმი).

ყოველივე ამას ითვალისწინებს ანტანტა, რომელსაც ამჟამად ხელთა აქვს კონსტანტინოპოლი, შავი ზღვის ეს გასაღები, და სურს შეინარჩუნოს აღმოსავლეთისაკენ ამიერკავკასიაზე მიმავალი პირდაპირი გზა.

ბოლოს და ბოლოს, ვინ მოიკიდებს ფეხს კავკასიაში, ვინ ისარგებლებს ნავთითა და აზიის სიღრმეში მიმავალი უაღრესად მნიშვნელოვანი გზებით, რევოლუცია თუ ანტანტა, — ეს არის მთელი საკითხი“ [1].

ამხანაგ სტალინის ამ გენიალური სიტყვების შემდეგ ჩვენს სამშობლოში მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენები მოხდა. ჩვენმა თავისუფლებისმოყვარე ხალხებმა, გაითვალისწინეს რა თავიანთი დიდი ბელადისა და მასწავლებლის ბრძნული მითითება, ლენინ—სტალინის პარტიის ხელმძღვანელობით გააჩაღეს დევგმირული ბრძოლა უცხოელი იმპერიალისტებისა და შინაური კონტრრევოლუციის წინააღმდეგ, ულმობლად შემუსრეს მტრები, დაიცვეს თავიანთი ქვეყნის ღირსება და დამოუკიდებლობა, შეინარჩუნეს მისი ტერიტორიული მთლიანობა და ქვეყნის საზღვრები სოციალისტური სამშობლოს მიუვალ ციხე-სიმაგრედ აქციეს.

დიდი სტალინის ბრძნული, გამჭრიახი სიტყვები დღესაც გაისმის, როგორც დაფდაფი, როგორც ძლევამოსილი ნალარა. იგი მოგვიხმობს ჩვენ შეტევითი სიფხიზლის გაძლიერებისაკენ იმპერიალისტების ყოველგვარი ოინების წინააღმდეგ. ბელადის სიტყვები მოგვიწოდებს ქმედითი წინააღმდეგობა

---

[1] ი. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტომი 4, გვ. 444.

გავუწიოთ მშვიდობისა და დემოკრატიის მტრებს, მესამე მსოფლიო ომის გამჩაღებლებს.

საბჭოთა ადამიანები, რომელნიც ფხიზლად ადევნებენ თვალყურს იმპერიალისტური ომის პროვოკატორებს, მშვიდად, გაბედულად და რწმენით განაგრძობენ კომუნიზმის ნათელი შენობის აღმართვას. ჩვენი სამშობლოს მტრებს, მშვიდობისა და პროგრესის მტრებს არა ერთხელ გასცრუებიათ იმედები წარსულში, არა ერთხელ ჩაფუშვიათ თავიანთი ეერაგული გეგმები. მით უფრო უარესი ხვედრი მოელის მშვიდობის, დემოკრატიისა და სოციალიზმის მტრებს აწმყოსა და მომავალში.

სახელთა საძიებელი

მარქსი, კ. — (1818 — 1883) — 12, 13, 14, 15, 18, 23, 24, 25, 30, 32, 34, 35, 36, 64, 65, 84, 88, 89, 93, 100, 124, 133, 183, 184, 223, 224, 229.

ენგელსი, ფრ. (1820 — 1895) — 7, 13, 14, 18, 23, 24, 25, 30, 32, 34, 36, 37, 64, 65, 84, 89, 93, 94, 99, 100, 124, 125, 133, 183, 212, 222, 224.

ლენინი, ვ. ი. (1870 — 1924) — 221.

სტალინი, ი. ბ. (1879 — 1953) — 12, 36, 221, 222, 225, 240, 241.

ა

აბას-მირზა — სპარსეთის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე — 27.

აბდულ-მეჯიდი — თურქეთის სულთანი — 41, 62.

აბდულ რაჰმარ-ფაშა— თურქეთის სამსახურის გენერალ-ლეიტენანტი — 170.

აგიაშვილი, ბ. — იმერეთის მილიციის ერთ-ერთი რაზმის მეთაური — 140.

ალი-ფაშა — თურქი მეფდართმთავარი — 47.

ალექსანდრე პირველი (1777 — 1825) — რუსეთის იმპერატორი — 27.

ალექსანდრე მეორე (1818 — 1881) — რუსეთის იმპერატორი — 78, 200, 211.

ანდრონიკაშვილი, ი. მ.— გენერალ-ლეიტენანტი, გურიის რაზმის სარდალი—63, 65, 66, 68, 78, 166, 206, 215, 216.

ანდრონიკაშვილი, ი. — გვარდიის შტაბს-როტმისტრი, პირველი ქართული ნახევრად რეგულარული რაზმის უფროსი — 60, 61.

ანდრონიკაშვილი, ირ. — თანამედროვე ქართველი მწერალი — 67.

არსენიევი, კ.—სტატისტიკოსი — 36.

არღუთინსკი — შამილის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართული რაზმის მეთაური — 64.

არევაძე — თბილისის ლაშქრის რიგითი მებრძოლი — 215.

აფაქიძეები — სამი ძმა, მეგრელი თავადები, რაზმის მეთაურები — 100, 102, 103.

ახვლედიანი — იმერელი აზნაური. გამოირჩეოდა ყმა გლეხების შეეიწროებით — 217.

ახმედ თოუფიკ-ფაშა — თურქეთის სამსახურის გენერალ-მაიორი — 179.

ბ

ბაბახანი — სპარსეთის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე — 20.

ბაგრატიონ-მუხრანსკი, ი. კ. — გენერალ-ლეიტენანტი, გურიის რაზმის სარდალი — 100, 113, 114, 134, 135, 141, 142, 143, 150, 151, 153, 158, 159, 168, 170, 171, 172, 185, 180, 191, 212.

ბადალაშვილი, არ. — რიგითი მებრძოლი — 215.

ბაკლანოვი, ი. პ. — კაზაკთა გენერალი, ყარსის გარემოცვის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი — 105, 106, 109, 110, 170, 177.

ბალარდი — ინგლისელი პოლკოვნიკი — 74.

ბანია — ინგლისელი აგენტი-მზვერავი — 39.

ბარიატინსკი, ა. ი. — კავკასიის არმიის მთავარსარდალი — 182, 211.

ბებუთოვი, ვ. ო. — კავკასიაში მომქმედ კორპუსის მთავარსარდალი — 45, 63, 67, 68, 96, 97, 100, 131, 130, 155, 158, 161, 165, 167, 168, 171, 173, 185, 180, 220.

ბეილი — ინგლისელი აგენტი-მზვერავი — 39, 70.

ბეკონი, ფ. — მაიორი, ინგლისელი აგენტი-მზვერავი — 39.

ბიბიკოვი — პოლკოვნიკი, რაზმის უფროსი — 140.

ბოგდანოვიჩი, მ. ი. — გენერალ-ლეიტენანტი, სამხედრო მწერალი — 5, 106, 107, 141.

ბოროზდინი, კ. — მეფის მოხელე, ავტორი ისტორიულ ნარკვევებისა «მოგონებანი ამერკავკასიაზე» — 141, 145, 147, 154, 156, 157, 159, 160, 198, 217.

ბრაიტი — ინგლისის პარლამენტის ქვედა პალატის წევრი — 42.

ბრიმერი — რუსი გენერალი, ყარსისათვის ბრძოლების მონაწილე — 105, 106, 107.

ბრონევსკი — გენერალი, ყარსისათვის ბრძოლების მონაწილე — 105.

ბრუნერი — რუსი გენერალი, გურიის ბრძოლების მონაწილე — 140, 170, 171, 172, 173, 180, 190, 206, 207.

გ

გაბუნია — საგუბერნიო მდივანი, რაზმის მეთაური — 107.

გაგარინი — გენერალი, ყარსის ბრძოლების მონაწილე — 105, 108.

გარიშვილი, ს. — თბილისის ლაშქრის მეომარი — 215.

გასკელი — ამერიკის შეერთებული შტატების სამსახურის

პოლკოვნიკი, სპეციალური მისიის მეთაური ამიერკავკასიაში — 233.

გ ი დ ა ლ ი ა — ისტორიული ნარკვევის «პალმერსტონის» ავტორი — 30.

გ ი ო რ გ ი XII — საქართველოს უკანასკნელი მეფე — 108.

გ ი უ ო ნ ი (გურშიდ-ფაშა) — ინგლისელი გენერალი, ანატოლიის არმიის შტაბის უფროსი, საომარი მოქმედების ფაქტიური ხელმძღვანელი კავკასიათურქეთის ფრონტზე—44.

გ ო დ ე რ ძ ი შ ვ ი ლ ი, დ. — გორის ლაშქრის მეომარი — 215.

გ ო ც ი რ ი ძ ე — იმერელი აზნაური, გამოირჩეოდა გლეხების შევიწროებით — 217.

გ რ ი ბ ო ე დ ო ვ ი, ა. ს. — (1798 — 1829) დიდი რუსი მწერალი — 67.

გ უ გ უ ნ ა ვ ა — რაზმის მეთაური — 105.

გ უ რ ი ე ლ ი, დ. — რაზმის მეთაური — 61, 195.

გ უ რ ი ე ლ ი, მ. — გურიის მილიციის სარდალი—128, 129, 130, 170, 172, 188.

დ

დ ა დ ე შ ქ ე ლ ი ა ნ ი — აფხაზეთის მთავარი — 48.

დ ა დ ი ა ნ ი, გრ. — გენერალ-მაიორი, რუხის პოზიციის დაცვას ხელმძღვანელობდა— 143, 145, 168, 174, 184, 188, 190, 194.

დ ა დ ი ა ნ ი, ე კ. — სამეგრელოს მთავარი — 131, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 180, 190.

დ ა დ ი ა ნ ი, კ. — ენგურის სანაპიროზე განლაგებულ ერთერთი ბატალიონის მეთაური — 143.

დ ა ნ ი ლ ო ვ ი, ა. — ავტორი სტატიისა «მურიდიზმისა და შამილის მოძრაობის გაშუქების დამახინჯებათა შესახებ» — 82.

დ ე ბ ი დ ო ვ ი, ა.—ფრანგი ისტორიკოსი — 204.

დ ე კ ი — ინგლისელი ინჟინერ-პოლკოვნიკი — 105.

დ ე - ს ა ე ე — ყარსის ბრძოლების მემატიანე — 107.

დ ი ბ ი ჩ ი — რუსეთის არმიის მთავარი შტაბის უფროსი—80.

დ ი ბ უ ა — ფრანგი მეცნიერი, ავტორი შრომებისა კავკასიაზე — 81, 82.

დ ო ბ რ ო ლ ი უ ბ ო ვ ი, ნ. ა. — ავტორი რიგი შრომებისა კავკასიაზე — 70, 80.

დ ო ნ დ უ კ ო ვ-კ ო რ ს ა კ ო ვ ი— კავკასიის არმიის მთავარსარდლის, გენერალ მურავიოვის რწმენებული—111, 112, 180, 181.

დ რ ა ნ ს ე — ავტორი მოგონებისა «Пленницы Шамиля» — 67.

დ რ ე კ ი — ინგლისელი გენერალი — 52.

დ უ ბ რ ო ვ ი ნ ი, ნ. თ. — ისტორიკოსი, ეურ. «რუსკაია სტარინას» რედაქტორი — 4, 42.

დურუზაშვილი, ალ. — თბილისის ლაშქრის მებრძოლი — 215

ე

ებერდინი — ინგლისის პრემიერ-მინისტრი — 41.

ერეკლე — საქართველოს მეფე — 27.

ერისთავი, მ. — რეგულარული ნაწილის მეთაური —144, 148, 149, 170, 217.

ერმოლოვი, ა. პ. — (1772 — 1817) გენერალი, კავკასიის მთავარმმართველი — 27, 30, 113, 200.

ესაძე — ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელი — 5.

ვ

ვასიფ-ფაშა—თურქეთის სამსახურის სრული გენერალი — 177, 178, 179.

ვაჩნაძე — ქართული პოლკის მეთაური — 60.

ვივიანი — ინგლისელი გენერალი — 94, 95, 98.

ვილიამსი — (ფერიკ ვილიამ-ფაშა) — ინგლისელი გენერალი, ყარსის ციხე-სიმაგრის დაცვის მთავარი ხელმძღვანელი — 47, 51, 101, 105, 111, 117, 177, 178, 179.

ვინდაში — გენერალ-ლეიტენანტი, ბრიტანეთის არმიის მთავარი შტაბის უფროსი — 201, 202, 203, 204.

ვოლკონსკი, ნ. ა. — დაწერა «ისტორია ქართული ქვეითი რაზმისა» — 50.

ვორონცოვი, მ. ს. — გენერალი, მეფისნაცვალი კავკასიაში — 50, 125, 132, 188.

ზ

ზაიონჩკოვსკი — ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელი — 5, 75.

ზვამბაია — აფხაზი პოდპოლკოვნიკი, სამხედრო ნაწილების შენაერთის მეთაური ინგურის თავდაცვის ხაზზე — 144, 150, 148

თ

თავდგირიძე, ა. — თურქეთის აგენტი — 127, 128, 150.

თამარ მეფე — 82.

ი

იაშვილი — რაზმის მეთაური — 170.

ივანენკო— ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელი — 5.

იკაშვილი, ს. — მამაცობისათვის დაჯილდოებული თბილისის ლაშქრის რიგითი მებრძოლი — 215.

ივინი — ინგურზე ბრძოლაში დაღუპული მეთაური — 148.

ოსელიანი — პოლკოვნიკი, რაზმის მეთაური — 147, 148.

ისმეთ ინენიუ — თურქეთის პრეზიდენტი — 230.

ისტომინი, ვ. ი. — (1807 — 1855) კონტრ-ადმირალი, დაღუ-

პა სევასტოპოლის დაცვისათვის ბრძოლაში — 9.
ი ურ ი ე ვ ი — ქანდარმთა გენერალ-მაიორი — 181.

კ

კ ა ვ ა ნ ი — სარდინიის პრემიერ-მინისტრი — 10.
კ ა ფ ბ ა ნ ი — რუსი პოლკოვნიკი, ყარსის ბრძოლების მონაწილე — 105.
კ ე რ ზ ო ნ ი, ჯ. ნ. — ინგლისელი სახელმწიფო მოღვაწე—20.
კ ლ ა რ ე ნ დ ო ნ ი — ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრი — 41, 42, 92, 227.
კ ო ბ ი — ინგლისელი გენერალი — 44.
კ ო ბ ე ლ ე ვ ი — ინგლურზე ბრძოლებში დაღუპული კაპიტანი — 148, 107, 108, 109.
კ ო ვ ა ლ ე ვ ს კ ი — გენერალი, მონაწილეობდა ყარსის აღებაში — 105.
კ ო ლ ბ ა ნ ი — ინგლისელი სამხედრო პირი — 44.
კ ო ლ უ ბ ა კ ი ნ ი — პოლკოვნიკი, ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი — 132, 153, 158, 211, 213.
კ ო რ ნ ი ლ ო ვ ი, ვ. ა. — ვიცეადმირალი, სევასტოპოლის დაცვის ერთ-ერთი ორგანიზატორი, ბრძოლაში დაიღუპა 1854 წელს — 9.
კ ო რ ნ ი ლ ო ვ ი — პოლკოვნიკი — 210.
კ ო შ კ ი — სევასტოპოლის გმირი — 9.
კ უ კ - კ ო ლ ი ს ი — ინგლისელი გენერალი — 233.
კ უ ტ უ ზ ო ვ ი, მ. ი. (1745 — 1813) — დიდი რუსი მხედართმთავარი — 28.

ლ

ლ ა მ ა რ მ ო რ ი — სარდინიის კორპუსის სარდალი — 10.
ლ ე ე ი — ინგლისელი სამხედრო ინჟინერი. — 47.
ლ ე რ მ ო ნ ტ ო ვ ი, მ. ი.—(1815—1841), დიდი რუსი პოეტი—67.
ლ ო ნ გ ვ ო რ ტ ი, ფ. — ინგლისელი აგენტი-მზვერავი — 39, 70, 150, 180.
ლ ო რ ი ს-მ ე ლ ი ქ ო ვ ი, მ. ტ. — (1825 — 1888), გენერალი, მონაწილეობდა ყარსის აღებაში — 51.

მ

მ ა ი დ ე ლ ი — რუსი გენერალი, ჩოლოქზე ბრძოლების მონაწილე — 200.
მ ა ლ კ ო ლ მ ი, ჯ. — ინგლისელი კაპიტანი, დიპლომატი — 20, 26, 27.
მ ა მ ა ცა შ ვ ი ლ ი, კ.—ართილერიის პოლკოვნიკი, შამილის წინააღმდეგ და შემდეგ ჩოლოქზე ბრძოლების მონაწილე — 78, 106.
მ ა მ უ ლ ა ი შ ვ ი ლ ი, კ. — გურიის ბრძოლების მონაწილე, სარდლობის მიერ დაჯილდოებული — 215.
მ ა ვ ა ვ ა რ ი ა ნ ი — მაიორი, ჩოლოქზე ბრძოლების მონაწილე — 188.

მაკუტაძე—რაზმის მეთაური, სამეგრელოს ბრძოლების მონაწილე — 104.
მახოტინი — სამეგრელოში მომქმედ ჯარების გენერალური შტაბის ოფიცერი — 151, 214.
მაჰმად-ემინი—იმამი, თურქეთისა და ინგლისის აგენტი დასავლეთ კავკასიაში, მთიელ შეიარაღებული ბანდების მეთაური -- 38, 47, 54, 55, 56, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 80, 81, 82, 83, 118, 139.
მაჰმუდ მეორე — თურქეთის სულთანი — 18.
მენშიკოვი — რუსეთის ელჩი კონსტანტინეპოლში — 42.
მეფრე — საფრანგეთის სამსახურის პოლკოვნიკი, აგენტი-მზვერავი — 156.
მეფრეი — ინგლისელი პოლკოვნიკი, ირიცხებოდა ანატოლიის არმიის შტაბში — 44.
მირ-მუსტაფა — სპარსეთის სახელმწიფო მოღვაწე—27.
მიქავა. უ. — გლეხთა აჯანყების წინამძღოლი სამეგრელოში — 217.
მიქაძე — რაზმის მეთაური, სამეგრელოს ბრძოლების მონაწილე — 188, 194.
მოდიუ — ფრანგი მზვერავი — 39.
მურავიოვი (მურავიოვ-კარსკი), ნ. ნ. (1794—1866)—გენერალი, კავკასიის არმიის მთავარსარდალი 1853 — 1856 წწ. — 44, 40, 51, 52, 88, 89, 91, 93, 96, 97, 100, 104, 105, 100, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 120, 129, 138, 139, 149, 153, 161, 167, 171, 172, 176, 180, 181, 182, 186, 190, 198, 200, 214.
მუსტაფა-ფაშა — თურქი გენერალი — 66, 73, 126, 169, 170, 179.
მუსხელიშვილი, ზ. — ქართლის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 215.

ნ

ნაკაშიძე, მ. — რაზმის მეთაური, გურიისა და სამეგრელოს ბრძოლების მონაწილე — 170, 168, 196, 197.
ნამგალაური, გ. — ქართლის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 215.
ნაპოლეონი — (პირველი, მეორე) — საფრანგეთის იმპერატორები — 4, 14, 15, 18, 27, 28, 57, 90, 205, 206.
ნახიმოვი, პ. ს. — (1803 — 1855), ცნობილი რუსი ადმირალი, სევასტოპოლის გმირი — 9, 87.
ნიკოლაძე, ნ. — ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი — 121, 210.
ნიკოლოზ პირველი — რუსეთის იმპერატორი — 15, 16, 20, 23, 57, 59, 78, 87, 123, 134.

ო

ოლიფანტი, ლ. — ინგლისელი ჟურნალისტი, მზვერავი — 53, 54, 162, 163, 164, 175, 199, 227.

ომერ-ფაშა — თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის მთავარსარდალი — 7, 11, 48, 53, 68, 73, 74, 80, 90, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 138, 139, 141, 142, 149, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 182, 183, 191, 192, 193, 197, 201, 226, 227.

ოსმან-ბეი — თურქეთის სამსახურის მაიორი — 41, 84.

ორბელიანი, გრ.—გენერალ-ლეიტენანტი, სახელოვანი ქართველი პოეტი — 71, 78.

ორბელიანი, ი. — სახელგანთქმული მხედართმთავარი—78.

პ

პალასიე — ფრანგი გენერალი — 120.

პალმერსტონი — ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრი, შემდეგ მინისტრთა კაბინეტის მეთაური — 30, 37, 41, 42, 200.

პასკევიჩი, ი. თ.—გენერალ-ფელდმარშალი, კავკასიის მთავარმართველი — 23, 24, 59, 60, 104

პინიში, ს. — გურიის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 214.

პოტო, ვ. — ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელი — 5.

რ

რასელი — ამერიკელი სენატორი — 237.

რ-ედი — რუსი გენერალი, კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალი — 44, 78, 125, 126, 216.

რევანდალი — ამერიკის შეერთებული შტატების კონსული კონსტანტინეპოლში—232.

რეუტი — რუსი გენერალი, შეადგინა თელავისა და სიღნაღის მაზრების მცხოვრებლებთაგან პირველი ქართული ნახევრადრეგულარული რაზმი — 59.

რიუსტოვი — გერმანელი ისტორიკოსი — 141.

როსელი — ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრი—30, 41.

ს

სევასტოპოლსკაია, დ. — სევასტოპოლის დაცვის გმირი ქალი, პირველი მედიცინის და მომქმედ არმიაში — 9.

სელიმ-ფაშა—ჩოლოქის პოზიციებზე მომქმედი თურქეთის კორპუსის სარდალი—45, 66.

სერებრიაკოვი — ადმირალი, «შავი ზღვის სანაპირო ხაზის» უფროსი — 70.

სიმონსი — ინგლისელი პოლკოვნიკი — 74.

სიხარულიძე, ს. — საბატონო გლეხი, გურიის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 214.

სკაბინევსკი — რუსეთის კონსული, სპარსეთში — 20.

სტეიერი—საფრანგეთის კონსული ბათუმში — 30.
სტიუარტი — ინგლისელი მზვერავი — 32, 70.
სტრეტფორდ - რედკლიფი—ბრიტანეთის დესპანი კონსტანტინეპოლში — 41, 42, 47, 90, 92, 94, 95.
სტროგონოვი — რუსეთის ელჩი თურქეთში — 10.
სულეიმან-ფაშა — თურქეთის სამსახურის გენერალ-მაიორი — 172.

ტ

ტარლე, ე. ი. — საბჭოთა კავშირის აკადემიის ნამდვილი წევრი—10, 41, 73, 124, 181.
ტომსონი — ინგლისელი კაპიტანი — 170.
ტოტლებენი, ე. ი. (1818 — 1884) — გენერალი, სამხედრო ინჟინერი, სევასტოპოლის გმირი — 9.

უ

უმიკაშვილი, შ. — ქართლის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 215.
ურკვარტი, დ. — ინგლისელი ჟურნალისტი, მზვერავი — 32, 33.
უსლარი — პოლკოვნიკი, გურიის რაზმის შტაბის უფროსი — 107, 110, 142.

ფ

ფადეევი, რ. ა. — გენერალი, სამხედრო ისტორიკოსი — 19, 20, 25, 35, 70, 82, 107.
ფაღავა, ა. — რაზმის მეთაური — 174.
ფერჰად-ფაშა — თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის შტაბის უფროსი — 89, 108, 174, 175.
ფეხტერი — ამერიკელი აღმირალი — 238.
ფრიდრიხ პირველი — გერმანიის იმპერატორი — 15.
ფუად-ფაშა — თურქი გენერალი — 92.

ქ

ქავქარაძე, ს.—გურიის რაზმის რიგითი მებრძოლი—214.
ქართველიშვილი, ი.—ქართლის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 215.
ქერიმ-ფაშა — თურქი გენერალი — 117.
ქმეთი — თურქი გენერალი — 107, 108.

ღ

ღლონტი, ნ.—ოზურგეთის მაზრის სამილიციო დრუჟინის უფროსი — 214.

ყ

ყიფიანი, დ. — ცნობილი საზოგადო მოღვაწე — 173, 225.

შ

შამილი — იმამი, თურქეთ-ინგლისის აგენტი, რუსეთის წინააღმდეგ მომქმედ ბანდების მეთაური ჩრდილოეთ კავკასიაში—30. 38, 39, 45, 47, 54, 55, 56, 58, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70,

71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80.
შერვაშიძე, გ. — აფხაზი თავადი — 11, 131.
შერვაშიძე, დ. — რეგულარულ შენაერთის მეთაური — 131, 144, 146.
შერვაშიძე, მ. — აფხაზეთის მთავარი — 11, 131.
შიმანი, თ. — გერმანელი ისტორიკოსი — 82.
შჩერბაკოვი, ჩ. — გურიის რაზმის სარდლის ადიუტანტი — 46.
შჩერბინი, ფ. — ავტორი ისტორიული შრომისა: «ყუბანის კაზაკთა ჯარის ისტორია» — 81.
შჩერბინინი—ნამდვილი სამოქალაქო მრჩეველი—51, 209.

ჩ

ჩერჩილი, უ. — ინგლისის ახლანდელი პრემიერ-მინისტრი, ცნობილი კონსერვატორი — 234, 235.
ჩიჩიგოვი — ადმირალი—18.
ჩუი — უბიხთა თავადი — 175.

წ

წერეთელი, გ. — იმერეთის ერთ-ერთი რაზმის მეთაური — 61.
წულუკიძე, ს. — იმერეთის ერთ-ერთი რაზმის მეთაური — 149.

ხ

ხავპავაძე, ალ. — გენერალი, ცნობილი ქართველი პოეტი — 60, 67, 78.

ხ

ხავთასი, გ. — გურიის რაზმის რიგითი მებრძოლი—214.
ხმიადაშვილი, ი. — ქართლის რაზმის რიგითი მებრძოლი — 215

ჯ

ჯანაშია — სამეგრელოს ერთ-ერთი რაზმის მეთაური — 197.
ჯანაშია, ს. — აკადემიკოსი — 11.
ჯანდიერი, გ. (დროშა-გიორგი)—ქართლის რაზმის მეთაური — 68.
ჯაფარდი — ინგლისელი გენერალი — 234, 235.
ჯაყელი — გურიის ერთ-ერთი რაზმის მეთაური — 198.

ჰ

ჰამზად-ბეკი — იმამი—55.
ჰაუბენი, ჯ. — ინგლისელი მზვერავი — 57.
ჰაფის-ფაშა — თურქეთის სამსახურის გენერალ-მაიორი — 170.
ჰუსეინ-ფაშა — თურქეთის სამსახურის გენერალ-მაიორი — 179.

შინაარსი

		გვ.
1.	შესავალი	3
2.	საქართველოს ადგილი დიდ სახელმწიფოთა ბრძოლაში „აღმოსავლეთის საკითხის“ გადაჭრისათვის	12
3.	შამილი და მაჰმად-ემინი თურქთა და ინგლისელ აგრესორთა სამსახურში .	55
4.	თურქეთის საექსპედიციო კორპუსის დესანტის საკითხისათვის	87
5.	ომერ-ფაშას კორპუსის შეჭრა სამეგრელოში და მისი დაპყრობითი გეგმების ჩაშლა .	121
6.	დასკვნა . .	221
7.	სახელთა საძიებელი	243

რედაქტორი თ. შავიშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7/XII-1953. ნაბეჭდ ფორმათა რაოდენობა 15,75. უე 13448. შეკვეთის № 505. ტირაჟი 7 000.

საქ. სსრ კულტურის სამინისტროს მთავარპოლიგრაფგამომცემლობის 1-ლი სტამბა. თბილისი, ორჯონიკიძის, 50.